

ИСТОРИЈА РУСИЈЕ

Алексеј Јелачић

СКЗ, 1929

ПРЕДГОВОР

Откада сам се стицајем прилика нашао у овој гостољубивој и братској земљи, почео сам да радим на упознавању моје браће са Русијом и руском културом, у колико су ми то допуштале моје скромне снаге и знања, па и околности, које нису увек биле повољне за рад. Већ више семестара предајем руску историју на Филозофском Факултету у Скопљу. Налазећи увек добар одзив и много интереса за сазнања о Русији, ја сам се решио да напишем и једну оригиналну популарну историју Русије, које на српскохрватском језику још нема. Постоје само два преводна дела, штампана латиницом: оно Рамбоа, познатог француског писца (превод проф. Адамовића, Загреб, 1884.), сада прилично застарело; и друго од Д-ра Бидла, професора на Карловом чешком Универзитету у Прагу (превод Д-ра Милана Прелога, Загреб, 1922.). Ово друго дело посвећено је само догађајима из XIX и XX столећа, са врло кратким освртом на XVIII век.

У своме делу покушаћу дати општи преглед историје рускога народа као целине, јер полазим са становишта народног јединства Источних Словена, не поричући, разуме се, да три племена источнословенска: Великоруси (или некадашњи Московити), Украјинци (Малоруси или просто Руси) и Белоруси имају дубоке и значајне антрополошке, психолошке, језичне и

културно-историске особине. Заједничка им је преисторија њихова, која је тесно везана са историјом њихових претходника на источно-европској равници, и њихова стара историја, све до прве половине XIII века. После настаје дубоки историски расцеп, проузрокован највише током спољно-политичких догађаја. Док Русија североисточна, која ће се касније звати Московском или Великом, као и донекле Русија северозападна, потпада под утицај и власт Татара, Русија јужна и југозападна и западна налазе се под утицајем Пољске и Литваније, постепено улазе у оквир ових држава, па онда у оквир пољско-литванске заједничке државе. Али баш онда, када су Белоруси и Малоруси ушли у састав те државе, Москва је ујединила Великорусе у Московску Државу, па је отпочела офанзиву према југу и западу.

У току друге половине XVII и целог XVIII столећа уједињују се сва источнословенска племена у једну велику државу - Сверуску Царевину са Петроградом као престоницом. У тој држави све више јача народна заједничка свест. Ова свест о народној заједници осећа се чак и код оних Украјинаца, који, као "Црвени" или "Галички Руси", "Русини", "Галичани" или просто "Руси" остају и након прве деобе Пољске ван руске државе (од године 1772. до 1918. под Хапсбурзима), па и код Карпатских Руса, који су од прастарог доба били поданици круне Светог Стефана.

У стварању модерне руске државе, руског књижевног језика, (који се, истина, највише ослања на северно-великоруски народни диалекат) и руске културе уопште, па најзад и у руском револуционарном покрету, најактивније су сарађивали и Великоруси и Украјинци и Белоруси. У овоме процесу створени руски владајући сталеж и руска интелигенција престали су да буду само Великоруси или Украјинци или Белоруси, него се могу сматрати просто као Руси. Али у овом процесу, због извесних често

насилничких, а свакако незгодних мера власти, страдале су културне особине Белоруса и Украјинаца. Ово је изазвало код њих оправдани револт. Светски Рат и нарочито руска револуција изазвали су културно, а донекле и политичко одвајање Украјинаца и Белоруса од руске целине. Украјинци су сад раздељени државним границама у више делова, тако да се њихова већина налази у Совјетској Унији, а мањи део у Пољској, Карпатски Руси у Чехословачкој, а поједини мањи делићи још и под Румунијом (у Буковини и Бесарабији). Сада су раздељени и Белоруси: већи њихов део налази се у Совјетској Унији, мањи, али још доста велики, у Пољској, док су незнатне мањине у балтичким државама.

Толико, као уводна реч, у моје дело.

Оним лицима и установама, који су ми непосредно или посредно помагали у раду, радо изражавам најлепшу захвалност. Нарочито захваљујем уваженим колегама господи Д-ру Миливоју Павловићу и Д-ру Петру С. Јовановићу професорима Филозофског Факултета у Скопљу, од којих је први љубазно прегледао мој рукопис са језичне стране, док ми је други дао драгоцене упуте за тачну транскрипцију руске топономастике на српски.

Др. А. Јелачић.

ГЛАВА I

Источно-европска равница пре почетка руске државе

Прве историске извештаје о територији садашње Русије добијамо од Грка. Тражећи нова места за своје насеобине грчки исељеници, у првоме реду Јонци из Милета и Дорци из Хераклеје, основали су низ колонија дуж

северних обала Црнога и на обалама Азовског Мора. То су биле Тира на ушћу Дњестра, Олвија на ушћу Буга, Херсонес на јужној обали Крима, Пантикапеја на месту садашње Керчи, Танаис на доњем Дону, Фанагорија на тамањском полуострву близу ушћа Кубана. Ове насеобине водиле су интензивну трговину са унутрашњошћу земље, увозиле су грчку робу, у првом реду грнчарију, металну робу, оружје и наките, вино, тканине, мирисе, јужно воће; а извозиле су хлеб, коње, крзна, робље. Грци су утицали на копнено становништво, а и сами су донекле потпадали под његов утицај, док је пуно тих "варвара" долазило у грчке насеобине, где су се понекад задржавали дуже времена. У историско време Грци су звали оне народе Скитима, касније Сарматима; већ Хомер спомиње становнике садашње Јужне Русије као хипомолге... т. ј. као оне "који доје кобиле". Они се хране "млеком" и заслужују "дивљење" ("Илијада" XIII, 5-6). Име Скита јавља се први пут код Хесиода, т. ј. у VIII столећу пре Христа. Али понајвише, и то веома подробних података, скупио је о тим пределима знаменити грчки географ и историчар Херодот, "отац историје". Цео простор на северу од "Понта Еуксинског" (Црног Мора), од Истра, т. ј. Дунава, и до Танаиса, т. ј. Дона, у дубину од двадесет дана пута, Херодот зове Скитијом. Ова земља, знаменита по својим великим и лепим рекама, од којих је Бористен, т. ј. Дњепар, најлепша и најкориснија за човека, производи хлеб, сочиво, бели и црни лук, лан и конопљу. Од животиња у њој живе коњи, бикови, магарци, дивље свиње, јелени, зечеви, козе и пчеле. "Нисам могао сазнати", вели Херодот, "тачног броја Скита, али сам чуо два мишљења о њима: једни веле да их је веома много, други - да правих Скита има мало, али да тамо живи више разноврсних народа."

На тај се начин Скитија и Скити јављају већ код Херодота са обележјем и географским и етнографским. Касније настаје потпуна збрка појмова. Скити, код једних, становници су Јужне Русије различитог порекла; према

другима, Скити су потпуно одређен, један народ. Има две врсте Скита, једни су земљорадници, други сточари. Одредити порекло и етнографску припадност и једних и других - то је један од најтежих проблема историске етнографије, који досад није решен. Херодот говори отоме, како је монархиска власт код "царских" Скита веома јака, да Скити веома много држе до својих гробница, нарочито царских, да умрлог цара возе у свечаној поворци по целој земљи, док не стигну на место сахране. Веома интересантна је прича Херодотова о сахрани скитских царева: маса света мртвари себе и јауче у славу умрлог цара, али ово им не смета да приређују велике гозбе; уз цара сахрањују не само његово оружје, накит, различите домаће предмете, него и његовог убијеног коња, жену, секретара и послугу; над мртвацима граде читаву једну велику хумку. Након године дана приређује се велика свечаност око царске гробнице и том приликом убијају педесет коњаника са коњима. Археолошка истраживања нарочито знаменитих хумки Чертомлицке и Куљопске, у којима су били сахрањени неки скитски цареви, у главном су потврдила Херодотове податке. Она су дала изванредно богате збирке предмета неоцењиве уметничке и историске вредности, који се налазе у знаменитом бившем царском Ермитажу у Петрограду. Најважнији предмет јесте огромна сребрна ваза, на којој су у доста високом рељефу израђене лепе слике живота Скита. Тип лица тих Скита је ариски.

Већ је Херодот познавао неке Савромате као суседе Скита. Касније изгледа да су Сармати заменили Ските у јужноруским пределима! Али ограничити и разделити Ските и Сармате и у времену и у простору није досада пошло за руком нашим истраживачима. Код Херодота и у натписима грчких насеобина сачувана су имена појединих скитских и сарматских царева, а и поједине речи њихова језика. Продужујући радове ранијих научењака, на челу са Свевладом Милером, проф. берлинског универзитета Максим

Фасмер утврдио је, и то изгледа дефинитивно, да се те речи објашњавају једино иранским језицима. Исто тако неки извештаји о обичајима и друштвеној организацији Сармата показују, да су они били нека врста Иранаца.

Од сарматских суседа, поред Литванаца, који су се онда простирали, као што можемо судити по географској номенклатури тих места и донекле по археолошким проналасцима, дубоко у средину Русије, и Финаца, који су заузимали велики део средње, северне и западне Русије, нарочито ваља споменути Словене. Прво сигурно писмено сведочанство о њима налазимо код Тацита. По том приказу они се разликују од Сармата, јер "граде куће, носе штитове, и умеју да иду пешке, док Сармати иду у колима и на коњу" ("Германија", гл. 46). Тацит зове Словене Венетима. Под таквим именом познаје их антички свет дуги низ векова. Питање о томе где се налазила словенска прадомовина у Европи спада у ред најзамршенијих историских питања, које досада није решено са довољно сигурности. Највероватнија је хипотеза до које је дошао, на основу пажљивог проучавања све досада познате грађе, знаменити чешки научењак Љубор Нидерле. Словенска прадомовина била би негде на Карпатима и у басену горње и средње Висле, горњег и средњег западног Буга, горњег Прута, Дњестра и јужнога Буга, Припета и донекле средњег Дњепра.

Од II до краја IV века у данашњој Јужној Русији водећу су улогу имали Готи; они су потчинили себи више словенских племена, па су имали и једну већу државу.

Концем треће четвртине V века поплавили су јужноруске степе Хуни, који су дошли из дубина Средње Азије у Европу. Касније су они, нарочито под вођством Атиле, проширили своју владавину далеко према Западу.

Средиште Атилине државе било је негде у Панонији, где је Атилу посетило изасланство византиског цара. Учесник тог изасланства, Приск, описао је своје путовање и дао добру слику тадашњих Хуна. Из његових података да се судити, да су у Панонији под Хунима и са њима живела и нека словенска племена. Велика хунска држава спада у ред пролазних творевина историје и, после смрти Атилине (453.), у борбама његових синова, брзо се распада и пропада. У VI веку почиње и развија се продирање у Јужну Русију Бугара, а мало касније и Авара, које први руски летописац зове Обрима. Руски летописац сликовито прича о насиљима Авара над Словенима: кад треба Авару да оре поље или да некуд иде колима, употребљава он словенске жене као запрегу место коња или волова. Под утицајем аварским, или тачније под притиском Авара, Бугари и Словени продиру на Балканско Полуострво у VI и VII столећу. У исто време, под недовољно расветљеним околностима, врши се словенска колонизација широм источноевропске равнице. На југу, словенска племена долазе у извесну зависност од доста великог Хазарског Царства, које их све до IX столећа штити од номада. А у IX веку, негде у његовој другој четвртини, наваљују нове и снажније номадске хорде Печењега и Мађара.

Словенска колонизација источноевропске равнице, која је у главним потезима извршена до у VII столеће, није дала овим крајевима густо, нарочито пак словенско становништво. Словенска су се племена груписала само крај река, речица и језера. Заузимајући узвишенија места, обично близу или крај воде, словенски насељеници стварали су себи утврђена места, звана "городишча" т. ј. места опкољена ланцем или бедемом, прављеним од земље; трагови таквих "городишча" сачувани су у великом броју. Савременици знају причати о њима доста ствари. Тако, на пример, скандинавска сага зове Русију Гардарики т. ј. "земљом градова"; а анонимни географ баварски из IX столећа вели за руске земље следеће:

"Уличи јесу народ многобројан: они имају 318 градова; Бужани имају 231 град, Волињани - 70, Северјани - 325". Ове податке потврђује модерна археологија. Из почетка, свакако, огромна већина "градова" руске земље били су само уточишта за сеоско становништво против непријатеља и дивљих зверова. На основу поглавито лингвистичког материјала може да се створи слика економског стања и материјалне културе словенских племена разасутих и насељених на источноевропској равници. Они су били земљорадњаци, али су се бавили уз то и сточарством, ловом дивљачи и рибе и пчеларством. Култура главних врста и сада познатог жита, поврћа и воћа била им је у главном позната. Вероватно да су се бавили полуномадском земљорадњом, налик на ону, која се и сада може видети на северу Русије и у многим местима Сибирије, т. ј. они су секли и палили дрвеће и жбуње у шуми, сејали су жито и садили поврће у доста примитивно обрађену земљу, коју су пепелом гнојили; кад би земља постала посном, они би кретали даље.

Али већ свакако од VII stoleћа у источноевропској равници развија се доста жива трговина. Поред многобројних извештаја савременика Арапа, проналасци на подручју данашње Русије велике масе појединачних новаца, као и великих блага у котловима и другим судовима закопаном у земљу (руски "клады") сведоче о развијености ове трговине. Трговачки саобраћај се вршио лађама, које су се кретале у више праваца, али два су пута била главна; један је везао Балтичко Море са Црним, други Балтичко Море са Касписким Језером. Од споредних путева путеви по западној Двини и Њемену били су најважнији. Канала, разуме се, да није било, и зато су искоришћавали такозване "волоке" или "превлаке" т.ј. уже копнене просторе између појединих река и језера; преко њих су лађе вукли конопцем, односно носили на рукама. Исто тако су вукли или носили лађе дуж обале Дњепра, тамо, где је он пресечен од камених греда, т.зв.

преграда (руски "пороги"). Главни учесници у трговини били су Скандинавци Нормани, т.зв. "Вареги" руских летописа и византиских хроника и аката, затим Арапи, Хазари, можда Жидови, али свакако и Словени су постепено улазили у ову трговину. Трговачке заједнице ваљда су стварале себи извесне тачке за ослонац у овим пространим пределима, као неке врсте утврђених контоара. На тај начин можемо објаснити постанак правих градова у нашем смислу ове оечи, т.ј. економских и културних, па онда административних средишта. Можемо замислити, да су таква средишта била: Кијев на Дњепру, Новгород на језеру Иљмењу и реци Волхову, Смољенск на горњем Дњепру и још неколико најстаријих градова. Словенска племена у источноевропској равници, према извештајима најстаријег руског летописа, с којим се у главном поклапају подаци споменутог баварског географа и византског цара Константина Порфирогенита у његовом знаменитом делу "О управи царства" (гл. IX.), била су следећа: у басену језера Иљмена - Словени, у басену западне Двине и Псковског Језера - Кривићи, у басену реке Брезине - Дреговићи, у басену Припета - Древљани, у басену Сожа - Радимићи, на Десни - Северјани, на средњем Дњепру око Кијева - Пољани, на горњој Десни и њеном притоку Сајму и на горњој Оци - Вјатићи, на југ од Древљана - Волињани, на јужном Бугу - Тиверци, на Дњестру - Угличи или Уличи или Дуљеби, које су некад, према летопису, мучили Обри. На северу и североистоку словенска су племена била измешана са Финцима, на западу налазила су се у додиру са литванским племенима.

ГЛАВА II

Легенде и факта из историје почетка руске државе

Према извештају руских летописа, државни живот нице на великом путу "из Варега у Грке", средином IX столећа. Под годином 859. летопис бележи да су северни Словени плаћали данак Варезима, док су га јужни Словени плаћали Хазарима; затим следи белешка о изгнању Варега од стране словенских племена и о великој међусобној борби међу северним Словенима и Финцима. Да би учинили крај анархији, северна словенска и финска племена споразумно реше, да позову Вареге иза мора, нека поновно владају над њима. И заиста, на позив нарочитог изасланства, које рече кнежевима варешким из племена Руса (Русь): "Земља је наша велика и богата, али нема у њој реда; дођите да будете кнежеви и владари наши" - дођоше три брата Рурик, Синеус и Трувор "са родом својим" и постадоше кнежеви код Словена (862.). Након смрти своје браће Рурик остаде једини кнез, те угуши буну новгородских незадовољника, размести "мужеве" по градовима, али изгуби један део своје војске, који се под Асколдом и Диром упути на југ, где су освојили, независно од Рурика, град Кијев на Дњепру (866.).

Хронологија летописа је више него сумњива, а а и у целини и легенда, која се јако укоренила, не изгледа сигурна. Питање о томе: ко су били Варези-Рус постало је веома замршено, па је изазвало огромну литературу. Да су Варези као и Руси (да ли је то исто, у то се сада сумња) средином IX столећа крстарили по Црном Мору, водили трговину са Грцима, па и гусарили дуж обале, о томе имамо довољно података код самих Грка савременика. Најзнаменитији догађај у тим односима био је напад Руса на сам Цариград године 860., о ком су сачуване оригиналне проповеди патријарха Фотија. Год. 879. летопис бележи смрт легендарног Рурика,

оснивача Рурикове династије, која се средином XI столећа почела делити на више лоза, па је касније (линија Даниловића - потомака Александра Невског) владала у Московској Држави, све до године 1598. Постоје још и сада многобројне руске кнежевске породице, које воде порекло од Рурика.

Рурика је, све према летопису, наследио његов малолетни син Игор, уместо кога је управљао његов рођак Олег (879-912.). Олег се уопште јавља са цртама правога легендарног јунака, иако је његово име као "великог кнеза руског", који стоји на челу гомиле других кнежева, споменуто у уговору између Руса и Грка, чија се аутентичност не да оспорити. Олег је освојио читав пут "из Варега у Грке" са Кијевом, где је погубио Асколда и Дира, а сам Кијев назвао је "мајком руских градова" (882.). Он је покорио силу словенских племена, па је, према летопису, учествовао и у походу на Цариград (907.). Овај је поход, о ком се није пронашло никаквих података код Грка, летопис окитио сјајним песничким подробностима, очигледно позајмљеним из народне песме. Олег је, према летопису и у њему сачуваном уговору из године 907., узео том приликом од Грка велики данак. Овај уговор, такозвани "први", вероватно је у летопису измишљен. Међутим, други уговор из год. 911. представља несумњив превод грчке исправе. У њему су уређени трговачки и правни односи Руса и Грка. Олег је учинио толико јак утисак на савременике и потомке, да су и смрт његову окитили бајком. Причало се, да је Олегу многобожачки свештеник прорицао смрт од његова омиљеног коња, али је после много година умро од уједа змије, која се угнездила у лубањи тога мртвога коња (912.). Ова бајка веома је слична са причом скандинавске саге о јунаку Орварду Оду.

Велики кнез Игор (912-945.) познат нам је не само из руских летописа, него и из података које нам пружају страни писци. Из оног што се о њему прича добија се слика једног слабијег и недовољно одлучног владара и

војсковође. И за његова времена ипак се кијевска велика кнежевина проширила, иако је велики кнез морао издржавати борбе са суседним племенима и њиховим старешинама. У једној таквој борби побуњени су Древљани убили несрећног кнеза на грозан начин, везавши га за две до земље спуштене брезе, које су га онда растргле. Игор, односно његови одреди, гусарили су по Црном Мору и Касписком Језеру, те извршили два похода на Цариград, од којих се први, благодарјећи употреби такозване "грчке ватре" од стране Грка завршио веома неповољно по Русе. Уговор, који су Византинци и Руси закључили год. 944. сматра се мање пробитачним за Русе, него онај Олегов; занимљиво је, да су у њему споменути Руси хришћани и хришћанска црква у Кијеву. Неки научници чак и самог Игора сматрају као хришћанина, али, држим, без довољног разлога.

Игора је наследио његов малолетни син Светислав (Свјатослав, 945-972.), који је владао и одрастао под туторством и управом кнегиње-матере Олге и војводе Свјенелда. Олга се јавља у летопису, очигледно на основу народне традиције и песме, са цртама "најмудрије жене". Чим је одрастао, Светислав се показао као ратоборан јунак, који се одликовао нарочитом брзином у својим војничким подвизима. Летопис га сликовито приказује на следећи начин: "Беше он храбар и лак, као пардус, скупљаше многе војнике; кола иза себе није возио ни котла; месо није кувао, него је изрезавши танко коњско месо, или дивљач, пекао то на угљу, па јео; није имао шатора, него је спавао на седлу; исто су чинили и сви његови; и слаше на све стране говорећи, "доћићу на вас". Ратујући широм целе источне Европе, Светислав је продро све до кавкаских предела, па се и тамо тукао са племенима Јаса и Касега. Али је нарочито знаменит његов поход на Балкан, куда су га Грци позвали да сруше бугарску царевину. Светислав је заиста и освојио Бугарску, али се одлучи да тамо и остане.

Саградио је град Прејаславец на доњем Дунаву, па је, према летопису, говорио за њ: "Није ми мило да будем у Кијеву, хоћу да живим у Пјераславцу на Дунаву, јер је тамо средина моје земље, јер се тамо скупљају сва блага са свију страна: од Грка злато, свилене тканине, вино и различито воће, од Чеха и Угара сребро и коњи, из Русије крзна и восак, мед и робље".

Светислав је сахранио у Кијеву своју матер Олгу, која се раније, негде око године 955., покрстила у Кијеву, па је год. 957. ишла у Цариград да обиђе цара и патријарха (о томе путу имамо две приче: једну у руском летопису, окићену легендарним подробностима о крштењу Олге у Цариграду, о кумовању и просидби царевој и томе слично; и аутентичну причу самог цара Константина Порфирогенита у спису "О церемонијама византиског двора", која пружа лепу културно-историску слику варварске кнегиње на царскоме двору). Светислав је поделио земљу између три своја сина - Јаропука, Олега и Владимира, чувеног потоњег крститеља Руса, па је отишао коначно у Бугарску. Срушивши Бугарску помоћу Светислава и његових Руса, Византија је онда свом снагом ударила на овог за њу врло незгодног суседа, те га је надмоћном снагом победила. О томе су сачувани савремени извештаји, који лепо приказују крваву борбу Руса и Грка. Светислав, побеђен и тучен, морао је да прими кратак и веома неповољан за њега уговор, по коме је одустао од сваких тражења на Балкану. После уговора о миру, Светислав, према причи савременика Лава Ђакона, "зажелио је да се састане са царем и да се разговара са њим. Јован (Цимискије) пристаде на то и у позлаћеној ратној одећи, на коњу, дојаша на обалу дунавску; њега је пратио одред коњаника у сјајном златом шивеном оделу. Ту су запазили Светислава, који је пловио на обичној скитској лађи, веслајући заједно са осталим веслачима. Он беше средњег раста, те се не би могао назвати ни превисок, ни пренизак: имао је

приплюснаст нос, плаве очи, густе обрве, ретку брадицу и дугачке маљаве бркове. Све су косе на његовој глави биле ошишане, сем једног парчета, што је сведочило о племенитости његовог рода. Његова шија била је дебела, прси широке, а сви остали делови тела веома развијени. У његовој спољашњости било је нечег мрачног и суровог. У једном уху налазила се минђуша са црвеним каменом и два бисера. Бело његово одело није се ни по чему разликовало од одела осталих Скита, сем по његовој чистоћи. Не дижући се са клупе своје лађе, Светислав је кратко време говорио са царем о миру, па се упутио натраг".

На повратку у Русију, близу обале Дњепра, Светислав, који је имао малу пратњу, био је ухваћен од Печењега, дивљака, који су се пре неколико десетина година у руским степама угнездили, а потом и убијен.

Печењешки кнез направио је себи гозбену чашу од лубање Светислављеве (972.)

Између синова Светислављевих, или тачније између њихових кругова, избиле су борбе, које су се завршиле тим, што је прво од руку присташа старијег брата Јаропука погинуо средњи Олег, па је онда (по летопису године 980., вероватније пак 978.) Јаропук био мучки убијен, када је ишао на измирење са братом Владимиром. Сматра се, да је Јаропук био представник хришћанске странке и њених тежња, док се Владимир јавио као заточник многобоштва. Прича се, да је он обновио и чак и развио многобожачки култ у Кијеву, тежећи тим да утврди државну кнежевску власт; било је случајева и људских жртава боговима, па су једном приликом погинули у Кијеву, као жртва тим боговима, хришћани Варези, отац и син. Владимир је водио велике ратове, не само сузбијајући сепаратистичке тежње словено-руских племена, него и освајајући нове пределе (Галицију, све до Карпата), ратујући и са Хрватима (Белим) у

Галицији, и са Литванцима и са Бугарима. О начину живота Владимирова, о његовим гозбама, нарочито пак о његовим харемима, које је имао у већем броју, са огромним гомилама жена, причала су се велика чуда. Вероватно, да су те приче јако претеране. Али једно крупно зрно истине свакако се у њима налази: арапски писци приказују руске вође као власнике велике масе робова и као трговце робљем, тако да је и кијевски велики кнез Владимир лако могао имати масу чељади.

Међутим хришћанска странка била је веома јака у Кијеву, па су и везе са Византијом постајале све тешње. Примање хришћанства постало је веома актуелно питање чисто политичке природе. Ондашња Русија била је под разноврсним верским утицајима, али у првом реду хришћанским, са југоистока. Али су се осећали и западни утицаји; зна се да је западна црква имала веза са Кијевом још за време Олгино. Хазари, под чијом су влашћу неко време били јужноруски Словени, беху с пуно јевреја (чак и њихов цар, "каган," био је Мојсијеве вере), као и муслимана. Све ове утицаје летопис је приказао у причи о тобожњем доласку изасланстава разних вера Владимиру и о шиљању с његове стране нарочитог изасланства за обавештење о свим тим верама. Приче су ове обојене врло јаком полемичком бојом у источно-православном и грчком духу, али су створене очевидно доцније, иза год. 1100., јер се у њима Јерусалим приказује као град отет од Јевреја и предат Богом у руке хришћана (алузија на крсташки рат и заузеће Јерусалима од крсташа 15 јула г. 1099.). Међутим, у Византији је избила буна војсковође Варде Фоке против законитих царева. Доведени у тежак положај, цареви Василије II и Константин обратише се на Владимира, те беху помогнути јаким одредом његових војника (Варега). Чим је опасност прошла, изгледа да су цареви погазили услове уговора, и Владимир је, да их натера на извршење тих услова, пошао против њих. Заузео је, након дуже опсаде, град Херсонис тавриски или Корсуњ. После

тога дошло је до нових преговора и трансакције: Владимир је примио Христову веру, узео је за жену грчку принцезу Ану, вратио је царевима Крим, па је потом извео и крштење својих Руса. Сви ови догађаји падају у године 987.-989., а прича о њима зачињена је легендарним подробностима, које је летопис узео било из јуначке песме, (мотив добијања невесте снагом оружја), било из побожне традиције (Владимир је био физички изгубио вид, али га је одмах добио натраг чим је ушао у крстионицу). Крштење Руса, сем у Новгороду, свуда је извршено у миру, а имало је великих и политичких и културних последица, иако, разуме се, нису били Руси ни брзо ни дубоко христијанизирани. Питање о томе одакле је Владимир добио јерархију спада у најтеже проблеме руске историографије; постоји веома оштроумна и занимљива хипотеза проф. Присјолкова, према којој је кијевска епископија спадала под охридску архиепископију, и на тај начин Владимир је имао тесне политичке и црквене везе са југословенском државом Самуиловом. После крштења, Владимир се јавља у летопису са цртама веома побожног и милостивог владара. Несумњиво је, да је он пуно учинио за организацију државе и цркве, нарочито за одбрану народа од степских варвара (имамо веома интересантан извештај западноевропског мисионара Брунона о његовој посети Владимиру и путу у јужне степе у циљу проповеди варварима, од којих је Владимир одвојио своју државу врло добро уређеном одбранбеном линијом). Владимиру летопис приписује почетак руског школства, говорећи како он "поче узимати код отменог света децу и давати је на учење писмености; матере пак плакаху као да су деца већ мртва." Владимир је постао најомиљенији јунак руске историје и народне песме, која га приказује као "Владимира, црвено сунашце." У његовој породици, састављеној од синова разног порекла (деца жена многобожачке вере и "Гркиње," т. ј. принцезе Ане), није било слоге. Уочи смрти Владимир се спремао на рат против сина Јарослава, а чим је умро (15. јула 1015. год.) дошло је до покоља у великокнежевској

породици; најстарији кнез Светопук дао је заклати своју браћу од Гркиње (Свети Борис и Гљѐб). Светопук, везан брачним везама са пољском владајућом кућом и пријатељ пољског кнеза (касније краља) Болеслава Храброг, није се ипак могао задржати у Кијеву. Брат му Јарослав, ожењен норманском принцезом Ингигердом, и ослањајући се на поново позване нарочито јаке одреде Варѐга, као и на новгородску војску, победио је Светопука и протерао га је из Русије. Светопук је умро негде у изгнанству, ушавши у историју са надимком "Проклети" ("Окаяный").

Јарослав (1019-1054.), напротив, задобио је велику славу у руској историји као "Мудри." Прве половине своје владавине Јарослав је био принуђен да подели државу између себе и брата му Мстислава, који је држао цео исток Русије од Дњепра; након смрти Мстислављеве па до своје смрти био је једини владар у Русији; племенски кнежеви ишчезавају; само у градовима Полоцку и Турову има споредних кнежева варешког порекла. Јарослав стоји на челу једне велике европске државе; он је у вези са целокупним ондашњим европским светом, што се види из брака његових синова са европским принцезама, док су му зетови били краљеви норвешки, мађарски и француски. Огроман трговачки град Кијев био је средиште трговине Истока са Западом. У њему се развија индустрија, уметност и просвета. Јарослав је и сам био велики љубитељ књига и имао је богату библиотеку. Он је улепшао град са више дивних грађевина, од којих су до данас очуване рушевине Златних Врата и делови саборне цркве Свете Софије, Премудрости Божије, у којој се и сада налази мермерна гробница Јарослављева. Печењези су више пута узрујавали кијевску државу, наносили велику штету њеном благостању; нарочито је опасна била навала год. 1036., која се завршила ипак потпуним поразом ових дивљака. За време Јарослављево десио се последњи поход Руса против Византије, због

трговачких размирица. Предвођени од Јарослављева сина Владимира, Руси су претрпели пораз (1043-1044.).

Јарослав је био и градитељ нових градова на периферијама руске државе. Тако је у крају финских Естонаца дао саградити град Јурјев у част свога свеца Светог Ђорђа; док је на Волзи тада саграђен град Јарослав, по његовом народном имену.

Дуго времена, на основу неких речи у самом споменику, Јарославу су приписивали издање законика под насловом "Руска Правда" (сачувано је више редакција њених у већем броју преписа). Питање о саставу и постанку овог правног зборника, који се сада више не сматра као законик у правом смислу речи, веома је сложено, те га овде не можемо узимати у претрес. Ипак је несумњиво, да није "Руску Правду" дао саставити, нити је објавио велики кнез Јарослав, иако неки њени делови можда и воде порекло из Јарослављева доба.

Умирући (1054.) Јарослав је поделио земљу између својих синова и вероватно да је дао и уредбу о реду наслеђа. Сва "руска земља" (тај се појам заиста стварао у XI столећу) остаје својином целе кнежевске породице Руриковића, али се дели на више покрајина ("волости"), у којима владају кнежеви, управљајући њима преко својих доглавника ("дружина"), а обично у споразуму са народним скупштинама ("веће") главних градова покрајине. На челу земље и кнежевског дома стоји велики кнез, најстарији члан кнежевске фамилије. Остали треба да се разместе по покрајинама тако, да старији кнез по реду добије бољу и богатију покрајину. На упражњено великокнежевско место долази следећи по реду кнез, те се други кнежеви пењу такође поступно у чину приближујући се велико-

кнежевском престолу. Као старији после умрлог кнеза није се сматрао његов син него најстарији брат. Деца оних кнежева, чији су очеви умрли још пре него што су дошли на великокнежевско место, губе право не само на ово место, него уопште на неки "део" у руској земљи. Они се сматрају као "изгоји". То је главна садржина Јарослављеве уредбе која није била никад тачно извршивана, иако су је сматрали за неку обавезну норму државног права. Због незадовољних кнежева "изгоја", чији је број врло брзо порастао; због тежња родитеља да осигурају својој деци а не браћи, поједине покрајине (такозване "отчине" т. ј. очевине, баштине) односно велико-кнежевски положај; због мешања у сродничке борбе и комбинације самог народа, градских већа, градова и покрајина, који су имали споје омиљене и омражене кнежеве, односно кнежевске линије, држава Руриковића, убрзо после смрти Јарослављеве, постаје поприште врло честих и врло сурових међусобних борби и ратовања. Највише су искоришћавали овакво стање кијевске државе степски номади, међу којима су се друге половине XI столећа највише истакли Половци или Кумани.

Јарослава је наследио његов син Изјаслав (1054 до 1078. са прекидима). Већ су се за његово доба јавиле размирице између њега и браће; други брат Светислав, кнез черњиговски, отеравши Изјаслава, дошао је пре свога времена на великокнежевску столицу, што се касније стално замерало његовим потомцима. Изјаслав се обратио за помоћ цару Хенрику IV, па чак и самом папи Гргуру VII., али без успеха. Тек после смрти Светислављеве он је мирно завршио свој живот као велики кнез. После њега су узастопце владали његов брат Свевлад (Всеволод) (1078-1093.) и син Светопук II Михајло (оснивач великог манастира у част светог Арханђела у Кијеву, у којем се много радило на летопису; 1093. до 1113.). За време овог последњег великог кнеза дошло је до жестоких борби и ратова између кнежева. За време Светопука II нарочито се истакао унук

Јарослављев, а син Свевладов, Владимир, звани Мономах. "Братољубив, милостив према сиромасима и страдалник за руску земљу" тако га карактерише летопис. Он је написао нарочиту "Поуку за децу," занимљиви етичко-политички спис, у ком позива своју децу да буду праведна и милостива, да штите сиромаше и убоге, а нарочито да не дају својим чиновницима да чине насиља; позива децу на међусобну слогу и неуморну делатност у рату и миру. Владимир се јавља као човек веома побожан и одушевљен васпитач. Он нарочито подвлачи да је његов отац "седећи код куће" познавао више језика. Из списка Владимирова види се, да је и он сам био неуморан ратник, путник и ловац. Уопште, тај његов спис, прожет симпатичним човекољубљем и веома лепо књижевно обрађен, представља драгоцен споменик културе, идеја и нарави Кијевске Русије. Владимир Мономах уживао је нарочите симпатије међу кијевским градским масама, које су га више пута позивале на великокнежевску столицу. Али је Мономах био обазрив и лојалан, те је чекао да на њ дође ред. Најзад год. 1113. Мономах је ступио на великокнежевску столицу. Његову доласку у Кијев претходила је побуна кијевског становништва са пљачком жидова; то је био покрет са јасно обележеним социалним карактером, изазван тешким економским приликама и уперен против зеленаша. Први акт новог великог кнеза била је уредба о висини камата, које су биле знатно ограничене. Занимљиво је, да су и манастири били у опасности приликом ове буне, јер су се и калуђери бавили зеленаштвом.

Владавина Мономахова прошла је у миру, те се о њему сачувала најлепша успомена. Исто је тако мирно владао његов син Мстислав (1125.-1132.) али након његове смрти ускоро су опет избиле размирице између кнежева, које су трајале све до доласка на владу најмлађег сина Мономахова Јурија, званог Долгоруки. Тај је кнез држао кнежевину суздаљску на североистоку Русије, али је све до краја свога живота тежио за дедовским "златним

престолом" кијевским. У Кијеву је умро год. 1157. Његов старији син Андрија, звани Богољупски, по најмилијем му селу Богољубову, није остао уз оца, када се овај утврдио у Кијеву, него се вратио у североисточне пределе. Од њега су велики кнежеви засели на престолу у Владимиру на Кљазми (притока Оке), те је Кијев изгубио свој првенствени значај, тим пре што га је војска Андријина год. 1169. у рату заузела и том приликом спалила и сасвим опљачкала. После тога Кијев се слабо обнавља и тек животи све до опсаде и ужасног покоља и рушења које су извели у њему Татари (1240.). У Русији се стварају нова државна средишта, развијају се нове покрајине: ростовско-суздаљска земља са стоним градом Владимиром на североистоку, новгородски крај са Новгородом и Псковом на северозападу, галицко-волинска земља са градом Галичем на крајњем југозападу.

ГЛАВА III

Економско и социјално стање, државно уређење и култура Кијевске Русије

Руска држава у доба превласти Кијева, као њене престонице, т. ј. од краја IX па до друге половине XII столећа, обухватала је већи део источно-европске равнице. Басен Дњепра, изузимајући његов јужни део, и свију његових главних притока, басен горње и средњезападне Двине, горњег и средње-јужног Буга и Дњестра, горњих западног Буга и Сана (притока Висле), горњег Њемена, горње Волге, горње и средње Оке, најзад језера Иљмена и Псковског и делимично Ладоског и Онешког, -то је било руско државно земљиште. Границе ове земље нису биле одређене; оне су се колебале и мењале на југу у степама према резултатима борбе са номадима (Печењезима, касније Половцима или Куманима), на западу у вези са

односима са Пољацима, који друге половине X столећа стварају себи државу; даље на северу према литванским и донекле финским племенима. Све се ово земљиште са неодређеним границама делило на више аутономних земаља или покрајина: новгородску, полоцку, смољенску, черњиговску, кијевску, волинску, галичку, турово-пинску, перејаславску, суздаљско-ростовску, муромо-рјазанску. Далеко ван предела ових земаља налазила се близу ушћа Кубана мала руска насеобина Таматарха или Тмутаракан. Свака земља имала је средишњи град и споредне зависне градове који су се на рускоме језику звали пригороды. Кијев пак, као стони град великог кнеза, касније још и митрополита, био је "мати свима руским градовима". Становништво руске државе било је већином словенско. Племенски називи постепено ишчезавају, још се памте, а неки и употребљавају у XII столећу. Словенско становништво прима руско име које је из почетка означавало одреде Варега-Нормана, затим мешовиту варешко-словенску групу становништва, која се бавила ратом, трговином и донекле управом земаљском. Касније је цео народ примио руско име. Поред тога свако се племе обележавало још и по својој покрајини, односно по њеном главном граду, тако да су се људи обично звали Кијевљани, Новгородци, Псковци и т. д. Поред Словена било је пуно финских елемената, који су се постепено претапали у Словене утичући на њих, али су дуго чували своју народност, тако да су њихови остаци преживели дуга столећа, па се још и сада могу наћи по неким местима Русије. Од хазарских времена остале су на руском југу колоније жидова; од њих је кијевска била многобројна и утицајна. Нормански дошљаци, такозвани Варези, доста су се брзо претапали у Словене и ишчезавали међу њима. Било је пуно и других дошљака, нарочито од онда, откада се развила велика држава са међународним политичким и економским везама. Документима је утврђен боравак у Русији Грка, Јужних и Западних Словена, Немаца, Франака, Јермена, Арапа. Већина становништва бавила се земљорадњом, разуме се

примитивном, уз то сточарством, ловом и пчеларством, али је и градски живот - трговина, индустрија и занати - био јако развијен, много јаче, него што се обично мисли. Разуме се, да немамо никакве статистике, али подаци, које нам пружају савремени писци и остаци материјалне културе, које је скупила и протумачила модерна археологија, сведоче ипак о веома интензивном развоју трговине не само транзитне него и увозно-извозне са северном и средњом Европом, Балканским Полуострвом и (до средине XI столећа) Малом Азијом, најзад са средњим Истоком у Азији, као и са крајевима с једне и друге стране планинског ланца Урала. Мрежа трговачких путева, поглавито водених, спољашњих и унутрашњих, била је довољно густа. Из почетка су из Русије извозили готово само сировине: крзно, восак, мед, хлеб; од стоке коње; и уз то врло много робља. Касније развија се, нарочито у Кијеву, домаћа индустрија. Уместо једноставног грађења дрвених доста примитивних зграда јавља се по главним градовима грађевинарство, које се служи каменом и изводи велике грађевине, у првом реду цркве и кнежевске дворове, по упутама страних мајстора, са великим трошковима, и са употребом многобројне радне снаге.

Цар Константин Порфирогенит прича, како руску трговину организују кнежеви скупљајући данак једним делом на продају у Византију, преко каравана и лађа, које се под војничком заштитом спуштају Дњепром у Црно Море. Касније, трговина добија све више приватни карактер, иако је без сумње кнежеви никад нису потпуно напустили; у уговорима руских кнежева Олега и Игора са Грцима налазимо правила о пасошима, о понашању и издржавању руских трговаца у Цариграду, о међусобном кажњавању криваца, о међусобном издавању робова који су побегли од господара, о поступању са наследством у туђини умрлих трговаца, као и са лађама и имовином оних трговаца који су претрпели неку несрећу на мору. Све су те одредбе и правила доста прецизни и за оно доба напредни.

Занимљиво је, да су уговори сачувани само из X столећа; из каснијег их времена више нема.

И на источњачким трговима руски трговци су били веома активан елемент, док за Средњу Европу знамо да су нарочито тесне везе постојале између Кијева и Регенсбурга на горњем Дунаву, у ком су граду сачувани трагови некадашњег великог трговачког удружења (хилде) људи, који су се бавили трговином са Кијевом. Од руских градова нарочито о Новгороду знамо, да су у њему живеле веома многобројне занатлије. Исто тако морало је бити и у Кијеву и у другим градовима.

Све до краја X столећа Русија није имала свога новца и служила се новцем арапским ("диргеми") и византиским ("солиди"). Од времена Владимирова јавља се руски новац, који је толико био значајан, да се за време Јарослава, изгледа, употребљавао и у Скандинавији. Поред металног новца вероватно су били у употреби и новци прављени од коже. Свакако новац је био редак и због тога су камате биле високе, а као залог, који је обезбеђивао повратак дуга, служила је често личност самог дужника.

Друштвено уређење Кијевске Русије током времена постаје све сложеније. С једне стране опажамо поделу друштва на кнежевско и земаљско ("дружина" и "земщина"). "Дружина" се делила на вишу и нижу; поред тога била је сва сила људи, који нису били ратни другови и саветници кнеза, него зависни од њега, његове привредне слуге. У даљем развоју друштва, нарочито у неким кнежевинама, ствара се виши staleж т. зв. "бољари", то су највиши и најутицајнији чланови "дружине" и земаљске, управо градске, старешине, нека врста наследне аристократије. Слободни људи делили су се на грађане и сељаке ("смерды", ова реч је изазвала више тумачења). Испод слободног друштва налазили су се полуслободни, т. зв.

"закупи". То су били дужници, који су своју слободу заложили за обезбеђење дуга; они "закупи", који су радили на земљи, звани су били "ролејни". Најзад многобројно је било робље, потпуно бесправно. Одвојено од грађанског друштва налазило се од XI столећа друштво црквено, састављено од духовништва и његових породица, од калуђера и оних световњака, који су служили у црквеним установама и најзад од оних људи, који су се нашли изван својих друштвених организација (сталежа) - "изгоји".

Кијевска Русија није никад била јединствена држава: први варешки кнежеви имали су под собом; не само своје намеснике, него и друге споредне варешке вође као и племенске старешине или главаре. О томе можемо закључивати по сведочанствима наших извора, а нарочито по доста јасним у овом случају текстовима уговора са Грцима. Први од тих уговора, Олегов од год. 911., закључили су посланици "Олега, великога кнеза рускога и свију, који су под њим светли бољари... по жељи наших кнежева..." Други уговор спомиње "Игора великог кнеза рускога" и "све кнежеве" (у летопису употребљена је збирна именица "княжје").

Како су кнежеви Рурикова дома потискивали племенске старешине и друге варешке кнежеве, ипак су поједини кнежеви у неким областима били аутономни. Из тога су излазиле врло штетне борбе по руску земљу, не само између кнежева, него и између појединих покрајина. Те борбе биле су други важан узрок пропадању Кијевске Државе. На почетку руске државе кнежеви су били чувари граница и трговачких путева, дакле унутрашњег и спољашњег мира, главари војске, организатори трговине, донекле пак и суди. Овај карактер у главном су кнежеви сачували и касније, само су мање непосредно учествовали у трговачким пословима. Али су зато себи створили у многим кнежевинама крупно сеоско господарство, на ком су

радили робови. У хришћанско доба кнежеви се јављају као покровитељи вере и духовништва, као црквени ктитори; уз кнеза постоји савет састављен од његових угледнијих ратних другова, у који на више места постепено улазе и старешине градског становништва, тако да се ствара бољарска дума, као израз бољарског сталежа. С њоме кнежеви решавају сва важнија питања рата и мира, управе и судства; и издају законе, у колико их је било.

По градовима скупљају се већа (вѣче) т.ј. скупштине одраслих слободних мушкараца или можда само шефова породица. За веће, као и за кнежевску власт и бољарску думу, нема, разуме се, писменог устава, али је свакако несумњиво да су демократска већа узимала врло велико учешће у свима јавним пословима, нарочито онда, када није било кнеза, односно кад је кнез био малолетан или слаб. Можемо лако замислити, а зато има и извесних података, да су већа била више пута у опреци и борби са кнежевима, а у исто време да су она била и поприште социјалних сукоба. У државном уређењу Кијевске Русије видимо дакле комбинацију класичних друштвено-државних елемената: монархиског (велики кнез и кнежеви), аристократског (бољарска дума, градске старешине) и демократског (маса градског становништва сакупљене у већима).

Врло велики утицај на ток економских, друштвених и државних послова Кијевске Русије, након примања хришћанства, имала је црква. Разуме се, да је хришћанизација руског становништва ишла веома споро, али свакако црква је била готово једини духовни ауторитет, једино средиште просвете, а у исто време и власник веома великих и разноврсних добара. Попут епископских столица, стварани су и многобројни манастири, од којих је такозвана Кијевопећерска Лавра била најважнија. Она је дала Русији велике свеце и велике просветитеље. Црква је ширила појмове римског и

црквеног права; стварала је прве правне зборнике. Ваљда се утицајем цркве може објаснити јако ограничење, а затим укидање крвне освете, које је спроведено у Руској Правди чија старија редакција још признаје, до душе ограничену, освету, али млађа редакција већ је нема. Великом броју људи црква је судила сама, по својим прописима и у свим пословима, док целом друштву у питањима породичног и наследног права, као и за кривице против вере и морала. Крај цркве биле су прве школе, прве књижнице, прве добротворне установе, а такође и многобројне уметничке радионице. Најлепше зграде били су храмови, које су немилосрдно време и бурни историски догађаји већим делом сасвим уништили. У храмовима, који су често изванредно лепо архитектонски споменици, развијају се дивни мозаици и одлично сликарство ал-фреско. Мозаична слика Богоматере, такозване Оранте, у апсиди саборне цркве св. Софије у Кијеву, забавне фреске световне садржине дуж басемака исте цркве, најзад трагично строги ликови светаца у цркви св. Спаса у Нередици близу Новгорода, јесу најважнији споменици ове уметности. Познато нам је и име једнога мајстора; то је некакав Грчин Петровић ("Гръцињъ Петровиць"), вероватно Србин.

Писана књижевност јавља се у црквеним круговима. То су у првом реду дела преводне књижевности: Свето Писмо, дела отаца цркве, објашњене Светог Писма Старог Завета, (т. зв. Палеје) и онда зборници мешовите садржине, апокрифи и т. д. Најстарији познати словенски рукописи у Русији јесу: "Остромирово Еванђеље" из год. 1057. и два "Изборника", т. ј. зборника израђена за черњиговског кнеза Светислава година 1073. и 1076. У једном од њих налази се знаменита слика самог кнеза и његове породице. Уз преводну књижевност јављају се и оригиналне црквене проповеди, нарочито знаменитог кијевског митрополита Илариона (XI век) и владике туровског Кирила (XII век), полемички списи против Латина,

житија светаца, као на пример убијених кнежева Бориса и Гљеба, игумана Теодосија, знаменитог оснивача Кијевопећерске Лавре, великог црквеног и политичког посленика Кијевске Русије, затим читава једна збирка житија т. з. Пећерски Патерик; најзад, можда врхунац црквене књижевности, дивни руски летописи, који почињу са такозваним Несторовим Летописом или причањем о постанку руске земље. У летопису налазимо пуно елемената чисто световних, понекад нарочито на првим странама, а такође и у читавом Галичко-Волинском Летопису као да чујемо народну јуначку песму. Јуначке песме певали су на кнежевим дворовима нарочити певачи; име једног од њих, неког Бојана, сачувано је у сасвим оригиналном и једином споменику ове врсте Слову о Полку Игоревом, који је непознати аутор испевао негде под крај XII века. Тема овог генијалног пева јесте несрећни рат кнеза Игор са Куманима (1185). Поред великих уметничких лепота овога пева испеваног снажним, веома сликовитим језиком, са пуно карактеристичних и финих израза и дубоких психолошких запажања, има у њему једна нарочита политичка тенденција, исказана са великим одушевљењем: то је страсна тежња ка јединству руске земље. Аутор "Слова" је несумњиво ватрени руски националиста, који има израђену националну свест. Али он није усамљен: исту и чак и словенску свест има и летописац, који је, на пример, метнуо у уста кнезу Светиславу још у X веку дивне речи: "Не смемо осрамотити руску земљу!" Најзад исту свест можемо запазити и код черњиговског игумана Данила, који је првих година Јерусалимске Краљевине посетио Свету Земљу и у своме и иначе веома занимљивом путопису забележио, како је он запалио на гробу господњем "кандило за руску земљу."

"Слово о Полку Игоревом" је нека врста лабудове песме Кијевске Русије, земље богате културе, бурне историје, великих социјалних неправди, земље, коју су рушили изнутра међусобно завађене покрајине, кнежеви,

сталежи, а споља свакојаки непријатељи, у првome реду номади. Када се уз то почео да мења правац међународних путева трговине, Кијевска Русија почела је да опада. Велики део њеног становништва био је растурен или се сам одселио. У главномe су била два правца исељавања: на запад и југозапад у Галичину, и на североисток у суздаљско-ростовски крај.

ГЛАВА IV

Галиција

Галичка Русија била је од прастарих времена насељена словенским племенима. Велики њен део сматра се од многих историчара као словенска праотаџбина у Европи (на пример крајеви Бојке). Галичка Русија некада се звала Црвена ("Червоная Русь" или "Червенские города"). У састав руске државе "црвени градови" су ушли тек за време св. Владимира (981.). Галичка Русија била је често предмет борбе између Кијева и Пољске; пољски краљ Болеслав Храбри, за време наследника св. Владимира, држао је неко време галичку Русију; за њу су се борили руски кнежеви Рурикове крви, пољски и мађарски краљеви. У XII веку галичку земљу држао је знаменити кнез Јарослав звани Осмомисл, чију је моћ опевао песник "Слова о полку Игореву". После страшних покоља и пљачке у Кијеву године 1169. и 1202. галичко-волинска земља постаје средиште Јужне Русије и привлачи масе руског становништва из других кнежевина. У ово доба се истицао галички кнез Роман, али врхунац славе и моћи достигла је Галичка Русија под Романовим сином Данилом (1229-1264.). Он је сузбио самовољу својих великаша, који су више пута и током многих година управљали земљом, постао је прави владар, какви су се почели јављати у Европи баш у XIII веку. Кад је његова кнежевина, као и остала Русија, потпала под татарску власт, Данило је развио широку међународну

делатност да створи велики европски савез против Татара. С том намером он је ступио у тесну везу и са папом, који му је дао краљевски наслов; Данило се, после тога, године 1253. крунисао за краља у граду Дорогичину. Али савез са папом није довео до крсташког рата у који би Европа, на папски позив, притекла у помоћ Данилу; зато је Данило пред крај своје владавине и прекинуо везе са папом. Иначе, његова држава је неколико пута настрадала од Татара, а и он сам морао је да иде на поклоњење хану. Иако одлично дочекан у Хорди, он је ипак тешко осећао свој положај ханова вазала, као што се види из забелешке летописца о његовој посети код хана: "Велико је зло почаст од Татара!" После смрти Данилове Галичка Русија брзо опада под влашћу бољарског сталежа. Литванци, Пољаци и Мађари више пута посредују у размирицама галичких кнежева. Најзад, средином XIV века, краљу пољском Казимиру Великом пошло је за руком да освоји Галичку Русију, која је од тог времена па све до прве деобе Пољске, 1772., делила судбину Пољске, али није никад изгубила своју руску свест и руски карактер, иако је племство било пољско, а градско становништво великим делом жидовско.

Оно што чини најважнију особину социјално-политичког уређења Галичке Русије за време њене самосталности, то је превласт бољарског сталежа. Бољари су у Галичкој Русији били велепоседници. Ослањајући се на велико земаљско добро, на многобројну оружану служинчад и масе зависних сељака, они су били прави господари земље, одређивајући правац политике и у личним и у начелним питањима. Кнежеви би се могли ослонити на градску и сеоску демократију, нарочито на ону прву, против бољара. Али они ово већим делом нису чинили. Зато је само делимично, за време споменутих кнежева Јарослава и Романа, као и краља Данила, врховна власт добивала монархиско обележје. Културни живот Галичке Русије био је прилично развијен. Као њезин књижевни споменик остао је

Галичко-Волински Летопис, писан веома лепим језиком, са пуно драматских епизода, сликовитих описа и израза, који нас потсећају на "Слово о полку Игоревом."

ГЛАВА V

Суздаљска Русија. Татарска власт над Русијом

Све до средине XII столећа североисточна руска област звала се суздаљска по граду Суздаљу (помиње се први пут године 1023.) или још и суздаљско-ростовском — по граду Ростову Великом. Она је била ретко насељена, и то више од финских племена, него од Словена. Било је, истина, у њој од вајкада неколико руских градова (Ростов, Бело Језеро, Муром, Суздаљ, Владимир, вероватно основан за време св. Владимира и Јарослав, творевина Јарослава Мудрог), али у главном тај дивљи и сиромашни крај био је готово ван великог тока руске историје. На кнежевској скупштини у Љубечу године 1096. закључено је, да се од суздаљске области створи посебна кнежевина, те је она додељена Владимиру Мономаху. Кнез Владимир само се од времена на време јављао у том далеком крају, који је касније. предао своме најмлађем сину Јурију, званом Долгоруки. Тај је више марио за југ, него за своју покрајину, иако баш за његова времена јача колонизација ове области. Сам се Јурије јавља као активан оснивач градова и села и градитељ путева. Још је више радио на напретку родног краја његов син Андрија Богољупски, први велики кнез владимирски, »први Великорус у историји« као што га неки зову, први апсолутни владар у Русији. Андрија је на друге кнежеве гледао не као на браћу, односно децу, него као на слуге; исто тако био је окрутан и наспрам својих доглавника, своје »дружине« и двора, као и наспрам варошке демократије. Није трпео савете кнежева и бољара, није допуштао сарадњу већа. Борио

се на све стране, нарочито са Новгородима, који су онда створили своју, готово независну од великог кнеза, републику. Њих је успео да победи само на тај начин, што им је затворио довоз жита, натеравши их глађу на покорност. Окрутан и охол према најближој околини, он је изазвао заверу, и то праву дворску заверу, уз учешће својих шурака, а можда и своје жене; завереници су ноћу напали ненаоружаног великог кнеза у његовој спаваћој соби и убили га и измрцварили (1174.). Побуњено грађанство опљачкало је и спалило његов двор. Андрију, који није имао деце, наследио је његов брат Свевлад III., звани »Велико Гнездо« због многобројне му породице. Довели су га такозвани »млађи градови« (Владимир и други) против градова старијих (Ростова и Суздаља), у којима је била јака организација већа. Свевлад је наставио, али много вештије и опрезније, политику свога убијеног брата и према кнежевима, и према »дружини« и према варошкој демократији, нарочито новгородској, али је успео да се релативно мирно одржи на великокнежевској столици кроз дуги низ година (1174—1212.), да буде слављен и поштован широм целе Русије и ван ње.

Карактеристична појава за време Свевлада III. био је Мстислав Мстиславић звани Јунак (»Удалой«), кнез торопски, праунук Мономахов »анархиста« своје врсте, вечити борац против апсолутизма великих кнежева владимирских, савезник новгородске републике. У борби ове републике и кнеза Константина, старијег сина Свевладова, коме је овај одузео право наслеђа након саветовања са духовништвом и »свима људима« (то је била нека врста земаљског сабора), против наследника Свевладова великог кнеза Јурија II, Мстислав је добио значајну Липецку битку (1216.). После Константинове смрти (1217.) Јурије се вратио на столицу великог кнеза владимирског, држао је у својој власти и Новгород, те је мирно владао, посредно и непосредно, над великим делом Русије. Године 1221. он је саградио град Њижњи Новгород (т. ј. доњи нови град).

Године 1237. на суздаљску Русију су напали Татари, те је у битци са њима, на реци Сити, погинуо Јурије II (1238.). Ова је татарска најезда била од великог значаја за Русију, те ћемо се с тога на њој мало зауставити.

Татаре је крајем XII}- и почетком XIII}- столећа ујединио Темуђин (1154—1227.), који се назвао Џингисхан т. ј. велики хан (1206.). О Татарима пише један кинески писац, савременик Џингисханов, следеће: »Татари се рађају и расту у седлу и на коњу; они се сами уче војничкој борби, јер цели свој живот проводе у лову. Зато немају пешадије, него само коњицу. Војске се може прикупити код њих неколико стотина хиљада. Готово нема код њих службеног дописивања, али сви, почев од врховног заповедника па до начелника хиљаде, стотине и десетине управљају лично. Сваки пут кад они хоће да заузму велики град, они прво наваљују на мања места, па, заробивши њихове становнике, гоне их на опсаду. Зато издају наредбу да сваки коњаник зароби десет људи; кад је овај број попуњен, сваки човек узима извесну количину траве или дрва, земље, камена; њих терају дан и ноћ, убијајући заостале. Приликом опсаде не штеде ни десетине хиљада жртава, и зато градови бивају увек заузети. По заузећу њиховом убијају, не штедећи, све, без обзира на то, да ли су стари или млади, лепи или ружни, сиромаси или богати, да ли се њима противе или не; никаква знаменита личност не може да избегне смртну казну ако им се она одупирала. После заузећа града деле плен сразмерно броју учесника у нападу између виших и нижих. Татарска земља богата је водама и травом, згодна је за коње и овце које им служе за храну; само кобиље млеко (кумис) довољно је да подмири глад и жеђ.«

Џингисхан је постао владар целе Монголије, продро у Кину и 1219. год. већ је освојило Бухару у Средњој Азији. Гонећи испред себе бухарског емира татарски одреди прошли су кроз Северну Персију, Ђурђијанску,

кавказске планине, па су се појавили у јужноруским степама где су онда лутали Кумани. Кумани позваше у помоћ руске кнежеве, који су се у великом броју одазвали том позиву, иако су, према извештају летописа, татарске вође Чепе и Субудај Богодур поручивали руским кнежевима: »Дошли смо вољом божјом на наше робове и коњушаре, на гадне Кумане; с нама пак ви склопите мир, немамо рата са вама«. На реци Калци, која се улива у Азовско Море, дошло је до одлучне битке, у којој су Руси потучени до ногу (1224.). После те битке Татари су се вратили у Азију, али кроз неколико година појавише се поново, и то са много већим снагама, имајући као вођу Батија или Батухана, унука Џингисханова. Њега је и оног од раније познатог Субудаја упутио у Европу велики хан Угедеј. Године 1235.-36. освојише Татари земљу камских Бугара, те упадоше у подручје рјазанско. Ниједан од руских кнежева није се одазвао позиву рјазанских кнежева, да им помогне. После пада рјазанске кнежевине дођоше на ред и они: Татари продреше у суздаљску земљу; Москва, Владимир, Суздаљ падоше у њихове руке, те беху спаљени; сам велики кнез Јурије II изгуби битку и живот на обалама Сити (1238.). Поход Татара на северозапад, у правцу Новгорода, није се завршио освојењем овога града; мочваре и шуме омеле су напредовање Татара. Али ипак и Новгород признаде њихову власт. 1239-1240. Татари су освојили и опустошили јужну Русију (Кијев је заузет и порушен године 1240.), па се преко Галиције и Пољске упутише у Западну Европу. Том приликом они су прошли кроз Мађарску и Хрватску, а неки њихови одреди прејурише чак и преко Босне и Рашке. Вративши се у Русију они су основали Златну Хорду са средиштем у Сарају на доњој Волзи. Златна је Хорда до године 1260. била у вези са главном Хордом у Монголији, а те је године постала сасвим самостална. Русија је потпадала под Златну Хорду као скуп вазалних кнежевина. Из почетка су татарски ханови држали чак и своје власти у Русији, али су касније кнежеви издејствовали да заступају свој народ непосредно пред ханским

повереницима (даруга) у Сарају и да сами скупљају данак (харач) на основу врло строго спроведеног пописа становништва и његове имовине. Али то се утврдило тек постепено; првих пак деценија Руси су грозно патили под татарским јармом. Насиља ханских повереника у покрајинама, баскака и пописивача, изазивала су буне, које су свирепо угушиване. Кнежеви су били дужни путовати у Хорду (до године 1260. чак у Азију, а не само у Сарај), да би били потврђени у свом звању, или, као што се онда говорило, да добију »јарлик« на кнежевину. Неки су кнежеви том приликом настрадали због вере; кнез Михајло Черњиговски, на пример, год, 1246. није хтео да изврши неке обреде које је сматрао као немогуће за хришћанина, па је с тога убијен заједно са својим бољаром Тодором (обојицу црква сматра за свеце). Татарски јарам несумњиво је сасвим поцепао државно и народно јединство Руса, у колико га је било, иако није сасвим угушио народну свест. Западне и југозападне руске покрајине нису се дуго налазиле под јармом и утицајем Татара, него су дошле под утицај и власт Пољске, Литванске и донекле Немаца. Северозападна Русија, као и северна, више је номинелно била под татарском влашћу, док је средина земље остала под јармом највише и најдуже.

Татарски јарам је имао као велику последицу то, да је одвојио Русију од Западне Европе. Затим, он је допринео знатно суровости и грубости народних обичаја и административне праксе. Много оријенталског ушло је преко Татара у руски живот. Позајмила је Русија, управо Москва, можда и понеку корисну црту у организацији власти, финансија, статистике, али се ова позитивна добит сасвим губи при упоређењу са големим злом, које су зла времена несумњиво донела.

Великокнежевско достојанство припадало је после смрти Јурија II његову брату Јарославу (1238. до 1246.), кога су татарски ханови у његовом звању

потврдили. Њега је после дужег низа промена и колебања (1246-1253.) наследио његов син Александар, звани Невски, кнез новгородски (1253-1263.). Кнезу Александру пало је у део да брани северозападну Русију од Швеђана и Немаца. Швеђани су онда продрли у Финску и појавили су се године 1240. на Неви. Ту су били потучени од кнеза Александра (одатле је и добио надимак Невски). Немци, управо немачки ритери монашких редова Маченосаца и Крстоносаца или Теутонског Реда утврдили су се у то време у пределима финских племена Лива и Еста, дуж обале Ришког Залива, па су се постепено раширили и у басену реке Прегела и све до Мазурских Језера, одазвавши се на позив пољског кнеза Конрада Мазовецког и уништивши литванско племе Пруса. Трговачке су везе Руса са тим ритерима биле веома живе, те је из прве половине XIII столећа сачувано више руско-немачких уговора. Један од њих садржи читаву »трговачку правду«, т. ј. трговачки законик. Ови »божји дворјани«, како су се сами звали, ударили су и на Русију и године 1241. освојили Псков. Ту се јавио кнез Александар са својом војском, те је Маченосце на леду Чудског Језера потпуно потукао. На тај је начин заустављено напредовање Немаца у руске пределе (1242.). По примеру и трудом Немаца почела су да се постепено буде и да се уједињују разна литванска племена у басену Њемена. Она почесто наваљују на руске пределе, али је Александар одбио и њихове навале. Он је највећу славу добио својом изванредно вештом политиком према Татарима. Добро схвативши да Руси тога времена не могу издржати борбу с Татарима, он је напорно радио на томе да народ и земља што мање пате. Нарочито је тешка била година 1257., када су из Хорде дошле у Русију гомиле татарских чиновника, војних шефова различног положаја, као и читаве чете пописивача становништва. Свуда је дошло до отворених буна и окршаја са Татарима и до убистава појединих татарских званичника. Али највише су се одупирали попису и плаћању данка Новгородци. Велики кнез Александар успео је ипак да заштити Русију

од већих беда. Зато, када је на повратку из Хорде умро на Волзи, јаук се разлеже широм целе руске земље.

Велики кнежеви после Александра Невског, који су се измењивали уз различите интриге у Хорди, а понекад и уз борбе у самој Русији, нису, све до појаве московске династије Даниловића, играли неку нарочиту улогу и ни по чему се нису истакли. Са насловом »великих кнежева владимирских и целе Русије« они су већим делом седели у својим »удеоним« кнежевинама. Неке од споредних кнежевских столица подигнуте су у току времена на част великокнежевских, тако да се у североисточној и средњој Русији јавило више великих кнежевина: тверска, смољенска, јарославска, рјазанска, њижегородска. Владимирска је ипак остала наглавнија, »сверуска«. све док није Москва коначно заменила Владимир. Руски се народ Владимира као своје престонице више готово и »не сећа«.

Односи кнежева према становништву све више носе обележје феудално. Државна власт је раздељена између огромног броја носилаца. Манастири суделују веома активно у колонизацији и обрађивању дивљих простора. Доба првих великих кнежева владимирских време је веће градитељске и у исто време уметничке активности. Тих година у некадашњој суздаљској Русији створена су дивна уметничка архитектонска дела, сачувана и до данас. Имамо ту и лепих образаца кипарства и резбарије у камену (високи и ниски рељеф). Уз стране мајсторе (Грке и Талијане) раде и домаћи. Али касније запажа се дивљаштво, сиромаштво, назадак укуса, немогућност уметничке делатности, што се све потпуно објашњава тешким економским приликама и ужасном политичком ситуацијом. Назадак и мртвило опажа се и на пољу просвете и књижевности. Нема ниједног књижевног имена или дела суздаљске Русије које би вредило споменути у једном кратком прегледу.

ГЛАВА VI

Северноруске републике

На северозападу Русије од памтивека су становала словенска племена, која су основала неколико знатних градова. То су била племена Илменских Словена и Кривића са околним племенима финским, која су одавно почела да се претапају у Словене. О тим племенима прича се, да су била на челу оног великог савеза, који је позвао варешке кнежеве. Од одласка варешких кнежева на југ северозападна Русија, са главним средиштима Новгородом т. ј. новим градом и Псковом, није имала својих посебних кнежева.

Кнежеви су се обично налазили у Кијеву: то су били сверуски велики кнежеви; тек се понекад у Новгороду појављивао неки свој кнез, а иначе је обично Новгородом управљао кнежевски посадник т.ј. кнежевски намесник, који је могао да буде или неки споредни кнез, или кнежевски дворанин или и неки истакнути новгородски грађанин, у кога је кнез имао поверења. Новгород је, природно, хтео да има кнеза и посадника, који би одговарали његовим жељама. Пошто су кнежеви били далеко или недовољно утицајни, Новгород се постепено еманциповео од кнежевске власти: прво, он је себи задобио право да бира посадника, који је, уместо да буде намесник кнежевски, постао градски председник; затим је утврдио своје право да сам себи бира кнеза по своме нахођењу, и, шта више, да га и мења по својој слободној жељи. Тако је почетком XIII столећа био у главном створен устав и уређење новгородске републике. Писаног устава није било, али се уставна пракса ипак донекле регулисала писменим уговорима сувереног новгородског народа («Господина Великог Новгорода») са изабраним кнезом.

Северозападна Русија није могла, нарочито у великим градовима, да живи од своје земљорадње, него је морала да своје жито за исхрану добија са

стране, и то у почетку са средњег Дњепра, касније из басена средње Волге, »са низа«, како су у Новгороду говорили. Да би обезбедила свој опстанак северозападна Русија, морала је да се бави трговином и индустријом на велико. Она је продавала сировине и прерађевине, увозила је западне и северноевропске артикле и извозила их је, као и, своје прерађевине, у друге руске покрајине. Ово економско стање определило је социјалну структуру друштва. На врху северноруског друштва налазили су се бољари: то су били у првome реду велепоседници, који су обрађивали велике комплексе земље и искоришћавали огромне шумске комплексе, уз помоћ велике масе полузависних и сасвим од њих зависних људи. Поред тога, то су биле најбогатије капиталисте и банкари новгородски, али, попут старих римских сенатора, нису имали права да непосредно воде трговину, него су само финансирани туђа предузећа. Ослањајући се на своје огромно богатство и многобројну клиентелу, били су бољари темељ и осовина новгородског друштва: само из њихове средине, према обичају, бирани су били виши часници државне управе. Одмах иза њих долазе »житији људи« и трговци, први са нешто већим капиталима него последњи и са земљепоседничким карактером, који нису имали трговци. Главно њихово занимање беше трговина. Трговци су се делили на неколико разреда према своме богатству; они су састављали поједине корпорације, груписане око храмова; најбогатија и најзнаменитија је била корпорација око храма Светог Јована. За улаз у њу требало је дати највећи улог. Испод ових господарећих слојева новгородског друштва налазили су се »црни« или »млађи« људи, огромна маса занатлија, ситних трговаца, надничара по градовима, слободних и полуслободних сељака-земљорадника по селима.

Формално сви су слободни људи узимали учешћа у отправљању суверене власти народа који се сматрао као господар, али је стварно сва власт била усредсређена у државном средишњем граду Новгороду и тек извесно право

самоуправе припадало је споредним градовима, т. зв. »пригородима«. Има сличности у управљању Новгорода овим разноврсним његовим покрајинама са управљањем Рима у савезничким земљама и провинцијама. »Пригороди« и друга зависна места уносили су обилате прилоге у државну благајну, у случају рата слали су своје помоћне одреде, покоравали су се законима и одлукама државног средишта, имали су врховну црквену и судску власт у Новгороду. А у Новгороду сва је власт правно припадала, како је речено, сувереном народу, окупљеном у »већу«. »Веће« су састављали сви домаћини новгородски, а и људи из »пригорода« изгледа да су имали право долазити на скупштину, али, разуме се, то је право било више номинелне природе. Веће није имало писаног устава; оно се скупљало према потреби на позив кнеза, владике или градских власти. Али било је случајева да су и приватни људи сазивали веће. У Новгороду изгледа да није било толике разлике између редовних народних скупштина и ванредног нагомилавања света, што се јасно да запазити, на пример, код старих Римљана. У начелу одлуке већа требале су да буду једногласне, али када се мањина није давала убедити разлозима већине, онда су је терали силом да се покори. Веће је имало врховну власт; оно је бирало кнеза, обично из Рурикова дома, одобравало уговор, који је врло јако спутавао и ограничавао власт и права тог кнеза, отказивало уговор кнезу, ако је био неподесан; бирало је кандидате за владикау (коначни избор одлучивала је коцка између изабраних кандидата); бирало је посадника, који је био његов председник и »тисјацког« (од речи »тысяча«, т.ј. хиљада), који је био заповедник војске и пред-седник трговачког суда. Затим је веће доносило за-коне, одобравало је међународне уговоре и главне линије међународне политике државне и у извесним) случајевима вршило је дужност било призивног судишта, било судишта првог и последњег степена, у случају тежих политичких криваца. Кнез и часници били су бирани без рока, сведок су народу по вољи. Разуме се да је овакво једно тело, састављено

од. више хиљада људи, морало имати један ужи одбор старијих, ауторитативних, спремних и стручних људи, који би стварно водили послове и припремали одлуке сувереног народа.

По своме облику новгородска држава била је формална демократија. Али стварно у њој се запажа, као и у античким демократијама, јака превласт главног града над мањим градовима и селима, и, затим, не мање јака превласт богатих људи над људима средњег иметка и сиромасима. У овом налазимо клицу великих унутрашњих борби које су довеле до пропасти ову моћну и цветну републику. У XIII и XIV столећу она се налази на врхунцу своје моћи и у јаком саобраћају са шведским градовима и са знаменитим немачким савезом Ханзе. Ханза је имала велику факторију са слагалиштима. и католичком црквом у самом Новгороду.. Писмених трагова о тим политичким и трговачким односима има пуно у облику уговора и других јавних а донекле и приватних аката.

Читав ред сукоба избио је у самом Новгороду на социјалној основи. Ту су се створиле две странке: аристократска и демократска, и једна и друга под вођством најугледнијих и најбогатијих бољарских фамилија, опет сасвим налик на Рим и Атину, као и на средњевековне талијанске и немачке градске републике, где су великаши предводили и конзервативне странке присташа аристократске владавине и више мање радикалне странке приеташа демократизације друштва, понекад доста екстремне. У Новгороду је више пута долазило не само до оштрих препирки и туча, него и до правих грађанских ратова у којим су посредовали кнез, а још више владика. Владика је играо веома важну политичку и културну улогу у новгородском друштву, јер су он и други главни представници цркве располагали и великим иметком и, за оно време, опширним знањем. Али и поред тога утицаја Новгород и Псков, који су били у тесним трговачким и

политичким везама са северном и западном Европом, постали су још у XIV веку средиште, где се рађају револуционарни покрети и рационалистичке секте у оквиру саме цркве.

Врло жив политички, духовни и културни живот северних руских република огледа се у споменицима њихова законодавства, у »судним грамотама« Пскова и Новгорода. Од њих прва представља за оно доба веома напредно правно дело. Занимљив је принцип једнакости свију пред законом, који је истакнут у псковском законику. Уметничка дела северноруска, од којих су многа добро сачувана, сведоче да тамо нису жалили ни времена, ни труда, ни веома великих средстава нарочито за стварање лепих храмова. На северу су радили прворазредни домаћи и страни мајстори, сликари и грађевинари. И књижевност руског северозапада дала је више лепих дела. На првом месту треба споменути обилате летописе Новгорода и Пскова у којима се, поред изразита и чиста језика, налази сликовито, иако кратко, причање и велики смисао за приказивање и разумевање социјално-политичких догађаја. Усмена народна књижевност новгородска представљена је са два мала циклуса песама, који се још и сад певају са више или мање варијаната, у којима су опевана два типична јунака старог новгородског друштва: један је Садко богати трговац, који је пловио по многим морима и водио велику трговину, а други је Василије Буслајев, аристократа пореклом и богаташ, који сакупља чету људи беспосличара и бунтовника, с њиме прави покољ у Новгороду и одлази на Волгу и Касписко Језеро, да уз пут пљачка градове и трговачке караване. У њему је оличен покрет новгородских »ушкујника« т. ј. речних гусара и њихових смелих и често злочиначких дела, која су више пута доводила у питање односе Новгорода према великим кнезовима средње Русије, нарочито московским.

ГЛАВА VII

Постанак Москве и московске државе

Град Москва, коме је било суђено да постане средиште великоруске државе, да буде касније једно од највећих средишта словенских и да, шта више, добије светско-историску улогу, имао је веома тамне почетке. У његовој се околини насеља јављају још дуго пре првих летописачких извештаја, јер је кроз ова места пролазио врло важан трговачки пут, који је водио са обала Балтичког Мора и из басена западне Двине у подручје средње Волге и њене највеће притоке Каме, где се налазило велико и богато старо бугарско царство. Прве споменике о Москви налазимо у летописима под годинама 1147. и 1156., где се она зове »Кучково« или »Куцково,« по имену знатне бољарске породице Кучка. Поред »бољарштине« био је тамо и кнежевски двор. Москва је основана на ушћу реке Јаузе, која се ту улива у реку Москву, а обе су реке биле у то време врло добри путеви. Иначе Москва се онда јавља као гранично место између суздаљске и черњиговске Русије, као чвор путева.

Москва је била изванредно важан стратешки и економски трговачки центар, а њена област постала је великим колонизационим средиштем за елементе, који су долазили са свих страна, али нарочито за оне са запада и југозапада. Ова метанастазичка кретања нису довољно расветљена, али извесни подаци ипак постоје: знамо, на пример, донекле о доласку у московску област оснивача будућих знаменитих бољарских родова; они долазе из Мурома, из Њижњег Новгорода, Ростова, Смољенска, Черњигова, чак из Кијева, са Волиније и из Галиције. Почетком XIV столећа долази, на пример, из Кијева један знатан господин, галичанин

пореклом, бољар, Родион Несторовић, са хиљаду и седам стотина слугу. Благодарећи овим сеобама, изазваним још нарочито тим, што је московска област била заштићена од опасности споља, она постаје веома насељена и богата. О броју становништва саме Москве можемо донекле судити по том, што је год. 1382. велики кнез Димитрије Донски потрошио 300 рубаља за сахрањивање жртава оногодишње најезде татарске, плативши по 50 копејака за 40 мртваца. Убијених је било, дакле, 24000. За године 1390. и 1395. летопис бележи, да је у Москви изгорело тада неколико хиљада дворова.

У богатој кнежевини природно је, да су и кнежеви били богати; зато су они могли водити политику, основану на јачој и широј економској бази, него њихови суседи. Они су успели: 1) да на се узму плаћање харача Татарима, ослободивши област од доласка татарских чиновника и осигуравши тиме велике олакшице становништву, а себи већу власт, углед и приходе; 2) да добију финансиску могућност за куповину разноврсних вредности, на првом месту свакојаких некретнина, и да боље награђују своје службенике. Уз здравију и јачу економску политику водила се, изгледа, и здрава политика социјална и административна; водила се брига о сеоском становништву, па се озбиљно радило на поправљању имовне и личне безбедности. Унутрашње социјалне снаге, на челу са црквом, радиле су у прилог јачања Москве. Црквени поглавица — митрополит сверуски — преселио је своју престоницу у Москву (1326.) и тим је дао Москви нарочит значај, јер је митрополит био један у читавој Русији, док је великих кнежева било више. Црква је, благодарећи својим везама са ханском влашћу, свом богатству и својој верској културној моћи, могла да јаче помогне подизање Москве и то је заиста и учинила. Сви су митрополити, без обзира на народност, Грци, Руси и Срби радили у истом правцу. Исто је тако бољарство везало своју судбину са московском

династијом. Уз то и московска буржоазија, која је била прилично јака, па изгледа и маса простог пука, активно су учествовали у истом послу. Московски кнезови ослањали су се, дакле, на велике општенародне симпатије.

Али, у исто време, у првome реду благодарећи своме богатству, они су били омиљени и у Златној Хорди, код ханова, у њиховом харему и код њихове владе. Хорда је, помажући Московској Кнежевини, високо дизала њезин ауторитет и моћ и тако је сама, до душе несвесно, поткопавала темеље своје властите моћи. Московски кнежеви су са својим одредима помагали Татарима и у њиховим казним експедицијама. Међутим је сама Московска Кнежевина била поштеђена од татарских најезда, а њени кнежеви, почев од Јурија, стално су добијали најважнију у то доба титулу »великих кнезова владимирских.« Тако постепено и ова титула и саме земље велике кнежевине владимирске постадоше баштином дома кнеза Ивана Каљите. Чланови тога дома не представљају за нас нарочит интерес; они сви некако личе један на другог. О великом кнезу Симеуну званом »Горди« један извештај, на пример, вели да је био прозван »Горди« зато, што »није волео неправду и буне; све кривце је сам кажњавао, пио је медовину и вино, али није се опијао и није волео пијанице, није волео рата, али је држао војску за њ увек спремну.« Сви московски кнежеви представљају извештан домаћински тип, то јест тип доброг управљача, доброг газде. Треба само читати како они, у својим тестаментима, пажљиво пребројавају редом своје градове, срезове, села, па и бунде, шубаре, златне ланце, сандуке, кутије и т. д., па да се добро осете ове њихове црте. Из тих тестамената сазнајемо још и нешто друго: тежило се да старији син буде главно лице у држави и породици, да добије великокнежевско достојанство и уз то већи део саме Москве, као и градова, срезова, села и осталог. Бољари, пук и црква помагали су ту

тенденцију уздизања старијег сина великог кнеза. Тако се постепено, радом споменутих чинилаца, стварала московска држава. А главни су догађаји текли следећим редом.

Први самостални кнез московски из оне династије која је касније постала царском био је Данило, син Александра Невског (1261 — 1303.). Његова је кнежевина била сасвим малена, као мала област око града Москве, коју је добио најкасније 1283. Без обзира на то, Данило је водио борбу са својом браћом, великим кнезовима владимирским Димитријем (1283.) и Андријом (1296.). Год. 1302., по тестаменту, добио је град Перејаслављ и тиме је знатно проширио своју кнежевину према северо-истоку. Данила је руска црква уврстила у ред светаца. Њега су један за другим наследила два његова сина — Јурије и Иван који је ушао у историју са надимком »Каљита« т. ј. цак (тај се надимак објашњава на два начина: прво тиме, што је Иван био врло тврд и добар газда, и друго тим, што је био велики пријатељ просјака, па им је стално делио милостињу, носећи је у цаку око паса). Јурије (кнез у Москви 1303—1325.) први је московски кнез, који је добио великокнежевско достојанство, према ондашњем обичају, од једног татарског хана, коме је био зет. Он је знатно проширио своју државицу, нарочито у борби са тверским великим кнезовима, супарницима у добијању велике кнежевине владимирске. Од руке једнога од тих кнезова био је и. убијен у Хорди, без ханове заповести. Иван Каљита (кнез московски од год. 1325., велики кнез владимирски од год. 1328., умро је год. 1341.) успео је да се још боље удвори Татарима. Иначе је он успео да обезбеди мир својим крајевима, великим кнежевинама владимирској и московској. Пренос митрополитске столице у Москву, који се десио у Каљитино време (1326.) био је догађај капиталне важности. То је обезбедило савез Москве и сверуске цркве, који је био толико важан за опстанак московске државе. Ивана Каљиту су наследили његови синови

Симеун, звани »Горди« и Иван, звани »Кротки или Лепи«. Првome је ханска влада дала једну повељу (јарлик), према којој су сви руски кнежеви »били дани под његову руку.« Он је отада држао чврсто управу са називом »великог кнеза све Русије«. Брат му је Иван био слабић. У његово је време дошло и до унутрашњих размирица и до спољашњих незгода, тако да је, након његове ране смрти, његов малолетни син Димитрије, касније звани Донски, морао да се задовољи само Московском Кнежевином, док је кнез суздаљски Димитрије Константиновић постао владимирски велики кнез.

Благодарећи енергији московских бољара и нарочито једнога од њих, Елеутерија који је већ од год. 1357. постао сверуски митрополит под именом Алексија, год. 1363. хан је поставио Димитрија Ивановића за великог кнеза и од тог времена великокнежевску столицу нису напуштали Каљитини потомци. Већ је Димитрије, умирући, предао по тестаменту своје старијем сину владимирску велику кнежевину као породичну баштину. Када је одрастао, Димитрије је почео борбе на све стране, а нарочито са Литванијом и са Татарима. Поред владимирске велике кнежевине, освојио је кнежевину бјелозерску, галичку и градове Калугу и Димитров. А неумрлу славу задобио је Димитрије сјајном победом над Татарима на Куљиковом Пољу између речице Њепрјадве и горњег Дона (за то је и назван Донски) (год. 1380.). Ово је прва велика победа Руса над Татарима, која је дала Москви и њеним кнезовима нарочит сјај, иако није коначно ослободила Русију од јарма. Куљиковска битка је опевана у више спева. Год. 1382., Татари су опет освојили и спалили Москву, али је ипак њихова надмоћ почела очигледно да слаби. Његови наследници, два Василија, син и унук, нису му били дорасли. То је време највеће превласти Литваније над Москвом, услед слабости обојице Василија. И «са Татарима Василије је морао да издржи два већа рата, и то са великим освајачем Тимурленком (1395.) и са Едигејем. Овај последњи рат (1408.) испао је

нарочито несрећно. Иначе, прве године владавине био је Василије у добрим односима са Татарима тако да је, користећи се њиховом помоћу, успео да освоји без борбе Њижњи Новгород и Муром као и целу велику кнежевину њижегородску. Поред тога проширио је у различитим другим правцима Московску Кнежевину. Али, после његове смрти, унутрашње борбе и кризе око престола зауставиле су за извесно време напредовање Москве.

Од његових наследника нарочито се прославио Василије II за време црквене кризе, изазване Флорентинским Сабором и унијом. Митрополит московски Исидор, родом Грк, својски се био заузео за унију на флорентинско-ферарском сабору (1439.). Али, када се он године 1441. вратио срећно у Москву, па, као папин легат, имајући на челу поворке латински крст (звани у Русији »криж«) ушао у Москву, Василије га је свргао и затворио. Исидор је успео да побегне из Москве у Италију, а руски црквени сабор забаци одлуке Флорентинског Сабора, скине Исидора са митрополије, прогласи аутокефалност руске цркве и изабере за митрополита једног Руса. Ово је високо подигло углед и значај Московске Кнежевине, али је ослабило везе између северних и јужних Руса, јер је у Кијеву остао посебни митрополит у црквеној зависности од Цариграда.

За време Василија II основан је нови татарски ханат на средњој Волги са престоницом у Казану који је током сто следећих година био велики непријатељ Москве.

ГЛАВА VIII

Доба Ивана III и Василија III. Образовање великоруске државе

Иван III ступио је на великокнежевски престо, као што рекосмо, без икакве сметње и мирно (1462.). Он је био оличен тип московског владара: опрезан, лукав, безобзиран, стрпљив у очекивању резултата свога рада и постизавању својих циљева. По тестаменту свога оца он је добио преко половине земаља и прихода велике кнежевине. Његова су му браћа била подређена. Кад је неки од млађе браће умирао без деце, његов удео прелазио је у руке великог кнеза. Исто је тако у његову власт прешао било куповином, било по тестаменту, било понекад и путем насиља читав низ кнежевина, чак и једна »велика« — јарославска. Процес је при том био од прилике овај. Приморани да предаду своје баштине великом кнезу, локални кнезови губе ове баштине, добијајући друге ван свога завичаја; губе и наоружане своје слуге (»бољаре« и »бољарску децу«), који одлазе у службу великог кнеза, па најпосле и они сами ступају у дворску и војничку великокнежевску службу, док московске власти чине насиља у новоосвојеној покрајини, гонећи елементе опозиције и локалног сепаратизма.

Са »Господином Великим Новгородом« односи су били веома затегнути. У граду је и даље трајала социјална борба господе и пука; и у спољној политици они су имали различну оријентацију. Господа су у већини била наклоњена Литванији, док је пук волео више великом кнезу московском. Год. 1471., одржавши неку врсту земаљског сабора, са својим вазалима духовним и световним, велики кнез Иван објавио је рат Новгороду, узевши за повод његов савез са пољским краљем Казимиром IV. На реци Шелоњи новгородска војска била је побеђена, Новгород освојен и присиљен на плаћање велике казне и на предају московским господарима свију вођа

литванске, односно господске странке. Душа ове странке, Марта, звана »Посадница«, удовица посадника Борецког, била је заробљена и интернирана, док су њени синови, као и остали вођи њене странке, изгубили главу. Са овом трагичном епизодом везана је лепа легенда. Вечерао је код Марте кратко време пре ових догађаја свети Зосим; три пута је он погледао на госте и три пута је погнуо главу и онда није више ништа ни јео ни пио. Када га је домаћица запитала шта значи ово његово понашање, Зосим одговори: »Погледах на твоје госте, па видим да неки седе без главе.«

Кроз неколико година Иван је нашао начина да сасвим укине новгородску самосталност. Или је он потплатио новгородске посланике, или су га они случајно ословили са речју »господару« у место »господине«, тек он је од тога направио велики дипломатски сукоб и тражио је од слободног града изјашњење »какво господарство они хоће«? На њихов одговор, да се ту ради о омашци, Иван им је јавио, да ће код њих увести исто »господарство«, као што га има и Москва. После тога градска независност била је укинута, бирање градских магистрата и држање већа забрањено, чак и само велико звоно, које је сазивало грађане на збор, однесено је у Москву (1478.). — Кроз неколико година многобројне новгородске породице, међу њима нарочито бољарске, биле су пресељене у пределе Велике Кнежевине, док су њихове земље и куће додељене московским досељеницима. Мало после, Иван је освојио и Вјатку или Хлинов, новгородску колонију на североистоку, (1485.). Потчинивши својој власти и Псков, он је укинуо градске републике у Русији. Без икакве борбе освојио је Иван и тверску велику кнежевину, пошто је велики кнез тверски, напуштен од својих бољара, који су прешли на страну Москве, побегао у Литванску (1485.). На тај је начин Иван стварно ујединио врло велики део великоруског племена. Када је његов син укинуо формалну самосталност

Пскова и рјазанске велике кнежевине (1520.), која је још за време Ивана потпуно ушла у оквир московске политике, онда је ово уједињење било свршен чин.

Поред тога и Иван и Василије развијали су акцију у западном и југозападном правцу, у пределима, где се састају племенске границе Великоруса, Белоруса и Малоруса. Овде су се налазила читава гнезда сиромашних кнежева, који су, уз атрибуте државне власти, држали само незнатне баштине. Ови су се кнежеви колебали између Москве и Литванске, те су се због њих, као и због много важнијег Смољенска, доста великог утврђеног града на горњем Дњепру, обновили дугогодишње размирице између Москве и Литванске. Удадба кћери Иванове, књегињице Јелене, за великог кнеза литванског Александра, не само да није побољшала московско-литванске односе, него је још дала повода Ивану, да се жали на нека ограничења верске слободе његовој кћери, која она трпи код свога мужа и да у томе нађе разлога за нове дипломатске сукобе. За време ових сукоба московска дипломатија истакла је тезу, врло значајну, о јединству свеукупне руске земље, о праву Ивана, као баштиника »од старине«, не само на Москву, него и на Смољенск, Черњигов, Кијев и уопште на »целу руску земљу«. Московски велики кнез, његов двор, влада и дипломатија активно су радили на сверуској политици. Као последица тога дошао је рат с Литванском, у коме је московска војска постигла велике успехе (1500.).

Велика московска држава Иванова успела је да се потпуно ослободи од зависности према Златној Хорди. Изведено је то било на доста драматски начин: Иван уместо да побожно пољуби »басму« (вероватно неку врсту повеље, слике или можда и неког одела ханова), коју су му донели посланици ханови, бацио је себи под ноге и, изгрдивши посланике,

избацио их је напоље, па је онда наредио да се ошишају и протерају из земље. Хан је због тога узалуд навалио на Москву. Иван се сам показао том приликом донекле као кукавица; али потпуна независност Москве била је постигнута (1480.). До душе још и даље Москва је морала да страда од различних ханата и да и крв и новац и скупо крзно жртвује, бранећи своје пределе, односно купујући своју сигурност, али то је бивало све само с времена на време. Од тог времена Иван се почео именовати самодржац, реч која је у то време значила независност према непријатаљу, без обзира на унутрашње уређење државе.

У акту формалног збацивања татарског јарма изгледа да је Иван био највише потицан од своје друге жене, Софије рођене царске принцезе Палеологове. Посредовањем папе, Зое или Софија Палеологиња дошла је у Москву и постала великом кнегињом московском (1472.). Од тог времена двоглави византиски орао постаје московски државни грб, уз слику Светог Ђорђа победника, и на московском двору уводи се византиски церемонијал. Шта више, московски велики кнез почиње да себе сматра главом православља и наследником византиских царева. Москва добија карактер и значај »трећег Рима«. Након различитих дипломатских и књижевних покушаја у том смислу, старац Филотије формулише већ за владе Василија III (негде око 1514.) ову теорију у врло прецизним речима: »Два су Рима пала, трећи Рим (т. ј. Москва) стоји; четвртога неће бити.« Софија и од ње уведени обичаји деловали су веома озбиљно и на унутрашње прилике у Русији, велики кнез све је више постајао »господар« у правом смислу. Иван је мање водио рачуна о мишљењу и жељама својих бољара, и то баш онда када је бољарски сталеж добио нарочити сјај, примивши у своју средину, поред старих московских бољара без титуле, још и много великих и удеоних кнезова са њиховим бољарима. Та маса високе господе била је распоређена јерархиски тако, да су се на првом

месту налазили бивши велики кнежеви и најважнији удеони, онда су долазиле старе московске бољарске фамилије, које су заједно са Даниловићима изградиле мрсковску државу; испод њих видимо већину удеоних кнежева и бољара бивших великих кнежева; најзад, на најнижем ступњу дворске јерархије налазе се бољари бивших удеоних кнежева и неки од тих кнежева најмањег значаја. У тој јерархији налазе се зачеци врло важног московског обичаја званог »мјесничество«, о ком ћемо касније поближе говорити. Шаренило дворске средине и сложеност и супротност интереса појединих њених група давали су московском господару, који је постао поглавар већине Великоруса, супруг византиске принцезе и наследник »василевса« могућност, да покаже своју ванредну надмоћност над целим друштвом и самим његовим врховима. Приликом једне велеиздајничке парнице, која се водила већ за време Василија III против конзервативних бољара и Ивана Бекљемишева међу њима, нађено је, да је у интимним разговорима, због којих је био погубљен, Бакљемишев оптуживао Софију, да је »променила« добре старе московске обичаје, уздрмавши тим саме темеље државе.

У Москву тих времена допрли су и понеки одједи Ренесансе. Беху предузети радови на улепшавању резиденције московских владара; обновљени су неки московски храмови, по замисли и упуштвима знаменитог болоњског архитекте Аристотела Фијоравенти, који је са собом довео велики број понајвише талијанских мајстора. Фијоравенти је радио и на преуређењу руске војске са техничке стране, а он је учио московске Русе и да праве цигле и да пеку креч. Тада су већ одлазила московска посланства у туђе земље, а на обалама Москве су се јављали посланици и агенти страних владара. Радило се чак и на закључивању брачних веза између московских Даниловића и Хабзбурговаца.

За боље, и то централистичко, уређење државе важан је. био судски законик великог кнеза Ивана («Судебник», 1497.), у ком су прописана правила судског поступка и судске таксе, да се сузбије неправедност и подмитљивост судаца. Запажа се јака брига и о одржавању јавног реда. То се највише види из претње смртном казном за опасне злочинце, која се тада први пут јавља у једном руском световном законнику. Једина, али веома важна одредба тог законика тиче се односа земљепоседника и сељака: једино о јесенском Ђурђев-дану сељаци имају право да напусте земље поседника на којима су радили као закупци земље.

Као што су се у Москви јављали гласници Ренесансе, тако су се осетили и утицаји ране Реформације, завијене у локалне облике неке рационалистичке секте («јерес жидовствујућих») и покрет за секуларизацију манастирских имања, т. ј. њихова прелаза у руке световњака, у првом реду државне власти, с тим да се калуђери потпуно предаду богоугодном животу место да буду велопоседници и феудална господа, која ратује и управља. Та питања усталасала су московски црквени живот, тако да су се јавила два црквено-политичка правца: Јосифљани и Њестјажатељи. Први су тако названи по имену свога вође Јосифа Сањина, игумана богатог и врло утицајног манастира на Волоку Ламском, недалеко од Москве; а други су добили своје име зато што су тражили да се калуђери не баве »стјажанијем«, т. ј. да не буду похлепни за земаљским добрима, у првом реду за великим земљишњим поседима, који су манастири стицали у огромним рзмерима, благодарећи благочестивим даровима мирјана и путем пословних трансакција. Јосифљани су устајали против сваког слободоумног покрета или мисли (игуман Јосиф, писац веома значајног трактата под насловом »Просветитељ«, изустео је чувене речи: »Свима гресима је мати мњење, т. ј. мисао; мњење је други пад«), они су одлучно бранили неприкосновеност манастирских имања; у

државној политици били су присташе јаке јединствене и неограничене власти московског великог кнеза, који је »свима господарима руске земље господар, и на чију судску пресуду нема призива«; шта више »Јосифљањи« су прелазили у праву идолатрију власти: према Јосифу, владари су »богови и синови вишњега«! Овако схватање његових прерогатива од стране »Јосифљана« вукло је великог кнеза на њихову страну. Али и према »Њестјажатељима« Иван III осећао је извесно лично расположење, зато што су били донекле толерантни у верском смислу, (а и сам Иван је био близак рационалистима), и што су они тражили секуларизацију манастирских имања. Ова пак мера очигледно је ишла у прилог јачању велико-кнежевске власти. Иван је у томе смислу спадао у ред оних владара тога доба, којих је било пуно у западној Европи, а који су тежили да приграбе велика црквена имања. При том им је врло добро дошло идеолошко образложење те пљачке са еванђеоским текстовима и принципима високог морала. »Њестјажатељи« су се груписали око св. Нила Сорског, пустињака и верског занешењака и проповедника необичне моралне чистоте и високог духовног полета. По својим назорима Нил се приближавао мистичкој секти светогорских »исихаста«. Уз Нила су ишли и такозвани заволжски старци, писци оштрих полемичких посланица против Јосифа. »Њестјажатељи« су бројали међу своје и калуђера Васијана, бившег кнеза Василија Патрикејева, који је настрадао у сукобу са Софијом и њеним сином; Василијем. Преко Васијана, изванредно образованог и за своје време филозофски и верски врло напредног човека, аутора многобројних значајних списа и уредника руске Крмчије, »Њестјажатељи« су били везани са бољарском опозицијом, и ово их је упропастило у очима Ивана III. Већ на црквеном сабору године 1503. »Јосифљани« су добили већину и потпору великог кнеза, али још нису могли да прогурају све своје захтеве. За време наследника Иванова, Василија III, још више склоног аутократији, дошло је и до формалних

црквених и политичких прогона »Њестјажатеља«. Јосип није доживео пуну победу својих идеја, као што ни Нил пораз своје групе. Највиђенији људи у обе групе за време Василија III беху међу »Јосифљанима« митрополит Данило, међу »Њестјажатељима« калуђер Максим звани Грк, који је дошао у Москву из Свете Горе, а боравио је једно време и у Фиренци, где је постао следбеник Савонаролин. Човек великих врлина и изванредног образовања, Максим се умешао у московске борбе, корио је руске незналице а и самог великог кнеза због самовоље и раставе брака, па је допао затвора поглавито због веза са неким бољарима из опозиције.

За време Василија III, који је 1505. наследио свога оца, није било ниједног озбиљног покушаја да се промени, а камо ли да се обори аутократски курс политике. На двору Василија III ретко кад, и то само у свечаним приликама, сазивале су се седнице великог бољарског савета т. зв. Бољарске Думе. Ни на тим седницама није Василије волео слободних речи; једном је приликом чак истерао са седнице једног слободног говорника-бољара. Све послове обављао је велики кнез у својој приватној соби, заједно са неколико љубимаца у рангу »дијака« т. ј. секретара. Свесно је потискивао са управе земаљску аристократију, а уводио је прве почетке личног режима и бирократије сасвим налик на своје западноевропске другове. Пошто су биле укинуте мале независне државице (Псков, Рјазан, Сјеверск), Василије је скренуо пажњу на многобројне кнежеве, т. зв. књажата, који нису сачували права на самосталност, али су имали своје дворове, војне одреде, право веома широке сењоријалне полиције и правосуђа и финансиску аутономију. Многе од њих Василије је силом иселио из њихових старинских гнезда, а многим је наредио да разоре своја утврђења од дрва и земље. Ипак је, и поред ових мера, московска провинција остала за време Василијево са приметним феудалним обележјем.

Владавина Василија III у главном се може сма-трати као наставак и право продужење владавине његова оца; готово се не може изнети никаква нова јача црта ни у спољњој, ни у унутрашњој политици, ни у законодавству, ни у цркви, ни у књижевности и политичкој публицистици, која се толико развила у доба Ивана III. Василије III, и поред великих неуспеха у рату са Пољском (нарочито је тешко настрадала московска војска у битци крај Орше 1514.) ипак је добио од пољско-литванске државе смољенску област — упола белоруску упола великоруску, — и продро је у област сјеверску, где су измешана сва три руска племена. Настављени су и покушаји да се уреде везе са Западном Европом, те је Москву два пута посетило посланство римског цара. Посланик, барон Сигмунд Херберштајн, у једној одличној књизи, написаној на латинском језику, изнео је своја опажања и драгоцене податке о московској Русији. Ова књига, која и сада још служи као један од најбољих извора за познавање Русије XVI столећа, у своје је доба била право откриће за европски свет, јер га је упознавала са Московијом, земљом готово исто толико дивном, као што је била дивна пре кратког времена откривена Америка.

ГЛАВА IX

Доба Ивана IV Грозног

Због малолетности Иванове земљом је управљала његова мајка Јелена, која је владала заједно са бољарима, на челу са њеним љубимцем кнезом Обољенским. Намесништво велике кнегиње трајало је свега пет година, јер је она 1538. умрла, вероватно од отрова. Иза тога настаје деветогодишња чисто бољарска управа, која није водила много рачуна ни о великом кнезу, ни о његовом васпитању (са много горчине помињао је касније Иван своје

детињство), ни о земљи. То је било доба бољарске самовоље и борби силних великашких фамилија (Бјељских и Шујских), које је прекинуло, извршено по налогу тринаестогодишњег Ивана, убиство његова намесника кнеза Андрије Шујског (1543.). Свирепе борбе, које су се водиле у околини Ивановој и пред његовим очима, заувек су удариле нарочит печат на његову личност и душу.

Год. 1547. Иван се прогласи пунолетним, а уз то још царем и самодршцем. То је титула, коју су само понекад употребљавали његов отац и дед. Он се оженио Анастасијом, девојком ретких врлина, из одличне великашке породице Захаријиних-Кошкиних, из које је и каснији оснивач нове руске династије, Михајло Романов. Ипак и после овог проглашења, Иван је остао далеко од послова, више предан својим уживањима и задовољавајући своју опаку ћуд, док су на управи били, уместо старих великаша, његови нови љубимци. Велики пожар и побуна у Москви довели су до извесног преокрета у душевном расположењу Ивановом и он се некако уозбиљио. Негде у то време образовала се, под недовољно расветљеним околностима, нова влада Иванова т.зв. »Избрана Рада«, са којом је у слози цар радио током следећих, најлепших, година своје владавине. У то време издат је такозвани »Царски Судебник« или Законик; сазван је црквени сабор, на коме је донето више одлука сврстаних у сто глава (»Стоглавг.«, 1551.); реорганизована је војна служба, те је преуређена војска однела сјајну победу под Казаном, освојивши овај важни град на Волги и срушивши велики ханат казански, који је ушао у састав Московског Царства (1552.).

Судски законик или »Царски судебник« издао је цар Иван »са својом браћом« и са својим бољарима, а »узевши благослов« од црквених власти. Изради Судебника претходила је заповест царева бољарима и другим вишим и нижим званичницима и суцима да се »измире у одређеном року

са свима хришћанима«. Има вести да је ово »измирење« неправедних судата са народом, као и рад на Законику, био у вези са неком врстом земаљског сабора. Било како му драго, али Царски судбник, раздeљен у сто чланака, много је савршенији и потпунији од Судбника из год. 1497. Поред подробних правила судског поступка и закона о судским таксама, са низом строгих прописа против неправедних и подмитљивих судата, Царски судбник садржи и многе одредбе материјалног права, тако на пример о праву баштиника да откупе имање својих предака; даље подробније одредбе, које регулишу односе сељака и земљепоседника.

Питање о праву манастира да буду власници добара, које је толико узрујало руску цркву и друштво за Ивана III, опет је стављено на дневни ред за време рефорама Ивана IV. Изгледа да је странка »Њестјажатеља« настојала да се сазове велики црквени сабор, на ком је, као једно од главних питања, узето у претрес питање о црквеним и манастирским имањима. На сабору цар је ставио на решавање 69 питања, већим делом црквених, али је било ту и питања чисто световних, тако је н. пр. предложио сабору да извиди, да ли нема у Судбнику нечег што је у опреци са Светим Писмом и црквеним законима. На сабору су већали: митрополит Макарије, који је пре тога уредио огромну збирку житија руских светаца и спровео канонизацију многих, и то из разних покрајина, и са њим девет владика и сва сила игумана, свештеника и световњака. Питање о црквеним имањима сабор је решио у духу »Јосифљана«. Остала многобројна црквена, морална и литургиска питања сабор је решио у веома конзервативном духу чисто руског националног православља. Резултати саборске радње сачувани су у »Стоглаву«, који постоји у три редакције и више спискова. »Стоглав« представља све досада темељ верских и црквених схватања специјалне струје руске цркве, која је никла друге половине XVII столећа под именом »Цркве старог обреда«, а коју садашња

наша црква сматра шизмом («Расколъ»). За историчаре то је један од најбогатијих извора за познавање руске прошлости XVI столећа и уопште културе и назора московске Русије.

У саставу »Избране Раде« налазио се будући највећи противник и историчар цара Ивана, кнез Андрија Курпски, царски духовник прота Силвестар и интимни царски пријатељ Алексеј Адашев. Аристократска по своме саставу, влада Иванова, благодаревни учешћу у њој ових људи средњег сталеза, није имала карактер уско сталешки. Међутим, слога између цара и владе није била дугог века; већ године 1553. дошло је до првог озбиљног сукоба између Ивана и његове околине. Иван је тешко оболео, те су се бојали за његов живот. Видевши то, он је тражио од својих саветника да се закуну на верност његову сину, малишану Димитрију; већина се томе успротивила, говорећи да неће служити ујацима и рођацима малог престолонаследника. На крају крајева ипак су пристали да положе тражену заклетву; Иван је оздравио, али је постао неповерљив према својим саветницима. Последњи важни чин изведен под овом владом беше освојење астраханског ханата. Русија је тако изашла на Касписко Језеро, освојивши цео басен Волге. Изгледа, да је већина владе настојала да се удари и на трећи ханат, кримски, док је Иван хтео да упути московску политику у правцу Запада, у циљу освојења Балтичког Мора и путева у Европу. Иван је нашао људе, који су га у том и помогли; упао је у Ливонију и отпочео је такозвани Ливонски Рат, који је трајао четврт века и претворио се у трагедију владара и земље. Иван је све више показивао неповерење према својим доскорашњим саветницима; кад му је умрла царица Анастасија, Иван луд од бола, окривљује своју владу за ту смрт. Пали су у немилост Силвестар и Адашев и друга лица из владе и из царске околине. Настала је читава паника међу дворјанима, па су неки великаши и војсковође побегли из московске државе, а међу њима и кнез Андрија

Курпски, ступајући, према старом феудалном праву, у службу литванско-пољског краља, иако је овај био у рату с царем. Они су сматрали овакво понашање као своје право, док их је Иван огласио као издајнике; Иван је стога почео да узима таоце и да тражи јемство у огромним свотама новца од рођака и пријатеља оних великаша, који су му били сумњиви. Најзад је дошло до потпуног раскида између цара и бољарства. У том сукобу се огледала дубока политичка и друштвена болест московског царства. Једног дана, крајем год. 1564., цар је изненада напустио Москву. Тражили су га свугде, али га нису могли наћи. Завладао је страх по Москви и целој земљи; прости пук се бунио против бољара, као главних криваца за царев одлазак, због кога су очекивали велике беде. Кроз извесно време цар се јавио у Александровој »слободи«, т.ј. паланци, чији су становници били некад ослобођени од пореза. Ово место се налази неколико стотина километара источно од Москве. Људи су одмах ступили с царем у везу, па су, након преговора, склопили уговор нарочите врсте: цар је добио право да одвоји за себе известан део државе, људи, земаља, кућа (у Москви и у другим градовима) и прихода, као свој посебни »двор« или »Опричњину«. Остало се све проглашавало »Земштином«, сачувало је стару организацију, у коју цар у начелу не треба да се меша. Касније је »Земштина« добила чак и нарочитог номинелног »цара«, покрштеног татарског кнеза или »царевића« Симеуна Бекбулатовића, (док се цар Иван понекад звао »кнез Ивањец Московски«). Чисто полицајна улога »Опричњине« била је: да се брине за заштиту царске сигурности; с том мисијом она је увела страшан терор. Иначе, смисао »Опричњине« био је у томе, да се разбије целина старих области, да се многобројне, нарочито кнежевске породице феудалног племства удаље са својих прадедовских гнезда и да се изврши исељавање становништва врло многих округа, непоузданих за царску власт. Када је неко место, односно крај, прелазио у »Опричњину«, велики део становништва, нарочито утицајне породице биле су пресељаване на

нова места, док су њихове старе баштине додељиване поузданим људима нарочито пак »опричњацима«. И ова мера насилних сеоба становништва, и читав систем правих терористичких акција, прогона, паљевина, одузимања иметка и смртних казни, често изведених на најгрознији начин са нарочито удешеним мучењем жртава — све је то било у суштини нека врста социјално-политичке револуције, коју је цар Иван извео уз сарадњу средњег и нижег племства против старог моћног кнежевско-бољарског сталежа, коме су пре тога припадали најкрупнији комплекси земљишта, велике масе зависних (у феудалном смислу)« људи, т.ј. сељака и наоружаног нижег племства, гомиле робова и сви најважнији положаји у престоници, у војсци и покрајинама. Оваква је политика природно нанела велику штету народном господарству, па и сељацима; овим последњим нарочито још зато што је, ништећи и делећи између масе мањих власника велике кнежевске и бољарске латифундије, рушила целину великих сеоских општина, одузимала сељацима самоуправу и доводила их у зависност од многобројних малих господара и господарчића, много окрутнијих од велике господе.

Поред кнежевско-бољарског сталежа и његових историских средишта и гнезда, настрадале су и области старе градске слободе и државне независности — покрајине некадашњег »Господина Великог Новгорода.« Год. 1570. цар је отишао у земље новгородске — да казни своје »издајнике;« више места било је опустошено и опљачкано од стране цареве хорде. Али су најгрознији покољ и пљачка изведени у самом Новгороду. Легенда вели, да је само случајност спасла другу бившу градску републику Псков од кобне судбине Новгорода. Прича се, да је пред цара изашао један »јуродиви,« т. ј. света будала, са парченцем сировог меса, које је цару понудио. »Шта си полудео?« рече цар, »зар се сме јести месо у пост?!« »А

зашто не,« одговори »јуродиви,« »када ево ти, Иване, једеш људско месо.« Цар је онда одустао од покоља у Пскову.

Међутим је Ливонски Рат трајао са променљивом срећом; године 1566. цар је сазвао сабор земаљски да се посаветује о том, да ли треба наставити овај рат. На сабору се већина изјаснила за то, да се рат настави. Тешкоће овога рата биле су тим веће, што су Татари из такозваног »Дивљег Поља« т. ј. из јужних степа све јаче наваљивали. Јужне границе државе биле су чуване сталном великом војском, распоређеном по гарнизонима у специјално саграђеним утврђењима дуж граница. Маса племенства и сељака биле су тамо принудно насељене и живеле су под веома тешким околностима усред сталних опасности. За откуп заробљеника од Татара постојао је нарочити порез, али је ипак много народа гинуло или је било продавано по источњачким трговима, где су снажни руски радници и лепе жене били веома цењени. Изванредно скупо стали су Русију татарско суседство и непрекидна борба са њима. Године 1571. хан је дошао пред саму Москву и спалио је престоничка предграђа; том је приликом изгорео и »опричњи двор«, московско средиште »Опричњине.« Следеће године била је »Опричњина« формално укинута, те су многа имања враћена пређашњим господарима, али је ипак главни социјално-политички резултат »Опричњине« остао, као што је у ствари задржана и сама установа под именом »Двора.« Формално укидање »Опричњине« ваљда је било везано са кандидатуром Грозног на пољски престо, упражњен смрћу последњег Јагелона, али је цар Иван пропао на избору иако је имао утицајних присташа. За пољског краља беше изабран принц Хенрик Валоа. Али није дуго тај папаризлија остао на обалама Висле; због смрти брата му Карла IX постао је француски краљ, те је кришом отпутовао за Париз. На новим изборима говорило се опет о московској кандидатури; мислило се више на сина Иванова Тодора, него на њега сама. Можда би Тодор и био изабран,

али му кандидатуру осујети сам цар. На његову несрећу, Пољаци онда изаберу сибинског војводу, Стефана Баторија, старијег човека, одличног војсковођу и организатора, који је победнички завршио рат са Москвом због Ливоније. Москва је изгубила не само Ливонију него и низ чисто руских (белоруских) градова.

Последње године Ивана Грозног биле су ужасне: немајући унутрашњег мира ни политичког ни личног, мучен страхом и грижом савести, нарочито после убиства, у наступу гњева, старијег сина Ивана, физички и морално болестан и преуморан, Грозни Цар је доживео још и потпуни слом своје спољашње политике. У мрачним тренуцима он се тешио литерарно-политичком полемиком (са Курпским), верском са лутеранским и католичким свештеницима (нарочито са папским изаслаником, исусовцем Посевином, који је дошао да измири Ивана и Баторија и да покуша да увуче Москву у крило западне цркве) и различним аскетским вежбама, којима се бавио наизменце и упоредо са лудим гозбама, развратом и крвавим оргијама. Полемика Ивана IV са кнезом Курпским, с којим је изменио неколико политичких писама, пуних жучи и мржње, спада у ред најзначајнијих производа руске политичке књижевности и најважнијих извора руске историје. Иван Грозни излаже у веома одређеном облику формулисану теорију апсолутне владавине. »Како се може неко назвати самодржац,« пита Грозни »ако не ради сам?« Он тврди да има неограничено »право хтети своје чинити,« и према томе »слободан је бити милостив према своме робљу или га казнити.« За Ивана IV цео народ, са кнежевима и бољарима, то је његово робље. Курпски налази, да је ова опака доктрина потекла од »јосифљанске лукаве чете,« разумевајући под »четом« црквено-политичку странку. Он би хтео да Русија буде аристократска ограничена монархија, у којој би цар »био као глава и волео би мудре саветнике као своје удове.« Поред сталног бољарског савета, цар

мора да понекад саслуша и мишљење Земаљског Сабора, састављеног од представника свију сталежа. Ове идеје Курпског спроведене су и кроз његову »Историју Ивана Грозног,« један историско-политички памфлет веома богате садржине али несумњиво у многоме пристрасан. Политичке идеје Грозног Цара нашле су одјека, или су можда биле изазване списом неког Иванке Пересвјетова »Прича о Петру влашком војводи.« Идеологија Пересвјетова није само монархистичка, него и племићска. Напротив, аристократске идеје Курпског биле су заступане у још једном значајном политичком памфлету, »Беседа преподобних Срђа и Ђермана, валамских чудотвораца,« која напада царева за њихове »јосифљанске« тенденције и због занемаривања бољарског савета, те прориче велике беде Московској Царевини.

Кратко време пред смрт Иван IV дочекао је једну врло пријатну вест: да су козаци — ови руски »конквистадори« — за рачун велике руске колонизаторске породице Строгонова, а под вођством свога »атамана« Јермака, освојили западну Сибирију, отворивши за руску колонизацију и експлоатацију огромне просторе преко Урала.

Док су Руси улазили у Азију, придружујући се са своје стране оном великом освајачком походу европских народа, који су у XV и XVI столећу пронашли и почели да освајају велика ваневропска земљишта, Енглези су радили на проучавању, »проналажењу« и привредном освајању саме Русије. Од год. 1553., када су прве енглеске лађе са капетаном Ченслором сасвим случајно ушле у северну Двину, па до краја владавине Ивана Грозног, везе између Москве и Енглеске — дипломатске и економске — постале су веома живе. Енглезима је било много стало до освајања руског тржишта, као и транзитног трговачког пута преко Русије за Средњи Исток. Иван је, са своје стране, тражио у Енглеској, између осталог, и жену за

себе, као и евентуално уточиште; он је чак покушао да испроси саму краљицу Јелисавету, а интересовао се и за њене рођаке. Ливонским Ратом, везама са Енглеском, са папском столицом и другим европским силама, позивањем странаца, који су, већином пустолови, почели да све чешће долазе у Москву у својству војника, трговаца, техничара и лекара, Москва је све више улазила у европски свет; а интересовање за њу у Европи почело је да бива све веће и све живље.

Споменуто тражење уточишта у Енглеској врло је карактеристично за Ивана Грозног: он је био у сталном страху за свој живот, пошто се завадио са масом својих поданика. А они су ипак у главном остали мирни. Мислило се једно време, да је Иван отрован; али он је био толико истрошен и болестан да је много вероватнија његова природна смрт. Умро је за време једне шаховске партије 18. марта 1584. године.

ГЛАВА X

Доба Велике Буне. »Смутно Време«

Смрћу Ивана Грозног улазимо у предвечерје катастрофе, која је Русију задесила на почетку XVII столећа. Савременици причају о пустоши читавих покрајина, услед бежања становништва у масама; нарочито ово истичу статистички списи оног времена т. зв. »писцове књиге.« Због недостатка радне снаге долази знатно опадање земљорадње и несигурност економског положаја средњег и нижег племства, коме су сељаци обрађивали земљу, издржавајући га својим радом, док је само племство вршило ратну службу. Племство не само да не може више служити војску, нити да изведе у поље потребне војничке снаге (наоружане сељаке), него једва може да уопште опстане.

Међутим, велика властела, у колико није уништена, има, као и велики манастири — власници огромних имања, могућности да позове на своје велике латифундије оне сељаке, који нису побегли у степе или у туђину, обећавајући им много повољније услове за живот и рад, него што беху они које сељаци имају код мањих и сасвим ситних господара. Тако почиње борба, али не само економска, него права, оружана борба, због поседа људи. Велики поседници вуку сељака било милом било силом на своја имања; с јесени, нарочито око јесенског Ђурђев-дана (то је старински рок, кад су сељаци мењали господара), по великоруским селима су на дневном реду оштри сукоби и формалне битке. Ова борба то је друга видна црта опште кризе, поред или као последица оног бегства народа. Трећа видна црта — то је политичка борба између царске власти и кнежевско-бољарског сталежа. У тој се борби средње и ниже племство све више истиче на страни царевој, узимајући улогу сасвим налик на ону, коју су имали средњи сталежи у западној и средњој Европи за време борбе краљева и њихових васала.

Кад томе свему додамо извесне немире у средини градског становништва, бар престоничког, и његову, страначку поцепаност, добићемо врло тмурну слику московске државе. Кримски хан стално спрема упаде, па их изводи у већем или у мањем стилу. Пољско-литванска држава ровари на западним и југозападним границама, где се скупљају масе руских бегунаца, које су у бегство натерали не само социјална беда него и политички мотиви, а донекле чак и жеђ за пљачкашким животом, и где се, према томе, стално стварају банде опасних разбојника и незадовољника, често помаганих, а увек толерираних од пољско-литванских власти. Шведска није никако пријатељ Москве. Најзад, папски двор и моћни исусовачки ред спремају у тишини велику политичку акцију против шизматичке Москве, пошто није

успела њихова првобитна намера, да се Русија измири са јединоспасавајућом римском црквом. Баш у време о ком говоримо пошло је за руком Риму, да путем Уније учврсти свој положај у Украјини, Белој Русији и Галицији.

А у то мутно време на престолу московском налази се један младић, бескрајно побожан, наиван, умно потпуно неразвијен и сасвим лишен воље, други син Ивана Грознога Тодор, који је наследио тог изванредно талентованог али несумњиво ненормалног цара. Живео је још, до душе, млађи син Ивана Грозног — мали Димитрије, о ком су говорили да јако личи на оца, — али тај Димитрије, удеони кнез углички (на северу од Волге у јарославској покрајини), показивао је очигледне знакове дегенерације, јер је патио од епилепсије, а сем тога од многих није сматран као законито дете, јер је био рођен од пете венчане, а од седме редовне жене Ивана Грозног. У таквим приликама било је јасно да једино може владати царева околина, те се постављало питање, како да се та околина састави.

Иван Грозни је, истина, бар према причању неких савременика, наименовао неку врсту намесничког директорија са пет лица, и то: ујака Тодорова Никиту Романова, кнеза Ивана Шујског, који се прославио при одбрани Пскова од Баторија, кнеза Мстиславског, бољара веома знатног порекла али малог ума, Бориса Годунова, племића, шурака Тодорова, који је био ожењен његовом сестром, и Богдана Бјељског, љубимца Иванова. Годунов и Бјељски били су људи из »Опричњине«. Два кнеза представљала су највише велепоседничко племство — бољарски сталеж, док је Романов био представник бољара без кнежевске титуле, а уз то је био младом цару најближи сродник. Намесништво се врло брзо распало; не зна се тачно из којих све разлога. Забележени су и нереди, уз учешће

московског грађанства. Романов је умро, Бјељског су протерали, Мстиславског су насилно закалуђерили, док су Ивана Шујског са целим његовим родом отерали у далеко прогонство, где је већина Шујских погинула. Од те катастрофе спасао се једино кнез Василије Шујски, будући цар, који је остао уз Бориса Годунова. Тако је Годунов остао сам као неограничени господар Русије уз умно неспособног цара (1587.). Миљеник Ивана Грознога, човек уско везан са »Опричњином«, јер се оженио ћерком најстрашнијег »опричњика« Маљуте Скуратова, свирепог целата, убице митрополита Филипа, он је лично успео да не узме непосредног учешћа у злочинима »опричног« режима; на двору је успео да себи осигура положај још и као рођак царевићев; па је изванредно добро проучио општу ситуацију, људе и прилике. Он је био рођени политичар великог стила. У унутрашњој политици био је омиљен код средњег сталежа, пријатељ и заступник интереса обичног племства и грађана, заштитник свештенства, али, у исто време, и велики поштовалац световне просвете. Желећи да црквени положај Москве учврсти, он је 1589. московског митрополита уздигао на степен автокефалног патријарха. Сем тога Борис беше заточник што тешњих економских веза са Европом. Присташа мира, он је добро разумевао међународну ситуацију Москве, која је заиста тражила сређену мирољубиву политику. Веома леп, стасит, импозантна појава, са отменим, сасвим владалачким, манирима, са лепим гласом, Борис је био као створен за најважнију улогу у држави. Од године 1587. до почетка год. 1598. он је управљао московском Русијом. За то је време земља уживала мир, и унутрашњи и спољашњи, прекинут само једном великом навалом Татара год. 1591. Али, то је било затишје пред буру.

Једна трагична и крвава епизода из тог времена изгледа да није онда, када се десила, изазвала превелику узбуну. 15. маја 1591. у своме граду Угличу, чак у свом властитом врту, погинуо је царевић Димитрије. Нашли су га са

пресеченим гркљаном. Народ се одмах побунио, поубијао је више људи, а међу њима и једног агента московске владе. Изаслата је одмах на лице места истражна комисија, са кнезом Василијем Шујским. Она је нашла да се Димитрије сам убио, играјући се са ножем и добивши напад епилепсије за време игре. Грађани су били осуђени на тешке казне за убиство »невиних« људи и чак је звоно са градског звоника отишло у Сибир! Али за време Велике Буне, која је избила десетак година доцније, никле су две легенде о овом трагичном и нејасном догађају: према једној, Борис је наредио убиство евентуалног кандидата за руски престо, јер је било јасно да Тодор неће имати деце, која ће живети, и да ће Борис можда и саму главу, али свакако положај изгубити, ако Димитрије постане цар. Према другој легенди, Димитрија је спасла од руку убица његова околина, а место њега био је убијен син месног попа. Тако имамо три објашњења за једно исто дело. Око ове тајне већ су савременици ломили копља, па су то наставили после и историчари тако, да ни дан данашњи нема опште примљеног решења ове загонетке. Једино је био јасан резултат: након смрти Тодорове престо ће остати без законитог наследника.

7. фебруара 1598. Тодор је мирно умро са блаженим осмехом на устима, као што је и живео. Причало се, да су анђели дошли по његову свету душу и да је он с њима говорио. На питање о наслеђу престола Тодор је одговарао неодређено, позивајући се на божју вољу.

Чим је Тодор умро, његова удовица Ирина закалуђерила се као »велика инокиња« Александра, те се повукла у манастир. Земља се ипак заклепа њој на верност. Уз њу је отишао у манастир, али не као калуђер, него као гост-затвореник њен брат Борис. Управа је прешла у руке патријарха, Борисова пријатеља, Јова, и бољарског савета »Думе.« Привремена влада сазвала је земаљски сабор. Задатак сабора био је врло важан: требало је

изабрати цара! Москва, која је била баштина Каљитина дома, осећала се врло чудно у овој новој, толико необичној ситуацији. Било је више кандидата, из кнежевског реда потомака легендарног Рурика и историских Владимира Светог и Александра Невског, и потомака литванског великог кнеза Гедимина. Кандидата без кнежевске титуле била су два: Тодор-Никитић Романов, брат од ујака почившег цара и глава необично популарне породице Романова, сам човек необичне лепоте, племенитог и јаког карактера и велике памети; и уз њега шурак царски и доскорашњи намесник Борис Тодоровић Годунов. Не само симпатије, које је према њему имао патријарх, не само његово потајно роварење уз расипање новца међу бираче — чланове сабора и међу престонички пук, који је, природно, утицао на саборску већину, него и социјални програм Бо-рисов и популарност, коју је уживао код средњих сталежа, који су сачињавали саборску већину, довели су Бориса на престо »московски и све Русије.« Његов је успех олакшало супарништво између других великаша, који нису имали иза себе неке јаче странке са одређеним социјално-политичким програмом, него само личне котерије. Тако је Борис на концу конца био једногласно изабран и након тобожњег дугог одрицања и поновних молби сабора и гомиле и претње патријарха да ће на њега бацити проклетство, ако се и даље буде опирао, Борис је примио царски венац, те се неколико месеци доцније крунисао са великом раскоши и сјајем.

Бољарски сталеж држао се веома резервисано према Борису, и већ су се онда сигурно ковале завере, које су ускоро уродиле плодом, веома опасним по Бориса. Иако изабран од целе земље, Борис, тај, према речима једнога савременика, »рабо-цар« т. ј. цар из робова, није се осећао сигуран на престолу. Сам текст заклетве, коју је прописао земљи, сведочио је о несигурности и некој плашњи носиоца врховне власти. Али су прве године његове владавине прошле у потпуном миру, те су биле наставак

претходног царовања, када је Борис био само намесник. Након неколико мирних година настале су међу бољарима неке завере, не зна се позитивно да ли праве или фиктивне и у колико удешене од тајне полиције. Иза тога су дошли прогони најугледнијих бољара са Романовима на челу, чији је шеф Годор био насилно закалуђерен (Филарет). Уз то су се јавиле и неке тамне интриге, а са пољске стране шириле су се неке чудне вести. Најзад дошла је страшна глад, која је свет бацила у очајање и чак га довела до људождерства. Због глади масе робова беху од господара истеране из кућа. Те масе су стварале читаве чете разбојника, чак у близини саме Москве, док је други њихов део бежао преко границе, у Украјину, која је била сва у врењу и само чекала знак за упад. Тај дуго очекивани знак дала је једна личност тамног и непознатог порекла, која је силно деловала на савременике.

Појавио се беше неки младић, који се прво тајно, малобројним интимним пријатељима, а онда сасвим јавно представљао као царевић Димитрије, који се тобож чудом спасао од убица. Њега су признали и помогли многи пољски великаши, папски двор и маса руских политичких бегунаца, — шарена једна гомила, у којој су се чланови угледних кнежевских породица могли наћи поред одбеглог бољарског роба или уз козака, т. ј. слободног човека војника без одређеног грађанског занимања и сталешке припадности. Са резервом и врло опрезно помагао је новог Димитрија и Сигисмунд III Ваза, пољски краљ. Док је био жив Борис, Димитрије и његово шарено друштво нису могли постићи трајна успеха ни напредовати према Москви. Борис је, да умири свет, предложио да се погинули царевић Димитрије прогласи за светог мученика, и наредио је, да се његове мошти пренесу из Углича у Москву.

Кад је Борис умро, иако се Москва заклела на верност његовој удовици и сину Тодору, његова породица није могла да се одржи на власти. Главна војска Борисова наследника прешла је на страну претендента; на то је Борисова породица збачена с престола и интернирана у њиховој бољарској кући, а најзад је на грозан начин био убијен несрећни цар Тодор и његова мајка, док је царевна Ксенија остављена за утеху лажном Димитрију.

Нови Димитрије је свечано ушао у Москву, одушевљено поздрављен од целе земље, бар јавно, »а чак и од царице Марије, удове Ивана Грозног, као син њен и Иванов. Вештина и сигурност, с којима је Димитрије иступао, импоновале су не само савременицима, него и историчарима, тако да има историчара, и Руса и странаца, који још и данас верују, да је Самозванац заиста био прави Димитрије. Данашња већина историчара сложна је у томе, да Димитрије није био само варалица него и преварен, т. ј. да је он био убеђен у своје царско име и порекло, и да је припремљен за своју улогу веома вероватно у круговима московских бољара. Потпуно је доказано да је био човек московског васпитања иако је, донекле, имао поред тога и нешто европског образовања; да је био човек са лепим државничким и војничким способностима, да је био добар говорник и у главном веома привлачна појава; — али ко је он био по своме пореклу, то се још увек не зна поуздано. Оно, што је учинило највећи утисак и на савременике и на потомство, па и на историчаре, то је понашање Димитријево у афери Василија Шујског. Овај сплеткаш, који је прво тврдио да се Димитрије сам убио, онда да је био убијен и да га треба прогласити за мученика, затим, да није био убијен него да је спасен и да је претендент доиста прави Димитрије, почео је на крају ширити гласове, како је Борис наредио да се убије царевић и како је та наредба била извршена, и како је нови цар самозванац. Димитрије је ставио Шујског под истрагу, предао га суду земаљског сабора и, помиловао га, кад га је сабор

осудио на смрт, па му је вратио и имање, и част, и положај и довео га у своју најближу околину. Овај племенити, али безумни и лакомислени поступак стао је Димитрија главе, јер је Шујски одмах почео да поново спрема завере. Иако је популарност Димитријева почела нешто да опада због његова слободоумља и непажње према извесним обичајима и празноверицама предака, нарочито због охолог понашања његове веренице — царице, пољске племкиње, која је заједно са оцем и великом пољском пратњом на сваком кораку вређала верске осећаје и национални понос Московљана, ипак је Димитрије био још довољно јак да осујети отворену буну. Али, пред зору, 17. маја 1606., Шујски и његове присташе побунише народ вешћу, да цару прети опасност од Пољака, те, док је народ ударао на Пољаке, опијене вином свадбене гозбе (цар се тек пре десетак дана венчао), завереници се упутише дворцу, где су већ раније успели да наместе као стражаре своје поуздане људе. Димитрије се нашао готово усамљен пред завереницима, и погинуо је заједно са својим доглавником Басмановим, који је пре годину дана прешао са целом царском војском на његову страну. Убијеног Димитрија измрцварили су тако грозно, да му се лице није могло распознати. Одмах се створила нова легенда, како му је и овог пута успело да се божјом милошћу спасе из руку убица.

Два дана касније вођа завере Василије Шујски био је од својих присташа извикан за цара. Ступајући на престо он је објавио, да је Димитрије био самозванац, »јеретик,« и да је правог царевића убио Годунов у Угличу, а да је »благовјерни господар цар и велики кнез Василије Ивановић благоизволео ступити на престо по молби свију сталежа московске државе,« по наследном праву, као најстарији потомак Александра Невског. У саборној цркви цар Василије се заклео, да неће без својих бољара осуђивати на смрт и губитак имања своје поданике, да неће слушати лажне доставе и да неће кажњавати заједно са кривцима и њихове недужне

рођаке. Међутим је тело убијеног лажног Димитрија лежало измрцварено, извргнуто руглу, па је онда спаљено, а његов пепео је однело топовско зрно у правцу одакле је Димитрије дошао.

Доласком Василија Шујског за цара није била решена политичка криза московске Русије. Владавина Шујског и по свом постанку и по пореклу самог цара и по саставу његове околине беше очигледна реакција бољарског сталежа. Неки подаци казују, да је Шујски имао с почетка тежњу да се ослони на нешто ширу социјалну базу, али му то није пошло за руком. Врло су брзо избили јаки покрети, уперени против његове владавине. Ови су покрети имали изразито социјално обележје, пошто су у њима суделовали сви сталежи московског друштва, нарочито, козаци, сељаштво и робови. У ову борбу су се после умешали туђинци, тако да је московска држава дошла на руб пропасти. »Људи су се колебали тамо-амо, као овце које немају пастира«, каже један савременик, кнез Катиров-Ростовски; док други одлични писац и виђени учесник догађаја, калуђер Тројицког Манастира, Аврамије Паљин, говори како је руска земља »сва пала у безумно стање«. У борби нису ништа и никога штедели Исти Паљин прича како у црквама затвараху коње, а псе хранише на олтарима... а путирима свете тајне служашу се за пијанчење...«

Сами догађаји овог дела »Велике Буне« развијали су се следећим редом: прво је избила чисто социјална буна Болотњикова, једног одбеглог великашког роба, који је прошао кроз сито и решето, робовао по турским галијама и пропутовао велики део Европе. Покрет Болотњикова, формално везан са именом цара Димитрија, који се тобоже спасао од злочинаца и бољара, представљао је отворену побуну сиромаша, робова и кметова-сељака против господе и богаташа. Прогласи Болотњикова били су веома карактеристични у том погледу. У њима се свет позивао на убиства и

пљачку. »Бунтовници«, веле извештаји владиних агената, »наређују бољарским робовима да убијају њихове бољаре, па им обећавају бољарске жене, баштине и спахилуке; протувама и лоповима без имена наређују да убијају богате трговце и уопште трговачки сталеж и да пљачкају њихову имовину и позивају их, те злочинце, к себи и хоће да им даду и бољарско звање и војводско.« Одзив на ове прогласе био је изванредно велик; »скупили су се«, вели савременик, »бољарски људи (т. ј. робље и друга челяд) и сељаци, њима се придружише грађани са Украјине, и стрелци (т. ј. војници сталног кадра, који су се у мирно време бавили градским занатима и ситном трговином), и козаци, те почеше по градовима хапсити начелнике и бацати их у тамнице и разоравати имања и домове своје госпде и пленити њихову имовину.« Тај покрет био је једно време подупиран од читавог племства јужне Великорусије са ватреним политичарима-вођама средњег племства браћом Љапуновима на челу. Ово је веома занимљив прилог карактеристици ондашње потпуне пометње у појмовима свију друштвених сталежа. Али су се ускоро савезници разишли, па се племићска војска Љапунова придружила цару Василију. Социјално-револуционарни покрет Болотњикова био је после тога у крви угушен. »По наредби цара Василија«, прича један од ондашњих сведока, Татари и Черемиси (дивља племена са Волге) заратише на људе украјинских и сјеверских градова и срезова, те их робљаху и иметак им пљачкаху«, што су тобоже издали московску државу и убијали људе цара Василија. Одмах по том јавио се други лажни Димитрије. Тај човек, тамног порекла, био је, за разлику од првог самозванца, једна обична варалица. Њему је Москва дала име »вора«, т. ј. лопова или злочинца. Али је »Вор« ипак постигао велике успехе. Велики број покрајина и градова потпао је под његову власт. Он је створио своју престоницу крај Москве, у селу Тушину, Његове присташе, такозвани »Тушинци«, беху шарена гомила: ту су се виђале у великом броју стране авантуристе — поглавито Пољаци, па козаци,

одбегли робови и побуњени кметови; а у исто време, поред њих, и владике, игумани, свештенство, трговци, племићи, па чак и бољари. Тушински табор имао је претензију да буде права царска престоница, све дотле, док им није још пошло за руком да освоје Москву, где се дрхтећи још држао цар Василије. У Тушину беше именован чак и патријарх све Русије, владика Филарет, бивши бољар Тодор Романов, од времена првог самозванца митрополит ростовски. Суседство две престонице деловало је поразно на ондашњи политички морал; створио се тип такозваног »перелота«, човека, који је »ручавао код цара Василија а вечеравао код цара Димитрија«, те је и на једној и на другој страни тражио обилату награду само зато што је »припознао истинитог господара«. Најзанимљивија епизода грађанског рата оног доба била је шеснаестомесечна опсада Тројицког Манастира од стране Тушинаца и Пољака, у којој су посада и калуђери показали много јунаштва и о којој су се причале читаве легенде.

Међутим су странци, Швеђани и Пољаци, почели посредовати у московским пословима, видећи да је Москва лак плен за предузимљиве суседе. Шведску интервенцију тражила је влада цара Василија. На челу заједничког шведско-руског одреда налазио се нећак царев, кнез Михајло Шујски-Скопин, ондашња нада московске Русије, млад човек, сјајно обдарен војничким и политичким способностима. Пољски краљ Сигисмунд III Ваза нашао се побуњен да због тог шведског посредовања и сам устане против Русије. Кренувши у рат он је наредио Пољацима да напусте »Вора« и да ступе под краљевске заставе. Али велики део Пољака и руских Тушинаца остао је ипак уз »Вора«, док је други део руских Тушинаца отишао у логор Сигисмундов, па му понудио да изабере његова сина Владислава за руског цара. 4. фебруара 1610. године закључен је први уговор између руских присташа Владислављевих и краља Сигисмунда.

Скопин је за то време чистио земљу од непријатеља и услед, тога се положај цара Василија очигледно поправљао. Али на једном ручку код царског брата Скопину је позлило; за врло кратко време њега није било више у животу; умро је вероватно од тифуса. Јавно мњење оптуживало је међутим жену царева брата, да је она отровала Скопина, евентуалног наследника престола и супарника њеног мужа. Када је тај царев брат, и због своје неспособности и због неплаћања плате војницима-странцима, изгубио битку са Пољацима (код села Клушина, на путу Смољенск—Москва), у Москви се дигла буна; цара Василија су збацили с престола и насилно закалуђерили. Из страха пред »Вором«, Москва се заклела на верност пољском краљевићу »цару Владиславу Жигимонтовићу«, те је привремена влада, састављена од седам бољара, предала Москву у руке пољском војном одреду.

Вођа пољске војске, Жолкјевски, вешто је спремио терен за краљевића Владислава. Он није само запосео Кремљ, узевши под надзор и патријарха и бољаре намеснике, него је цара Василија и његову браћу повео са собом у Пољску, као заробљенике, а најугледније људе у Москви упутио је Сигисмунду под Смољенск као »велико посланство«, да моле Владислава да изволи примити царски венац и прећи у православље. Био је том приликом израђен и уговор, налик на онај од 4. фебруара, о погодбама, под којима Владислав треба да влада московском државом.

И у једном и у другом уговору главне су мисли ове: царска власт добија карактер ограничене власти; сталежима се обезбеђује извештан минимум права, налик на она, која су била унета, у своје доба, у »Велику повељу о слободама енглеског народа« (1215.) или у »Златну булу« краља Андрије (1222.). Сву власт цар врши заједно са Бољарском Думом, законодавство

издаје уз сарадњу »Савета целе земље«, т. ј. Земаљског Сабора. Велику су бригу имали састављачи уговора о том, да се сачувају неокрњени стари обичаји земље, нарочито њено православље. У новом уговору изостављена је занимљива тачка из првог, у којој цар обећава, да ће унапређивати оне »мање« људе, који то буду заслужили и да ће свима допустити путовање у иностранство ради школовања.

Краљу Сигисмунду и његовој околини није било много стало до тога, да доведу на московски престо Владислава. Они су радили на том да сам Сигисмунд постане цар московски, као што је већ био краљ пољски и велики кнез литвански, и да се онда створи на истоку Европе једна огромна држава под његовом влашћу. У том је смислу чињен притисак на »велико посланство«, од кога су тражили још и то, да нареди Смољенску да се преда Сигисмунду. На крају крајева Смољенск је био приморан на капитулацију, док се посланство поцепало: једни су учинили по вољи Сигисмунду, а они који су остали упорни били су једноставно интернирани у Пољској.

У Русији је, међутим, и даље пламтио грађански рат. Чете Пољака, козака и побуњених кметова и робова пустошиле су земљу; нарочито су том приликом страдале спахије и богато грађанство. Свака трговина и сваки саобраћај по рекама био је обустављен. Заједничка социјална опасност револуционарног преврата побудила је средње сталеже да траже некакав компромис; а очигледна опасност за сам опстанак самосталне државе и цркве такође је деловала на њихово зближавање и давала започе-тој борби национално-верски карактер. Москва, поседнута од јаких одреда пољских војника, није могла да стане на чело покрета, али је у њој ипак дошло до окршаја са Пољацима и до отворене буне. Због тога су, 17. марта 1611., Пољаци већим делом запалили руску престоницу. Али то није смирило

покрет. Патријарх, као вођа народа, упућивао је прогласе на народ, у којима га је позивао да истраје у борби. Други слични прогласи упућивани су из Троицког Манастира и из многих градова, у којима се сад појавио обичај да се узајамно дописују, да саопштавају једни другима вести и предлажу мере за заједничку одбрану од непријатеља. То има успеха. У јуну 1611. год. под Москвом се јавља огромна национална руска војска, састављена и од мобилисаних спахија и од градских одреда и од козака, на челу са тушинским бољарима кнезом Трубецким и атаманом Заруцким (Тушински »цар« био је у децембру 1610. год. убијен). 30. јуна 1611. године састао се у логору крај Москве земаљски сабор, који је изабрао триумвират за управљање земљом. У њ су ушле споменуте вође козака и вођа племства Прокоп Љапунов. По детаљним одлукама Сабора управа земље беше уређена по старинским прописима; обновљене су средишње државне установе, које су одговарале министарствима финансија, војске, полиције и правде једне модерне државе. Донете су важне одлуке против кметова и робова, којима је наређено да се врате својим господарима, козацима је одузето право, да додељивањем спахилука улазе у ред спахија. Ова последња одлука била је судбоносна по цео покрет: козаци су позвали на разговор вођу племства, Љапунова, па су га мучки убили. Већина племства и градских одреда одмах напусти логор. Тако је пропао први покушај једне националне акције. Али нису ишчезнули социјални, национални и верски мотиви за његову обнову. И збиља, ускоро је створено друго средиште рада за спасавање земље. Богати трговачки град Нижњи Новгород са својим угледним грађанином Космом Миљиним стао је на чело покрета. Њему се придружише многи други градови, па и сеоско становништво, богати и слободни сељаци северне Русије. Богати људи позајмљивали су држави велике новчане своте, а на ниже градске сталеже ударише нове намете и порезе. Градска буржоазија успела је тим средствима да прикупи толико новца, да је могла подићи и издржавати

читаве одреде спахиске коњице и градско-сељачке пешадије. За вођу ове војске би изабран кнез Димитрије Пожарски, војсковођа другог реда, али човек поштен и храбар.

Полако и веома опрезно, борећи се са изванредно великим тешкоћама, нижегородска војска освојила је север и исток московске државе; створила је погодну базу и престоницу у Јарославу на Волги, и онда је разбила коначно Пољаке под Москвом, уз сарадњу једног дела козака са Трубецким на челу. Након јуначке одбране и страшних мука од глади, предала је најпосле пољска одбрана Кремљ руској војсци.

Номинелна сверуска бољарска влада, која је била у опсади заједно са Пољацима, ликвидирана је, а њени чланови су били послати на своје баштине. На сазвани земаљски сабор дошло је велико мноштво посланика свештенства, племства, грађанства и слободних сељака; били су заступљени и козаци, који су опет јако дигли главу, нарочито после разиласка великог дела спахиске војске. Након дугог већања и многих сплетака донете су ове одлуке: 1) да се не бира никакав странац за цара; 2) да се не бира син другог лажног Димитрија; 3) да се бира неки члан великих домаћих породица. Најзад би једногласно изабран за цара Михајло Романов, шеснаестогодишњи син митрополита Филарета. Велика популарност породице Романова, као и самог Филарета; њихове добре везе са козацима као и са другим сталежима; најпосле особине самог кандидата, који се сматрао веома мирним и према томе погодним за остатке бољарског сталежа, довели су до избора Михајлова. Много је овоме успеху Романова допринела и њихова веза са старом династијом. Русија је тако поново добила цара, призната од велике већине земље. Она је тако, у часу велике опасности, сачувала своју државну самосталност.

ГЛАВА XI

Западна и југозападна Русија од XIV-XVII столећа

Док Галиција под Казимиром Великим постаје саставни део Пољске, Волинија, Подолија, кијевски крај, Подљашје и Црна Русија остају као земље, због којих се сукобљавају Пољска и Литванска. Говорило се, да је југозападна Русија била потпуно опустошена татарском инвазијом, да је остала готово празна и да је тек за време литавско-руске државе поново насељена новим становништвом са Карпата. Али то је схватање напуштено. Несумњиво је, да је било много миграција становништва, да се један део његов заиста, и то у већем размаку времена, одселио на североисток и да је нешто карпатских људи дошло у басен Дњепра. Али свакако земља није била толико празна колико се то раније сматрало. Па и сам Кијев, који је страшно од Татара настрадао, доста се брзо и знатно опоравио и постао је опет важно трговачко средиште. Али и Кијев, и други градови, и кнежевине, као и цела југозападна Русија, изгубили су свој пређашњи значај.

Од значаја је владавина у литавско-руској држави кнеза Јагајла (1382.). Он је био позван од пољских великаша да буде муж њихове краљице Јадвиге, 1386. Јагајло је прешао из православља у католичанство, венчао се са Јадвигом и постао пољски краљ. Тако је дошло до прве уније литавске државе са Пољском. Истина је, да је Литва, за време од 1390. до 1501. године, имала неколико великих кнезова и у току више десетина година била готово одвојена од Пољске, као што је и у XVI веку, све до Љубљинске Уније сачувала своју државну самосталност. Природно је ипак, да се, после тих веза са Пољском, шири католичанство, и многи пољски обичаји и закони. Као што су раније угледне литавске породице

постајале руске, тако су сада многе важне руске породице, исто као и литавске, прелазиле Пољацима.

Због граничних малих кнежевина, а нарочито због Смољенска (који је од 1395. године саставни део литавско-руске државе) избијале су често борбе између литавско-руске и московске државе. Заједница са Пољском много је олакшала положај литавско-руске државе према Немцима. Од 1466. опаки и опасни Немачки Ред је постао пољски вазал.

У унутрашњим односима литавско-руске државе опажа се већ у XIV столећу јако развијање феудализма. Сељачки сталеж, који је у старим литавским кнежевинама, као донекле и у руским, био слободан, потпада под кметовску зависност и потпуно губи своју слободу у корист властеле. Градски живот не развија се јако, али градови ипак уживају самоуправу, највише по статутима позајмљеним из Немачке.

Црквени живот литавско-руске државе је доста бујан. Води се борба између Источне и Западне Цркве, а средином XV века учињени су покушаји стварања уније, после Флорентинског Сабора и прогона из Москве митрополита унијата Исидора. Реформација у Европи имала је одјека и у литавско-руској држави, нарочито у њеном литавском делу, а за сузбијање реформације јављају се многобројни Исусовци.

Године 1569. на земаљском сабору Пољске и велике кнежевине Литавске у Љубљину закључена је Унија. После смрти последњег Јагелонца Сигисмунда Августа обе државе треба да бирају заједничког краља. Обе државе имају заједнички закон о поданству са преимућствима у корист католика, заједничку дипломатију, уједињени горњи дом, такозвани Сенат или Раду, уједињену војску, заједнички новац и најзад заједнички

земаљски сабор за решавање важнијих послова, који се тичу обеју држава. Ливонија, која је онда водила рат са Москвом, објављена је као својина обеју земаља, док су Подолија, Волинија и кијевски крај непосредно потчињени Пољској. Иако је литавско-руска држава сачувала своје аутономно законодавство, такозвани Литавски статут, ипак је већ онда било јасно, да ће Пољаци постати господари и да ће савезна држава бити у ствари Пољска. Зато су се литавски посланици читавих девет месеци одупирали акту Уније.

Одмах иза Љубљинске Уније отпочео је политички и књижевни рад и за припремање црквене уније. Између других средстава употребљени су и прогони православних да се натерају на прелаз у католичанство. У ово доба, и током прве половине XVII столећа, велики број руских породица напустио је руску народност и претопио се у Пољаке. Борбу за православље предузимале су неке великашке породице, а од великаша нарочито кнез Константин Острошки, који се прославио као велики мецена и оснивач руске штампарије, и политички емигрант из Москве, кнез Андрија Курпски, који је добио од пољског краља ковељску кнежевину. Јак покрет црквених братстава по градовима, на пример у Кијеву, Лавову, Вилни и другим местима, такође је озбиљно подржавао православну цркву. Али се у том крила и нека опасност, јер је већина владика зазирала од овог мешања мирјана у црквене послове. Зато се неке владике договоре и на челу са луцким епископом Кирилом Терлецким закључе године 1595. унију са папском столицом. Признавши папско првенство и догмате католичке цркве, унијати су сачували црквено-словенски језик у служби божјој, причешће у два вида и право да се свештеници жене. Године 1596. састао се велики црквени православни сабор у Бресту. Одмах је дошло до раскида између чланова сабора, који су остали верни православљу, и оних, који су, на челу са епископатом, примили унију. Створена су два сабора,

који нису нашли никаквих додирних тачака, него су се узајамно обасули грдњама и завршили своје деловање узајамним проклетством. Међутим, краљ и влада признали су унију и православна црква је постала незаконита. Развила се веома обилата литерарна полемика, а било је и више физичких сукоба између присталица двеју цркава. Нарочито је знаменита била побуна грађанства града Полоцка које је убило и измрцварило полоцког унијатског владику Јосафата Кунцевића. Папа је на то прогласио Јосафата свецем, а пољска влада је сурово казнила полоцке грађане. Највећи успех постигла је унија у Галицији и у Белорусији.

Године 1620. дошло је до обнове кијевске православне митрополије под митрополитом Петром Могилом, који је основао високу теолошку школу, обновио епархије и установио многобројне парохије. Овај препород православља у западним и јужним руским земљама објашњавао се акцијом козака. Већ у XV веку у јужним пределима литавско-руске државе, које су стално пустошили Татари нарочито пак дуж Дњепра, јављају се дружине козака. Током XVI, века козаштво се развија у једну веома разгранату и јаку социјално-политичку установу. Порекло њено, као и саме речи козак, није потпуно расветљено. У главном, држимо, да су козаци слободни људи, мешовитог сталешког, а донекле и националног порекла, који су напустили уређене пределе државе, подвргли се ризику сталне борбе са Татарима и Турцима, јављајући се у дуплој улози пљачкаша и заштитника народа и домовине. Од краја XVI столећа козаци долазе у сукоб са Пољском. Слободно козаштво веома је примамљиво за масе сељака-кметова, т. ј. за зависне од спахија, и зато представља голему опасност за Пољску и њено социјално уређење, које почива на кметовској зависности сељака. За време краља Стефана Баторија, нарочито године 1559., пољска влада предузела је мере за ограничавање права козачке војске и самог броја козака, који је требао да буде регулисан нарочитим регистром (само се онај

признавао као козак, који је унет у списак); у Баторијево време већ одавно је постајало знаменито козачко средиште — такозвана Запорошка Сич, утврђени логор на острву Хортици на доњем Дњепру. У тај се логор слободних витезова (лицара) примао сваки човек, који је изјављивао да је хришћанин и који је владао оружјем. Жене су биле искључене из тог друштва; оно је себи слободно бирало вође, такозване атамане. Покушај Баторија да укине козачке слободе изазвало је буне козачких припадника. Буне су те биле криво угушене. Али су козаци били у више махова веома потребни Пољској, и с тога им је она, према потребама, морала давати широке повластице, нарочито онда, кад су козаци под знаменитим хетманом Петром Конашевићем-Сагајдачним, ишли против цара Михајла и то под саму Москву. Сагајдачни је организовао аутономно козаштво. Он је живо радио и на том, да се обнови кијевска православна митрополија, јер су се козаци већ из почетка уније изјаснили против ње. Године 1621. Сагајдачни је помагао Пољаке у њиховој победи над Турцима код Хоћима, где је и погинуо.

Одмах иза тога настаје борба пољске владе против козачких слобода. Уз то се продужују и прогонства православних и социјално угњетавање украјинске сељачке масе. Пољацима је пошло неколико пута за руком да потуку козаке у отвореној борби или да наместе своје људе за хетмане. Ове су борбе трајале са прекидима од 1625—1638. године. При крају овог доба почело је исељавање побеђених козака у московске пределе, где се створила такозвана Слободска Украјина. 1638. козачко право је сасвим укинато. Они немају више права да себи бирају хетмана и пуковнике. Број козака је сведен на 1200, а и ти су имали да буду под заповедништвом владиног комесара. Од 1638.—1648. настаје доба страшног притиска у Украјини: нових пореза и дажбина установљено је онда око 40. Због тога

масе украјинског света и даље беже у московске пределе, а у Украјини се развија врло јака московска тенденција.

ГЛАВА XII

Доба првих Романова

Избором Михајла Романова за цара свију Руса „Буна“ није била ликвидирана ни споља ни унутра. Споља није престајао рат са Пољском, која је држала у својим рукама Смољенск и друге западне покрајине московске државе и чији се краљевић и даље сматрао као московски цар. У Пољској су се налазили, као заробљеници и таоци, московски посланици на челу са митрополитом Филаретом, царевим оцем и означеним патријархом; на окупираном руском подручју, поред тога, постојала је странка Руса-присталица „цара“ Владислава. Са друге стране и шведски краљевић Магнус није се одрекао својих претензија на московски престо, сматрао се правим „господаром“ Великог Новгорода, који је заузео заједно са читавом покрајином. У земљи је пламтео грађански рат. У Астрахану се јавила влада „цара“ Ивана Димитријевића, сина другог Димитрија Лажног, која беше у дослуху са Персијанцима. У администрацији владао је хаос: државна благајна била је празна, Москва опустошена, Кремљ и царске палаче у жалосном стању. Веома тежак задатак имао је јадни млади цар Михајло. Али, — и то је један од парадокса руске историје — његова младост и слабост нису ометали ток државних послова. У царевом окрућени, поред облигатних дворских улизица и покварењака, нашло и државника, који су били способни за рад и управу; а нарочито се истакао царев отац као државник првог реда. Филарет, чим се вратио из Пољске, беше посвећен за патријарха, а звао се „Велики Господар,“ као и цар, па је

и стварно вршио дужност регента. Руско друштво, управо средњи сталежи, који су извукли државу из понора и чији су представници и даље остајали на окупу у земаљским саборима, показали су велику животну снагу и државнички смисао. У том првом буђењу критичног духа, претходника каснијих „рефорама,“ беше главни резултат Буне.

Влада цара Михајла очистила је земљу од пољских чета и домаћих хајдука; закључила је, разуме се незгодне због тешких прилика али апсолутно потребне, уговоре са Пољском и Шведском; уредила је, колико толико, државне финансије, администрацију и војску. По уговору са Шведском у Столбову (1617.) Новгород је, са већим делом његове области, враћен Москви, а само је комадић Балтичког Приморја са обалама реке Неве изгубљен за Русију. По примирју у Деулину (1618.) Пољска је задржала све освојене крајеве, а вратила је само заробљенике. Владислав се и даље називао царем московским. Од године 1632. до године 1634. Водио се поново рат између Москве и Пољске, па је руска војска близу Смољенска била приморана на капитулацију, али се Владислав, после очеве смрти као краљ Пољске, показао преслаб да заузме Москву. После тог рата, који Пољској није донео никакве користи, Владислав се морао изрично одрећи. титуле московског цара и признати Михајла.

Саобраћај са Западом и долазак странаца био је доста велик за време цара Михајла. Међу странцима налазили су се и предузимачи, који су у Русији отворили прве фабрике. Тад је дошао и научењак Адам Олеарије, који је написао одлично дело о московској Русији, и најзад дански принц Валдемар, за кога је цар хтео да уда своју ћерку Ирину, али је тај покушај пропао, јер су Руси од Данца тражили да напусти „нечастиву“ Лутерову веру. Када је он то одбио, Руси су га интернирали и готово злостављали. Могућно је, да је и ова жалосна афера, у којој се лепо огледа психологија

високог московског друштва, убрзала рану смрт цара Михајла, који је умро у својој 48. години, мирно и неприметно, као што је и живео. (1645.).

Његова су шеснаестогодишњег сина Алексија, према неким извештајима „обрали,“ т. ј. изабрали за цара. Из почетка нови цар није могао да игра неку већу политичку улогу. Али је касније постао државник, до душе сасвим нарочите врсте, али, свакако, са извесним идејама, методом и темпераментом. Један савременик вели, да му приликом избора на царство нису наметали никаквих обавеза, док су његова оца били формално ограничили у власти.

Првих година цара Алексија владала је камарила, на чијем челу беше царев васпитач, бољар Борис Морозов, царски шурак. Неред, хаос и насиља у администрацији и судству, које се у појачаној мери увели Морозов и његово друштво, изазвали су у Москви отворену буну приликом које се говорило, да се цео свет „колеба.“ Разуме се, да то није био покрет само против неваљалих и несавесних чиновника, него и против владајућих и богатих уопште. Влада је морала да попусти и у личним питањима и у начелним. Прешло се одмах на израду једног новог законика, веома потребног због непотпуности и застарелости царског Судебника и нагомиланости противречних указа. Нови законик, израђен према жељама сабора и потписан од саборских чланова, објављен је штампом 1649. као Саборно Уложење (1649.).

Саборски Законик цара Алексија није решио тешке проблеме руског живота: нити су администрација и судство озбиљно побољшани, нити су чворови социјалних несугласица разрешени. Али је московска Русија ипак добила систематизован законик, који је важио као основа правног поретка државе све до средине XIX столећа. Што се тиче социјалних сукоба, Законик је продужио и појачао тенденцију, која је почела да избија већ за

време Ивана Грозног, да се продужује рок за тражење одбеглих кметова судским путем; пошто је Законик тај рок укинуо, кметска зависност добија карактер вечите везе између сељака и спахија, иако се још сељак-кмет није могао сматрати као роб.

Неуређеност и неправичност администрације и судства, као и социјална неправда и економске недаће, изазвале су и после Законика више крвавих буна у покрајинама и у самој престоници. Московска буна године 1662., која је била угушена са великом свирепошћу, имала је као непосредни узрок новчану кризу. Због великих ратова (са Шведском и Пољском) влада је пустила у саобраћај много бакреног новца, који је имао принудни курс сребреног. Десило се оно, што се обично дешава приликом кредитних операција такве врсте: из почетка све је ишло добро, па се бакрени новац лако одржавао у вредности сребреног, али када је касније почело превелико ковање тог новца, размена његова била је обустављена, учињене су велике злоупотребе, и на послетку влада је престала да прима бакрени новац за плаћање пореза и такса, док је сама вршила све своје исплате у бакру. Услед тога настао је застој у пословима, дошла је општа беда и велика скупоћа. Вести о грдним злоупотребама још више су узрујале масе, па је така избила поменута побуна. Угушивши је, влада је ускоро повукла тај кобни бакрени новац.

Нерасположење маса према режиму добило је неколико година касније карактер опште побуне једног великог дела царевине. Сав се Југоисток нашао у пожару социјалне револуције, познате под именом Разиновштине. Степан Разин је био прави козак, један од оних стародревних руских људи које народна машта везује са битним појмом козаштва, људи којима обиље њихове снаге није допуштало да трпе и седе код куће, него их је вукло међу слободне козаке.) Разин би полазио с пролећа, као изасланик козачки

дивљим народима, а на јесен би већ био спреман да иде у хаџилук на супротни крај света, у Соловецки Манастир на Белом Мору, да се поклони тамошњим свецима и њиховим моштима: „Много је побијено, много опљачкано, треба и душу спасавати,“ како вели у јуначкој песми Разину сличан јунак, гусар Василије Буслајев. „Заиста, Стењка Разин дошао је богат,“ — толико богат, да се једва може веровати; на његовим лађама сви су конопци свилени, а једра су им од скупоцених тканина перзиских, или такођер од свиле саткана“... Степана Тимотијевића величали су као цара; стајали су пред њим на коленима, клањали му се до земље. На његовом победничком путу прате га чудеса и визије, као на пример приликом опсаде Астрахана, где је цела царска војска — изузев само једног од двојице заповедника, са неколицином официра и војника, и страног шефа артиљерије — прешла на његову страну, скупа са целокупним грађанством те богате трговачке вароши. Већ прво знатније дело овог вође јасно је обележило социјалну садржину његова покрета, која му је отварала градове, предавала у руке тврђаве, царске топове, и ратне бродове, то беше: мучење и убијање шефова царског каравана, а пуштање на слободу робова и прогоњених, и организовање у банде прогнанника и ослобођених робијаша. Ослобађање кметова, робова, затвореника; пљачкање и убијање богатих и силних и подела имања међу сиротињу; уписивање свију у козаке; стварање демократских народних већа, понекад оштро иступање против цркве и њених обреда, и обећавање да ће спалити све хартије „горе“ (т. ј. код цара); прекори племству, властима, и влади верним војницима, да су издајници, и да не служе верно цару; све то привлачи огромне масе њему. У једном од Разинових одреда узима учешћа и сам лажни царевих Алексије. Сви се куну на верност цару и Разину. Козаци и сељаци, варошка сиротиња, робови, побегли калуђери, нешто иако веома мало племића ренегата, од руске државе тлачени Татари, и друга дивља и полудивља племена, најзад уопште присташе старог верског закона, сви су

се ти скупили под Разиновом заставом. У великој војсци, сакупљеној против Разина, — како саопштава војвода у једном реферату цару — нашло се на окупу свега 209 чланова московског престоничког високог племства, док 583 члана нису дошла; од средњег племства престоничког био је у војсци 291, а отсутно 1508, док ниже племство уопште није ни дошло, било из страха било услед акције Разинових банда. Али је ипак државна организација царске Москве, уз помоћ сталног кадра војничког, који је онда почео да се ствара, победила шарене гомиле социјалних револуционара, а Разин је, након нечувених мука, свршио свој бурни живот на губилишту у Москви (1671.).

Велики потреси из доба Велике Буне готово су посве заборављени од руских маса и ми о њима знамо једино из мемоара савременика и из различитих докумената. Само Разина лично народ није заборавио, — успомена на њ живела је трајно у народном предању и у песми, а његов програм дејствовао је и у садашњој Русији након његове смрти. Он се од многих сматра као неки претходник руске социјалне револуције, зато му је подигнут споменик у његовој некадашњој престоници Астрахану, на ушћу његове омиљене реке Волге, којој је он принео на жртву и своју дивну љубавницу — кћер перзискога хана.

И црква није имала мира за време цара Алексија. Већ је одавна стављено било на дневни ред питање о правилном тексту Светог Писма и богослужбених књига, као и о правилном начину црквеног певања и вршења црквених и уопште верских обреда. Због тих питања долазило је више пута до веома бурних полемика и оштрих сукоба у цркви. Тако су, на пример, изазвала оштру и велику полемику питања о томе, да ли треба приликом свечане литије обилазити цркву према сунцу, или да ли треба за време црквене службе изговарати реч „алилуја“ два или три пута. Сабор од

1551. године утврдио је у своме „Стоглаву“ низ варијаната у читању текстова и код црквене службе, које су довеле до разлика између руске и грчке цркве. У XVII столећу руски стручњаци који су били лоше спреме још су више умножили ове разлике. Кад је Москва дошла у тешњи додир са Кијевом, који није никад губио веза са грчком црквом и у ком је од године 1620. цветала за оно време лепо уређена висока теолошка школа, научењаци, који су у Москву долазили из те школе, упозоравали су московске црквене власти на неправилности, које су се поткрале у обреде московске цркве. За московске Русе ови су јужњаци изгледали веома сумњиви, као полулатинци; звали су их „обљиванци“, стога, што су крштени само сипањем воде на њих приликом крштења, а не спуштањем у крстионицу. Али су Кијевљани били боље образовани и имали су јачу диалектичку спрему. У Москву су били позвани и Грци, да изведу потребне исправке у црквеним књигама и обредима. На чело целог покрета реформе стао је патријарх Никон. То беше човек гвоздене воље, али насртљив и бескрајно честољубив. Стасит и леп, са дивним гласом, он се истакао још као свештеник; онда је, после смрти све своје деце, коју је схватио као знак божје воље да се закалуђери, отишао у манастир. Као игуман, а касније владика Никон је успео да постане веома популаран и поштован, упознао се интимно са царем и имао на њ моћан уплив. Нежна, донекле женска, естетска природа цара Алексија била је потпуно освојена од величанственог „старца“. Као царски кандидат постао је Никон владика у Новграду, где се изванредно лепо држао приликом буне која се тамо одиграла. Усред општег метежа и потпуне безглавости власти, једини Никон није изгубио присебности духа, него се јавио као одлучан човек, па је чак од побуњеника настрадао. Кад је ускоро затим умро стари патријарх, Никона су са одушевљењем изабрали на његово место. Том приликом Никон је искористио обичај одбијања понуђеног му највишег црквеног звања, да би натерао цара, црквене и световне великодостојнике,

свештенство и народну масу, да му се закуну, да ће га нарочито поштовати и слушати и да ће га пустити да изврши све црквене реформе, према свом нахођењу. Мало касније цар је Никону дао наслов „Великог Господара“, а за време рата са Пољском и царевог одласка на бојиште Никон, је вршио регентску дужност. Црквене реформе Никон је извео уз помоћ Грка и јужних Руса на веома оштар начин: уневши у црквене књиге потребне поправке, он је наредио да се старе књиге спале; непокорне свештенике прогањао је; а иконе, за које је нашао да нису сликане као што треба, дао је спалити и разлупати.

Пошто обреди и текст, освећени дугом традицијом, имају увек и свуда велики значај, разумљиво је, што су Никонове мере наишле на велико негодовање и отпор. У исто време Никон је почео уводити неку врсту папоцезаризма, истичући на сваком кораку превласт свештенства над царством. Кудио је Законик од 1649., што је црквена имања ставио под надзор световних установа и црквене људе под световни суд (у неким случајевима). Овом акцијом, као и грубим поступцима према појединцима из цареве околине, он се јако замерио многима, па на крају крајева и самом цару. Запазивши да је цар постао према њему хладан, Никон је демонстративно напустио Москву и патријаршиску столицу, али је из своје резиденције, манастира Новог Јерусалима, продужио свој рад, пишући веома оштра писма цару. Тај црквено-политички сукоб трајао је више година, а завршио се 1667. године великим црквеним сабором, уз учешће двојице васељенских патријарха. На том сабору цар се лично парничио са патријархом. Никон је, поред личне парнице, кренуо ту и начелну расправу о односима између свештенства и царства. Својим охолим понашањем и изазивањем сабора Никон је много помогао цару, да добије овај знаменити процес. Сабор је осудио Никона и одузео му и патријархат и епископство и свештеничко звање; као прост калуђер отишао је он у прогонство на

далеки север. Приликом свечане деградације, Никон се ругао васељенским патријарсима и до краја живота остао је несаломљив. У начелним одлукама сабора изрично је потврђено московско-византиско схватање првенства царства над свештенством, али је Никону дато за право у целокупном његовом реформаторском раду.

Људи „старе вере“ или „старог обреда“ били су проглашени за „раскољнике“-шизматике; световна власт је позвана да са онима, који неће да се покају, поступи на најсуровији начин. Многи свештеници и мноштво народа одбили су да се покоре саборској одлуци и са своје стране су држали „Никонову цркву“ шизматичком и чак јеретичком. Многи су и самог цара оглашавали за Антихриста, што је одобрио саборске одлуке, којима се рушила стара побожност; а та се побожност састојала, поред поштовања старих књига и икона, још у прављењу знака крста са два прста, у писању имена Исуса са једним и, у вршењу литургије са пет хлебова и у употреби крста са осам штапова. „Православни мора да умире за једно аз“; „Пре нас је тако положено од светаца, нека лежи тако до краја“ тако је говорио вођа „старовераца“ протопоп Авакум, кога су власти најзад, после многих прогона, спалиле на ломачи. Његова знаменита аутобиографија, главна света књига „старовераца“, јесте докуменат необичне душевне снаге и ретка сведоџба о одлучности и чврстоћи карактера и о безграничном верском заносу, који импонује чак и модерном читаоцу, веома далеком од ових интереса и борби. Са таквим вођама, међу које спадају и две жене из најбољих московских кругова, дворске госпође и бољарске супруге, које су пошле на муке, у прогонство и смрт због старе вере, покрет је добио великог маха. И у Разиновштини су староверци активно учествовали, а дигли су и посебну буну у Соловјецком Манастиру, која је трајала осам година. Духовни расцеп у руском народу, изазван радом Никоновим и одлукама сабора, имао је веома велико значење у току

целокупне политичке, социјалне и културне историје Русије; од староверства почело је једним делом руско секташтво, веома разгранато и испреплетено са многим струјама млађег и старијег порекла.

Спољњи догађаји у време цара Алексија такође су од велике важности у историји Русије. Године 1648. букнуо је у Украјини одавна припремани устанак против Пољака. Ова буна није била прва, али овог пута она је, вођена од Богдана Хмељницког, угледног козачког часника из околине Чигирина у кијевском крају, довела до оцепљења великог дела Украјине од Пољске и до њеног припајања Москви. За кратко време Богдан је успео да тешку увреду, коју је претрпео лично (један високи пољски чиновник отео му је жену и убио сина) претвори у револт целог народа. Разуме се, да се та чињеница може највише објаснити нарочитим расположењем самог народа. У овој буни, која је обухватила целу Украјину у ужем смислу са једне и друге стране Дњепра, т. ј. черњиговске, полтавске и кијевске крајеве, па се проширила на Подолију, Волинију и Галицију, козаци и побуњени кметови, који им се са одушевљењем придружише, потукоше у више махова Пољаке и, уз помоћ кримског хана, опколише крај Зборова, у Галицији, пољску главну војску са самим краљем на челу. У борбама се и једна и друга војска показаше као изванредно свирепе. Али према уговору о миру, закљученом у Зборову, краљ је дао потпуну амнестију побуњеницима и признао је Хмељницког као хетмана, т. ј. као војводу и поглавара козака. Сељаци су имали да се врате у пређашње стање, а повишен је број повлашћених козака на 60.000. Том приликом ограничено је право жидова да се насељавају по Украјини; забрањено је језуитима да живе у местима где има православних; призната је равноправност свих трију хришћанских вероисповести: римокатоличке, гркокатоличке и православне и кијевском православном митрополиту дато је место у пољском сенату.

Зборовски уговор показао се одмах као неизводљив; Пољаци стварно нису хтели признати равноправност вере, а Богдан није могао, нити је хтео да натера масе сељака на повратак у омражено подаништво племству. Свак је хтео да буде козак, да би добио козачке повластице. Тако се у невољи закључени уговор спроводио неискрено, и ускоро је дошло до прекида. Овог пута Богдан је био лоше среће, а издаја учињена у одсудном тренутку од стране кримског хана довела је у питање све тековине првог устанка. Нови уговор свео је број повлашћених козака на 20.000. Разуме се, да је овај уговор било још теже испунити него зборовски. Богдан, који је водио преговоре на све стране, одлучио се најзад на савез са Москвом или, као што се онда говорило, да ступи „под високу царску руку“. Московска влада сазвала је Земаљски Сабор да се изјасни о питању: да ли треба примити понуду малоруског хетмана. Пошто се сабор изјаснио, да се та понуда прихвати, дошло је до велике скупштине или „Раде“ у Перејаслављу 8. јануара 1654. На овој „Ради“ Богдан је, опкољен „старшином“ т. ј. својим штабом, војним великодостојницима и часницима, запитао сакупљену војску „под чију руку“ она хоће. Сви су се изјаснили за „цара источног, православног“. Духови су били припремљени за ову одлуку вештом политичком и верском агитацијом и традицијом честих одлазака украјинских незадовољника у московске пределе, нарочито у такозвану „слободску Украјину“ т. ј. у харковски крај и јужне делове вороњешке и курске губерније. Одлука је донета једногласно. Али је одмах дошло до неприлике, јер су Богдан и старшина, полагајући заклетву на верност цару, хтели да у исто време приме заклетву, коју би, по њиховом схваћању, московско посланство требало да положи у име царево. Кад посланство није пристало на то, онда су Богдан, старшина и војска положили једнострану заклетву. Односи између Украјине и Москве

били су мало касније уређени на тај начин, што је Богдан послао у Москву једну представку, на коју је дошао царев одговор.

Правници нису сложни у државноправној оцени ових аката, али је свакако Украјина имала веома широку аутономију, те се првих година Москва готово није ништа мешала у украјинске послове. Природно је, да је Пољска сматрала уговор Богданов са Москвом као повод за рат. У борбама Пољаци нису прошли добро и Пољска је морала признати оцепљење Украјине, леве обале Дњепра и запорошке војске, уступила је Москви Смољенск са његовом облашћу и сјеверски крај. Године 1686. и стародревни руски град Кијев припао је коначно московској држави. За време рата са Пољском московска војска је више пута продирала дубоко у пределе пољско-литванске. Цела Украјина и Белорусија биле су у рукама московске војске и козака. Неспретна политика Москве према Шведској, која је довела до рата, упропастила је ове велике ратне тековине иако је мир са Шведском био склопљен без територијалних уступака. Између Москве и Украјине, већ за доба Хмељницкога, долазило је до задевица и размирица; а после смрти Хмељницкога хетмани су се мењали често и на левој и на десној обали Дњепра, често водећи противмосковске преговоре и са Кримом и са Турском и са Пољском и чак ступајући у службу ових држава. Козаци су се, бранећи своју самосталност, сукобили са московском војском у више махова. Са московске стране није увек било ни довољно разумевања, ни такта, ни искрености у политици према Украјини. Али треба рећи, да је ипак прост народ више тежио Москви, него старшина, која је имала извесне симпатије за Пољску, или је сањала о потпуној државној самосталности, и више свештенство, коме је била главна ствар самосталност украјинске цркве, јер је Москва претила да ће кијевску митрополију потчинити московском патријарху, што је касније и учинила.

У време цара Алексија, Русија је уопште водила доста активну спољњу политику, те су се московски посланици са пратњом виђали на свима европским дворовима, као и у Техерану и чак у далекој Кини. Свуда су они обрађали на се пажњу чудноватим оделом и чудновато насртљивим понашањем, у коме се ипак јасно осећала национална самосвест и чврста воља да се очува углед земље и њеног цара и да се заштите њени битни интереси. За време цара Алексија руска политика бринула се, међу осталим, и о заштити балканских хришћана, па је и сам цар Алексије више пута изјављивао своје симпатије потиштенима, не само као људима исте вере него и истог језика, као Словенима. Хришћански калуђери, нарочито Срби, били су у то време лепо примани у Москви.

Цар Алексије је страдао од прекомерне дебљине. У 45. години он је изгледао већ сасвим стар и није могао да се дуже одржи. Две године пред смрт он се постарао да обезбеди престо свом старијем сину: цар је представио царевића Тодора бољарима, војсци, племству, народу и страним посланицима, који су се у Москви затекли, као да је тражио пристанак тих фактора, да му Тодор буде наследник. То је требало тим пре, што је сабор 1613. изабрао за цара Михајла Романова и његова сина али не и све његове потомке. Тако је Тодор проглашен за престолонаследника. Цар Алексије био је ожењен два пута. Од прве жене Марије Милославске имао је много деце; али, синови су му се рађали слаби, тако да је пред смрт имао свега још двојицу: врло способног али слабог Тодора и сасвим болесног и готово кретена Ивана. Цареве ћерке, међутим, беху врло здраве, енергичне и паметне, нарочито Софија, девојка необично честољубива, која се показала и као политичар од талента. Из другог брака са Наталијом Нарешкином имао је цар сина Петра, који је изванредно много обећавао у сваком погледу, још као мало дете, и ћерку Наталију. Ове две породице царских рођака, Милославски и Нарешкини, припадали су нижем

племству, али, дошавши у непосредну близину престола и располажући онда великим богатством, као и са више места у Бољарској Думи, оне су дошле на чело дворских странака. Тек што је цар Алексије заклопио очи, почеше Милославски своје интриге, уперене против царице удовице Наталије и њеног рода. Растерано је било цело њено друштво, а царица са децом готово је затворена у сеоцу Преображенском крај Москве.

Цар Теодор, који је имао лепих способности и чак извесне спреме, није се, због младости и слабог здравља, много мешао у државне послове. За његове владе продужило се у главном ширење западно-европских, нарочито пољских обичаја; учвршћиване су везе с Европом; радило се на техничком преуређењу војске; па је у том послу од изванредног значаја свечано укидање „мјесњичества.“ Мислило се и на широку децентрализацију Русије, односно на федерализацију државе и аристократизацију управе: Русија је требала да буде подељена на неколико покрајина на челу са угледним бољарима-намесницима, већином кнезовима. Овај покрет осујетио је патријарх. Мислило се, иако са много мање одлучности и више у тајности на припремне радње за ликвидацију кметске зависности сељака, на име на регулисање њихових обавеза према спахијама са знатним олакшицама за сељаке. Отварање прве више школе у Москви, Славено-грко-латинске Академије, уноси нарочито лепу и карактеристичну црту у слику овог напредног и занимљивог доба.

Почетком године 1682. цар Тодор још је председавао веома свечаној и са глумачком вештином изведеној седници проширене Бољарске Думе, на којој су спаљени акти и књиге о „мјесњичеству,“ на велику жалост модерних историчара и на велику корист за ток ондашњих ратних послова у Русији. Ускоро затим млади цар почео је да се гаси. Ни лекарска помоћ, ни бриге његове царице и сестре му, царевне Софије, нису могле да спасу

Тодора. Чим је он умро (27. априла 1682. године) одмах је отпочела борба за власт између Милославских и Нарешкина. Обе су породице имале свог кандидата за цара: прва царевића Ивана, а друга царевића Петра.

ГЛАВА XIII

Културно стање московске Русије и културни преокрет половином XVII столећа

Уочи рефорама Петра Великог московска Русија обухватала је велики део источноевропске равнице. Граница њена ишла је од Северног Мора на Ладошко Језеро и, приближујући се финском заливу, дуж Чудског и Псковског Језера све поред Шведске; на западу је граничила са Пољском, једним делом реком Дњепром, имајући на његовој десној обали мали делић земљишта са Кијевом; од Дњепра се граница продужавала преко степа готово на само ушће Дона и затим опет преко степа на горњи Кубан и горњи Терек, приближујући се кавкаским планинама и избијајући на Касписко Језеро. Касписко Језеро било је граница све до реке Урала; затим су граница река Урал и његова притока Уј; одатле је граница прелазила у Азијатску Русију, где није било потпуно одређене границе. Ипак, знало се, да је знатан део Сибира припадао Русији. Северну границу чинило је Северно Море.

Главно занимање огромне већине становништва било је земљорадња и оно што је с њом у вези. Велика већина народа били су сељаци. Градски живаљ био је малобројан, а градски живот слабо развијен. Већина градова нису били ништа друго но административна средишта и утврђења, најчешће малена и прављена од дрвета. Чак и највећи градови личили су на велика села, не изузимајући ни престоницу. Сем самог Кремља и тврђаве и

његових цркава сва је Москва била саграђена од дрвета. Поред градова и села било је пуно манастира, од којих се многи јављају као камена утврђења. Земља је била својина или државе, или, као што се тада говорило, „Великог Господара,“ или цркве и манастира, или слободних баштиника-племића. Један део државног земљишта изнајмљивао се слободним сељацима под условом наследне аренде; то су били државни или „црни“ сељаци, „господарева сирочад;“ други део државне земље добивали су као спахилуке племићи, слуге царева за службу. Знатан део градског живља такође се бавио земљорадњом, али је било нешто и занатлија и трговаца. Крупнији трговци учествовали су у великим финансијским пословима државе и заједно са државом бавили су се и великом увозном, извозном и транзитном трговином. Индустрије готово није било; тек средином XVII века јављају се прве фабрике за прераду гвожђа (оружје). Цело господарство имало је доста примитиван карактер. Али свакако већ средином XVII столећа почиње ипак да се развија трговачки капитализам; у вези с њим развија се донекле и грађанска идеологија, као и меркантилистичке теорије у владиним круговима. Саобраћај био је заостао; лети су се служили највише рекама, док су зими, иначе веома лоши, колски путеви постајали, благодарјећи снегу, доста употребљиви. На саоницама путовало се веома брзо и доста угодно. Јавна безбедност на многим местима била је недовољна.

Поред Руса, „Великих,“ „Малих“ и „Белих“, било је и много различних других племена, такозваних алогена или руски инородаца; поред компактних маса Татара на Волги, било је и номадских степских, као и шумских татарских и финских племена, више или мање послушних према властима. То су били Башкири, Калмуци, Чуваши, Мордва, Черемиси, Зирјани, Ескимии. У Сибиру је била сва сила различитих татарских и

финских племена, која су већином само номинелно признавала руску власт и често су се бунила.

Држава и народ сматрани су као баштина царева.

Не само Даниловићи, него и бирани цареви Романови сматрани су као баштиници државе; они су били неограничени самодршци. Њихова власт је носила, поред тога, и теократско обележје: помазаници божји и покровитељи цркве, они су се јављали са атрибутима чисто божанске власти, усред огромног двора, у раскоши и сјају веома сложеног церемонијала. Сав њихов живот, почев од устајања па до одласка у кревет, био је нека врста обреда, а био је препун верских обреда и молитава.

Племство је било везано вечитом службом цару и држави. Оно је имало огромне повластице, земљишне поседе, баштине и спахилуке, насељене масама зависних сељака, који су опет били дужни да вечито и наследно служе племство, радећи на његовим њивама и дворовима и дајући му данак у новцу и плодовима. Од слободних најамника и закупаца, који су некад могли лако напустити своје господаре, а касније су о одређеном року постали „крџпци“ земљи и личности господара, т. ј. стално су везани уз имање и личност племића без права да икад раскину ову везу. Њихова слобода коначно је укинута саборским Закоником цара Алексија, док их неколико других закона из XVII столећа све вите приближавају стању ропске зависности. У Москви је човек могао да прода себе и да постане вечити роб са женом и децом, али чешће је давао своју личност у залог на извесно време, као обезбеђење за зајам. Племство је само судило на својим баштинама и спахилуцима. Велика господа, имајући огромна имања и богате дворове, са масом служинчади, од које је један део био увек наоружан, јавља се као нека врста државних поглавара државица у великој

монархиској московској држави. Међу овом великом господом ретко ћемо наћи у XVII столећу потомке старих владалачких кућа Рурикове крви.

„Опричњина“ Ивана Грозног и Велика Буна темељно су промениле састав господарећег сталежа. Господа која служе на двору, у војсци и грађанској управи ограђивала су себе од превелике царске самовоље веома заплетеним системом такозваног „местњичества“. Не улазећи у подробности орвог обичаја, забележићемо само да су људи долазили до извесних виђенијих места у државној служби према своме пореклу и да су јако пазили на то, да не би умањили значај своје породице тим, што би примили нижа места, ако су њихови преци имали боља. Овај обичај био је јако штетан по ток државних послова, а изазивао је велику мржњу између појединих господских породица.

Не само господа, него су и сељаци били дужни служити цару, односно држави; слободни или државни сељаци непосредно, а спахиски посредно. И једни и други плаћали су новчане улоге, а у случају потребе ишли су и у рат.

Са патријархом на челу, одлично јерархиски уређена, црква је представљала веома моћну и богату организацију. Сва је просвета била још црквена. Као што није могао син племића напустити свој сталеж, или сељак свој, тако су и свештенички синови били, по свом пореклу, црквени људи. И свештеничке кћерке обично су се удавале за свештеничке синове.

И трговачки, односно градски сталеж, био је исто тако наследно везан за своје градове и занимања. Поред плаћања доста великог новчаног данка, грађани су вршили различне службе у финансиској управи земље, одговарајући лично и материјално за тачност уплате државних дажбина и за сигурност чувања и експедиције у средишње благајне прикупљеног

новца. Најбогатији и најважнији трговци, такозвани гости, вршили су најодговорнију финансиску службу; бавећи се спољњом трговином на велико, они су били повереници државе и цареви, јер се спољња трговина сматрала царевим монополом.

Управа је била јако централизована. И већ у XVII столећу била је више мање бирократска. Суверени и донекле мистички покретач целокупне управе био је цар, уз кога је био стални савет, такозвана Бољарска Дума. Она се делила на интимно крунско веће и пленарну скупштину. У случају потребе сазивао се Земаљски Сабор, састављен од црквеног Сабора т. ј. патријарха, владика и игумана важнијих манастира, Бољарске Думе и депутата појединих корпорација племства и грађана. Земаљски Сабор није се сазивао у одређене рокове, није имао детаљног изборног закона и пословног реда, али је ипак сматран као „Савет целе земље“, тако да је његово мишљење имало велики морални и политички ауторитет.

Централна надлештва била су невероватно комплицирана и гломазна; управа вршила се веома споро, а суђење је било неправедно. Градске општине и општине слободних сељака, нарочито на рускоме северу, уживале су доста широку самоуправу; али је ова самоуправа имала као главни задатак да обезбеди правилно плаћање пореза и других дажбина.

Сиромашна, технички, економска, политички и културно заостала земља, московска Русија била је ипак пуна самопоуздања и презира према осталом човечанству. Огромна већина Руса одликовала се ксенофобијом и националном охолошћу које су се огледале у начину примања странаца. Нарочито затуцани у својим празноверицама и конзерватизму, убеђени да они све знају најбоље и да су њихова вера и обичаји Богу потпуно угодни, изгледало је да Руси, бар у већини, нису способни ни за какав друштвени, привредни или културни напредак. Али државна потреба побољшања војне

организације земље, која је толико патила од њених недостатака; затим неодољиви прилив странаца; успомене на Велику Буну, која је уздрмала прастаре обичаје и начела, пробудили су друштвену активност и критичку мисао. Тако се почео да јавља извештај број људи са смислом за реформе и са критиком постојећег стања. То је изазивало културни преокрет и припремало реформу Петра Великог. Већ смо споменули јачање трговачког капитализма као врло напредну чињеницу. Исто тако не да се довољно оценити велики утицај придружења Украјине Москви и доласка више талентованих и напредних, већином црквених, људи из Украјине и Беле Русије у Москву. Најмаркантнија личност међу њима био је Симеон Полоцки, теолог, филозоф, политички мислилац, песник и педагог. Московска књижевност друге половине XVII столећа формира се под утицајем јужних и западних Руса, који су њени главни радници. Ту имамо масу теолошких списа и житија светаца, и уџбеника, и стихова („вирши“) и драматичких комада на црквене и моралистичке теме. Од времена цара Алексија остао је веома занимљиви спис, који је пронађен и објављен тек средином XIX столећа. Писац тог дела, дипломатски чиновник Григорије Котошихин, емигрирао је из Русије и у Шведској је написао књигу о својој домовини. Ова књига није само интересантна као драгоцен извор за познавање Русије средином XVII века, него и као дело напредног духа. За цара Алексија, човека који је имао много напредног, спремали су у његовој канцеларији рукописне новине. На његовом двору могли су се наћи и западноевропски музички инструменти, а радило је и позориште састављено од западноевропских глумаца. Западноевропски обичаји продиру помало и у многе великашке куће. Министри цара Алексија Ордин-Нашчокин и Матвјејев покушавају да упуте Русију према Западној Европи. Један од великаша, кнез Василије Гољџин, располаже са великом библиотеком и ради цео један програм рефорама. Али не само у његовој

библиотеци, него и „на врху,“ т. ј. код самог цара, читају се и рукописна дела Крижанићева.

Један Југословен, Хрват и католички фратар, Јурај Крижанић, који је дошао био на двор цара Алексија, постао је донекле претечом рефорама Петра Великог. „Мене зову“, вели он, „скитником, пробисветом, — то није истина; ја сам дошао цару мога племена, ја сам дошао своме народу, у своју домовину, у земљу у којој мој рад једино може наћи употребе и донети користи, где може имати цену и наћи трг моја роба — поименце речници, граматике, преводи...“ А у своме спису „Политични думи“ (или „Разговори о владатељству“) он износи четири захтева, четири тачке програма о реформи: 1) просвета, 2) државна регламентација (у духу кољбертизма), 3) политичка слобода, и 4) техничко знање. Извесне тачке овог програма, управо прве две и четврту, унео је у свој програм и цар-револуционар, Петар Велики.

Изложена у претходној глави верска борба била је реакција на јаке појаве западњаштва, критике, напредних покушаја, али она није могла зауставити европеизирање Русије.

ГЛАВА XIV

Доба Петра Великог (1682-1725)

Одмах иза смрти цара Годора почела су већања о наследнику престола. Пошто у Москви није било одређеног закона о наслеђу престола, а није било ни непосредног престолонаследника, природно је, да се то питање морало решити неком врстом избора. Имајући пред собом евентуалне кандидате, старијег слабоумног царевића Ивана и млађег лепог,

изванредно паметног и снажног Петра, великодостојници су се одлучили у корист Петрову. Њихов предлог прихвати огромна гомила скупљена на Црвеном Тргу. Доласком на престо малодобног Петра његова мати и њени рођаци Нарешкини добијали су прва места у држави. Али међу њима није било ниједног државника и уопште ниједног човека јаког карактера. Они су хитно позвали из прогонства бившег доглавника цара Алексија, знаменитог Матвјејева, да стане на чело њихове владе. Али док је он још био на путу, странка царевића Ивана, његови рођаци Милославски, постарали су се да уклоне Нарешкине и Петра. Они су за то искористили извесно незадовољство војске, московских стрелаца, а такође и људи старог верског закона као и московских радника и сиромаша, и одмах иза доласка Матвјејева подигли су стрелце на јавну демонстрацију пред дворцем (15. маја 1682. године.) Нереди су брзо прешли у оргије. Стрелци су убили и измрцварили пред самом царицом и царем министра Матвјејева и неколико других противника. У исти мах јавили су се у Москви и неки знаци социјалне револуције, јер су робови нападали на своју господу, пљачкали њихову имовину и разорили нарочиту државну установу, која се бавила пословима са робовима. По тражењу стрелаца обављени су нови избори, и, уз цара Петра, проглашен је царем и царевић Иван. Пошто је царица Наталија скинута са намесништва, а њени рођаци протерани, за регенткињу је проглашена царевна Софија, изванредно паметна, енергична и образована особа. Њен љубимац, кнез Василије Гољицин, био је државник напредних идеја и широких видика. Царица Наталија и цар Петар били су поново уклоњени у село Преображенско, где се млади цар развијао веома слободно и боље, него његови претходници на московском престолу. Први месеци владавине Софијине нису били мирни. Осетивши слободу, стрелци и московска светина налазили су се у некој врсти сталне узбуне. Глава стрелаца, кнез Ховански, представљао је опасност по саму династију. Тада се влада одлучила на одлазак царске фамилије и двора у

Тројицко-Сергијевски Манастир, куда су позвали мобилисано племство за заштиту династије и законитог реда. Под заштитом тог племства и одреда страних најамника влада се осетила толико сигурном, да је енергично прешла на угушивање револуционарног покрета у Москви. Кнез Ховански и син му бише убијени, а најопаснији бунтовници кажњени и уклоњени из Москве. После тога је влада приступила раду и предузела читав низ корисних мера. „Управа царевне Софије“ вели један савременик, „почела је веома марљиво и праведно према свима и на задовољство народа, тако да никад није било толико мудре управе у руској држави. И сва држава за време њезине управе, за преко седам година, дошла је до цвата и великог богатства. Исто тако развила се трговина и занати; а почеле су и науке.“ Ако писац из симпатије понешто и претерује, његове речи доносе ипак врло много признања.

Културни утицај запада све више расте. У Академији Теологије предају се слободне науке, логика са филологијом, физика или природна филозофија, етика или филозофија морална, и политика — царска мудрост. Јавља се мисао, да се отвори државна књижница. Јављају се васпитачи по кућама великаша; господа се облаче у пољске и мацарске руске и чак почињу да брију браду. Радило се на једноме плану социјалне бриге о сиромасима; „сходно новим европским обичајима“ наређено је да се изврши преглед просјака у Москви: лениве и здраве требало је упутити на рад, а болесне и неспособне сместити у посебне домове. Забрањено је „ићи колима по улицама, ударајући пролазнике дугачким кнутом, пуцати по авлијама из пушака, бацати на улице мртве животиње и живину“, и томе слично.

Док је слабоумни Иван мирно почивао као крунисана лутка, млађи цар Петар растао је и сјајно се развијао; његова околина спремала се да искористи у згодан тренутак живи темпераменат даровитог цара и да га

натера на тражење одступања царевне Софије. Између великог двора у Москви и малог у Преображенском постојала је готово отворена мржња и узајамно спремање за борбу. Од старине био је у Москви обичај, да се млади царевићи проводе са својим вршњацима, обично из знатних фамилија. И Петар је имао уза се једно друштво младића, али доста шарено по своме социјалном пореклу. Од њих је он постепено створио два пука звана „забавним“, језгро будуће руске царске гарде. Ова је забавна војска била добро извежбана и наоружана правим пушкама, чак и топовима. У исто време водила се заплетена интрига, да се придобију за акцију против владе много озбиљније војничке снаге. Цар Петар забављао се још првим почецима теориске војничке науке, а скренуо је нарочиту пажњу на лађе и морнарицу. Забаве и рад са лађама били су почеци стварања руске флоте. али нису онда имали никаква политичког значаја. Саобраћај са странцима, који је отпочео у вези с тим и сваке године постајао све интензивнији и разноврснији, имао је не само далекосежних политичких и културних последица, него можда и непосредних резултата у практичној политици, јер су страни најамници у одсудном тренутку прешли на страну Петрову против Софије.

Можда би Петрова околина и даље остала немоћна, да се није десио велики неуспех у спољњој политици владе. После турске опсаде Беча и ослобођења царске престонице, створена је велика коалиција европских држава против Турске, у коју је ушла и Русија. Закључен је, у вези с тим, вечити мир с Пољском, по ком су смољенска и северска област, покрајине Украјине на левој обали Дњепра и град Кијев са својим срезом коначно признати као стални део руске царевине. Онда је руска војска кренула против Крима. Два пута су московске трупе под кнезом Гољициним и украјински козаци нападали Крим, али без икаква успеха и са големим жртвама. Украјински хетман Самојловић био је оптужен због велеиздаје,

смењен и интерниран, а на његово место доведен је знаменити Иван Мазепа. Кнез Гољџин не само да није био кажњен ни укорен, него је још добио велике награде као неки „победник“. Том приликом је избио први отворени сукоб између Петра и Софије. Углед Софијин био је после те афере осетно опао. Ускоро затим интриге између два двора и две странке појачале су се толико, да је једне ноћи ишчекиван узајамни напад и да су се обе стране спремале за борбу. Ускоро су се око Петра скупили, поред забавних пукова, и неки одреди стрелаца и мобилисаног племства. Затим пређоше на цареву страну поједини великаши, а међу њима и хетман Мазепа, као и љубимац царевне Софије, Гољџин. Долазак страних најамника са генералом Гордоном имао је одлучан значај. После тога масе стрелаца и других људи напустили су Софију. Она је морала да преда своје присне присталице, а сама да се повуче у манастир. На тај се начин звршило регенство царевне Софије и дошла је управа царског ујака Нарџкина и неких других људи из Петрове околине. Петар је, иако пунолетан и неограничен господар, остао подуже по страни, проводећи време у све озбиљнијим војничким и морнарским вежбањима, а и у веселим пијанкама и игранкама у немачком предграђу Москве, готово напустивши антипатичну му жену Евдоксију, с којом је имао сина Алексија.

Први Петров рат био је са Турцима. То је био у ствари наставак старог савезничког рата; овог пута ударили су Руси на утврђени град Азов, близу ушћа Дона. Прва опсада Азова била је доста несрећна. Петар, који је и даље препуштао управу својим доглавницима, озлоглашеним због њихова нехата, неправедности и пљачки, већ се онда показао као организатор првога реда. Он је свом снагом прегао да створи флоту. За неколико месеци, на притоци Дона, на реци Вороњежу саграђена је прва руска ратна флота, која се појавила пред Азовом. Друга опсада тог града, у којој је, као

и при грађењу лађа, најактивније суделовао сам цар Петар завршила се заузећем тврђаве. Петар је био због тога бескрајно одушевљен. У Москви му приредише триумфалан дочек, чији је план, пун гротескних детаља, он сам разрадио. Да би се почела акција против Турске појачала, упућено је једно велико посланство у иностранство, да обиђе Немачку, Холандију, Енглеску, Аустрију и Млетке. Том посланству, по жељи младога цара, дат је облик веома необичан за једно предузеће овакве врсте: посланицима је додељена огромна пратња људи средњих година и младића, који су требали да се уче у иностранству. Међу тим ученицима налазио се и сам Петар, обузет невероватном жеђу за знањем. „Ја сам у чину оних, који се уче, и тражим оне, који ме учити хоће,“ гласио је натпис на печату Петровом који је стављао на своја писма и акта из иностранства. Петар је на тај пут ишао под туђим именом. Поред политичке и „педагошке“ сврхе посланство је требало да нађе много и техничара и образованих људи за Русију. Политички је то посланство свој циљ потпуно промашило, али су многи од његових млађих чланова, а изнад свију највише сам цар, научили силу свакаквих ствари, иако понекад без система и често наопако. Маса страних стручњака дошла је у Русију. Сам Петар је радио и обавештавао се неуморно. Није му се свидео енглески парламенат; није се научио ни лепим манирима на страни и понашао се у друштву високих европских дама као простак и варварин; али је дубоко осетио дух европске напредне културе. Поред тога, он је стекао доста практичних знања, у првом реду из морнарства, и утврдио се у свом безграничном поверењу према науци.

Своје учење на страни морао је Петар нагло прекинути, кад су му стигле вести о новој завери његових противника, а на челу са царевном Софијом и о отвореној буни неких стрељачких пукова. Још пре доласка Петрова стрелци су претрпели пораз; били су разоружани и већим делом интернирани; многи су завереници били похватани. Петар се појавио као

муња. Први његови поступци изазвали су велике сензације: приликом примања владе и великаша, Петар је свима посекао браде и скратио дугачке староруске кафтане, наредивши свима да се обрију и да носе европско одело, на холандски начин. Иза ове демонстрације Петар је узео на се да спроведе опширну истрагу, која је требала да открије и ишчупа за увек све корене завера и буна. Свирепим мучењем ухапшених и оптужених стрелаца, као и неких других личности, било је изнуђено мноштво исказа, из којих је излазило, да је постојала веома разграната завера, у коју су биле умешане и цареве сестре Софија и Марта. Циљало се на то, да се цар лиши престола. Цар је кратким путем донео пресуде, великим делом смртне. Своје сестре цар је предао суђењу неке врсте Земаљског Сабора, али поступак тог Сабора остао је досада нерасветљен. Зна се само толико, да су царевне закалуђерене и завршиле су свој живот у затвору. Исто тако одсечно Петар се раставио и од жене, затворивши је као калуђерицу у манастир. Поред индивидуалних казни, Петар је донео овом приликом одлуку, да се стрељачка војска коначно укине. Пошто му је сметао и патријарх у спровођењу извесних његових културних рефорама, Петар је једва дочекао смрт старог „светог оца“ Адријана, да остави непопуњену патријаршиску столицу.

У државну управу Петар је уводио чисто грађански елеменат. Видело се ускоро, да је Петар имао нарочитих симпатија и поверења према меркантилистичким доктринама и да је желео дати трговачком капиталу и грађанству много већу улогу у држави и друштву, него што су је раније имали. Године 1700. нова година се већ празновала 1. јануара на европски начин, а радило се и на увођењу специјалних грађанских слова, која су неколико година касније доиста и уведена. Тим је извршена крупна реформа азбуке; створена је грађанска ћирилица, којом се у главном и сада служе Руси, Срби и Бугари, са извесним допунама и изменама према

фонетичким особинама појединих језика и према оним реформама, које су касније биле изведене. Увођење елемената такозваног „ниског порекла“, које се запажало понешто још и за време Василија III и Ивана IV, као и за време Велике Буне, много се ојачало у Петрово доба. Петар готово није ни питао за порекло и друштвене везе оних људи, које је доводио на свој двор, у дипломатију, војску и јавну управу. Све те струке беху пуне људи тамног порекла било Руса, било странаца. За Петра је било главно: енергија, неуморност, свежина и ведрина духа, осетљива памет, способност брзог оријентисања и ширина видика кандидата за поједина места. Сам неуморан радник, ведра духа, он је то исто тражио и од својих доглавника, и уопште од људи којима је поверавао какав посао. Моралне квалификације, у првом реду лично поштење, тражиле су се, истина, од кандидата, али су долазиле тек на друго место. Зато за све време владавине Петра Великог продужује се безброј процеса о разноврсној корупцији државних органа и о кратким поступцима самога цара, који је обично своје сараднике кад скриве својеручно кажњавао дебелом батином. Средица, у којој је Петар радио, и људи с којима је сарађивао били су већим делом јако покварени. Али оно што им ипак треба признати јесте без икакве сумње њихова неоспорна талентованост и велика радиност. Тако су биле, под вођством неуморног цара, изведене у Русији веома разноврсне реформе на свима пољима јавног и приватног живота.

По Карловачком Миру, за којим је следио сепаратан уговор Русије са Портом, Русији су додељене обале Азовског Мора и Азов са ушћем Дона. То је била мала награда за велике жртве. Још за време преговора у Карловцима Петар је лично водио преговоре са пољским краљем Станиславом Августом Саскним о савезу противу Шведске. У тај су савез увукли и данскога краља. Сврха савеза беше, да се одузму Шведској њене земље дуж Балтичког Мора, од којих је Русија била сасвим одгурнута

несрећним уговором у Столбову год. 1617. Сматрали су сви, да ће победа бити лака, пошто у Шведској влада лакомислени и премлади краљ Карло XII. Чим је добио извештај, да је између Русије и Порте коначно престало ратно стање, Петар се кренуо са војском у шведске пределе. Тако је почео, августа 1700., највећи рат за време Петра Великог, такозвани Велики Северни Рат, који је прогутао огромне снаге руског цара и његовог царства. Ретко су се с ким дешавали у животу онакви преображаји какав се десио са Карлом XII. Чим је чуо за напад савезника он се са својом малом војском појавио пред Копенхагеном и натерао је данског краља на капитулацију; затим се дао брзо превести у Ливонију, у којој је једна група незадовољних племића покушала да дигне устанак у корист Петрову. Петар је био заузет опсадом јаке шведске тврђаве Нарве, на ушћу реке истог имена. У гломазној војсци Петровој није било добрих заповедника, а оно што их је било, већином странци, нису уживали поверење својих војника. Војска је била неједнака, лоше снабдевена, великим делом слабо извежбана и слабо наоружана. Изненадним нападом на њу Карло, иако је био готово пет пута слабији, нанео јој је страشان пораз. Маса Руса подавиле су се у таласима Нарве, док су друге биле заробљене са целокупним табором, комором, артиљеријом и заставама. Само су се два гардиска пука још некако борила, па су се повукла у неком реду, али претрпевши тешке губитке. Петар је у паници побегао са бојног поља још пре одлучног тренутка. Али се баш тад јавила и сва величина и моћ његова духа и карактера: опоравивши се од страшног напада страха и малаксалости, Петар је почео да са невероватном брзином реорганизира војску, финансије и администрацију, у колико су оне требале војсци. У првом реду требало је створити поново артиљерију. Петар се није бојао непопуларне мере, одузимања црквених звона, која су претопљена у топове. Карло XII, убеђен да је с Русијом свршено, није ушао у њене пределе, него је, оставивши дуж руске границе само врло слабе снаге, са

главном војском брзо кренуо преко Ливоније у пољске пределе. Први сукоби са војском краља пољског испали су срећно за Карла. Али је поприште рата било превелико; Карло се губио у огромним пољским шумама, јурећи за својим противником. Ипак, он је противника 1706. потпуно дотукао.

Док се све то дешавало у Пољској и Саској, Петар је створио нову војску и успео је да с њоме продре у шведске пределе, да освоји у јесен 1702. моћну тврђаву Нотебург на изласку Неве из Ладоског Језера (Петар је ту тврђаву назвао Шлиселбург т. ј. Кључград), и да изађе на пролеће 1703. на Балтичко Море, где је освојио ушће Неве и мало острво близу њега; на овом ушћу и острву јавља се будућа престоница—град Светог Петра, назван на холандески начин Санкт-Питербурх са тврђавом Светих Петра и Павла и са утврђеним пристаништем Кронштатом на споменутом острвцу. Уз војску изби на Балтичко Море и руска флота саграђена на језеру Оњеги. Први сукоби руских ратних лађа са шведским били су веома успешни по Русе. Петар је имао задовољство да лично учествује у заробљавању једне шведске лађе. Не заустављајући се на овим успесима, Петар је освојио неколико покрајина дуж Балтичкога Мора: Карелију, Ингрију, Естонску и Ливонију са њеним главним градом Ригом.

Међутим је Карло кренуо против Петра. Почети тог руско-шведског рата у Пољској нису били повољни за Петра. Он је морао под доста тешким околностима да се повлачи. Карло је кренуо за њим у унутрашњост Русије, али је ишао заобилазним путем, надајући се у устанак Мале Русије и хетмана Мазепе, с којим беше закључио тајни уговор. Док је главна шведска војска продрла дубоко у Украјину, помоћна војска, са великом комором, беше потучена од Петрова доглавника Мењшикова крај Љесне у Белорусији. Ово је био врло тежак ударац за Карла, али је још тежи био

потпуни неуспех Мазепин у Украјини. Врло мало људи пристало је тамо уз Мазепу и Карла XII. Већина народа остала је верна Русији. Тако је Петар могао доста лако да задржи своје положаје у Украјини, и да освоји и разори Мазепино утврђено место Батурин, да збаци самога Мазепу, који је био том приликом и анатемисан, и да спроведе нов избор хетмана, на који је положај дошао Русима одан пуковник Иван Скоропадски. У мају и јуну 1709. Карло је безуспешно опседао утврђени град Полтаву; крај њега, у зору 27. јуна, по старом календару, отпочела, а већ се око подне завршила и судбоносна битка између главних шведских и руских снага. Петар, који је у својој наредби војсци написао чувене речи: „О Петру знате, да му живот није драг; само нека живи Русија у слави и срећи“, показао је чудеса храбрости. Знаменита Полтавска Битка завршила се не само поразом, него готово уништењем шведске војске и Мазепиног одреда. Карло и Мазепа са малобројном пратњом једва су се спасли бегством преко Дњепра и нашли су уточиште на турском земљишту у граду Бендерима у Бесарабији, одакле је Карло подбадао Турску на нов рат против Русије. Године 1711. избио је нови рат између Порте и Русије. Петар Велики закључио је тајни савез са молдавским и влашким господарима и кренуо је у њихове кнежевине, надајући се у исто време и на помоћ Јужних Словена.

Културних, па донекле и политичких веза између Руса и Јужних Словена било је од прастарих времена. Али су оне постале нарочито живе за доба цара Петра Великог. У низу многобројних домаћих и страних сарадника Петра Великог, помоћника и учесника у његовим потхватима, било је пуно Јужних Словена. Тако је међу њима био, на пример, као одличан царев дипломатски сарадник, и неки Сава Ј. Владаславић, пореклом од угледне херцеговачке породице. Његов отац, прогоњен у завичају од Турака, настанио се био у Дубровнику, те је Сава касније постао и сам дубровачким племићем. Сава је зарана почео да се бави трговином, па

дошавши у Цариград, ухватио је онде везе са руским дипломатама кнезом Гољицином и Украјинцевим, и постао је њихов тајни агенат. Вршећи тако послове тајног повереника руске дипломатије и уједно трговца, он је године 1702. дошао са робом преко Црног Мора и Азова у Москву, где га је сам цар лепо примио. Онда се опет, са пуно руске робе, Сава (1705.) вратио у Цариград, и ту је активно сарађивао са Петровим министром Толстојем, све до године 1708., када га опет видимо у Москви, где му се даје право да тргује без плаћања царине, а поред тога добија на дар и кућу. Године 1710. он је већ постао дворски саветник и уједно спахија у Украјини. У цареву походу на Прут, који се несрећно свршио (1711.), Сава је учествовао очигледно као политички саветник за сва балканска питања. Цар налаже заповеднику својих трупа да споразумно са Владиславићем поступа у уређењу односа према хришћанима. Године 1716. Сава иде у Италију, и ту — поред надзора над руским државним питомцима — обавља и многе важне послове, настојећи поименце да закључи конкордат са папом Климентом XI, и водећи преговоре са Млетачком Републиком, која је тада била загазила у рат са Турском; напослетку, водећи преговоре и са Дубровачком Републиком. При овим преговорима, Владиславић, који је имао у Дубровнику доста пријатеља, те коме је (као „племенитом Илиру у Москви“) Дубровачки Сенат пре више година препоручивао неке своје суграђане упућене у Русију, није успео да испослује дозволу Сената да се сагради у Дубровнику православна црква, јер се Сенат бојао да не би Дубровник преплавили православни Срби отомански поданици; а поред тога Сенат није био баш задахнут верском толеранцијом. Ипак је Владиславић понео са собом веома ласкава писма дубровачког Сената адресована Петру Великом. Да споменемо још и то, да је за царевања наследнице и жене Петрове, Катарине I, Сава постигао свој највећи дипломатски успех, као изванредни руски изасланик на егзотичном и далеком двору кинеског цара.

Други један Југословен, Бокељ (рођен 1680. у Перасту) Мата Змајевић, одличан поморац, ступио је у службу цареви, и у њој се одликовао, као талентован инжињер и бродоградитељ, и исто тако и као заповедник флоте. Највећу славу стекао је Змајевић у одлучној поморској битци код Тангута, између Руса и Швеђана, којом је приликом својом вештином и храброшћу спасао и флоту и самог цара. При крају своје каријере дошао је до части и положаја великог адмирала; али оптужен ради проневере државног новца (што се често дешавало у ондашњој Русији), пао је у немилост, и умро је у Задру где је и сахрањен.

Поред Змајевића била су тада у руској служби још два одлична приморца: дубровчани Јероним Наталић и Иван Тудизић, и много других њихових ужих земљака и сународника. Како се види из веома занимљивих докумената дубровачког архива, Дубровник се много радовао одласку и успеху својих синова у Русији, па је и у својим писмима цару у више махова давао израза свога поштовања и усхићења; али, што је још много занимљивије, дубровачки сенатори исказивали су тим приликама своја осећања свесловенске солидарности, истичући више пута заједницу крви и језика која их везује са руским царем и његовим народом, те сматрајући малу словенску републику Св. Влаха на Јадрану огранком огромног словенског стабла.

Много мање задовољства показивала је дубровачка влада у погледу активне политике коју је водио руски цар на Балкану, поименце услед роварења његових агената по Црној Гори, Боки и Херцеговини, у близини граница Републике, која су је доводила често у велику неприлику, нарочито после борбе владике Данила и његових Црногораца противу Турака. Чим је, наиме, цар Петар почео да се спрема на рат са Турском, он

је потражио везе са балканским хришћанима. Од стране Срба су долазили емисари, и то и од угарских Срба и од Срба под Турцима. Тако је, још у мају 1710., дошао био, у Москву капетан Богдан Поповић, носећи уза се писмо двојице српских пуковника, Јована Текелије и једног његова друга из Арада и Сегедина: „О најблагодјеливији царе, — прекрасно сијајуће сунце правде!“, тако су писали у свом китњастом словенском језику српски пуковници; „милостивим оком погледај на нас убоге и својим царским мислима помисли о нашој отеческој српској земљи, пре многих година подјармљеној од неверника, нарочито онда када ће Господ Бог подигнути твоју крсташку десницу наспрам њих и немој да заборавиш да и нас, најмање, позовеш и помилујеш, нека се и ми потрудимо у служби за свога православнога Цара“.

Међу српским придошлицама са Балкана нарочито се истакао Херцеговац Михајло Милорадовић, који је са својом браћом, Гаврилом и Александром, ступио у царску службу. ГБега је цар, чим је букнуо рат са Турском, упутио као свог главног агента међу Црногорце. Милорадовић је носио уза се царску повељу, у којој се позивају на крсташки рат противу Турчина све „благородне“ (црногорске) „особе“, и уопште „сви народи који обожавају разапетог Христа — Бога нашега“... У предугачкој овој повељи, адресованој на православне хришћане“грчке и римске вере“, цар спомиње велике заслуге Црногораца, и то чак од ратова Александра Македонског (неки тадашњи писци држали су да су у војсци Александровој учествовали и Илири, т. ј. Словени, а Петар то учешће овде једноставно приписује Црногорцима, да би их што боље задобио и „осоколио“). Црногорци су само чекали на овај миг царев, те је мисија Милорадовићева успела потпуно. Октобра 1711. цар је добио одговор из Црне Горе, од „војвода, кнежева, и осталих живећих у пределима Зетским и Црногорским“, којим су му Црногорци јављали, да су са радошћу примили његову повељу, и да

се радо одазивају његову позиву. И доиста, већ 15. јуна идуће године била се код Гацка прва битка, а затим је било окршаја и на другим местима. Али је Црногорцима било тешко због недостатка оружја; они га затраже од цара, а замоле уједно да их цар и пристојно награди.. Ствар се убрзо окрене сасвим на зло, јер Петар, након катастрофе на Пруту, где би опкољен од превелике турске војске, би принуђен да капитулише и да хитно затражи мир од султана и да престане са ратовањем уопште. Тада Милорадовић подели међу Црногорце поклоњене од цара дукате, а сам се врати у Русију, где је остао касније са службом у Украјини, у чину пуковника, у Гађачу. У овој дужности истицао се свирепешћу, у чему га је још надмашала његова жена (рођена Бутовићева, пореклом од једне од најзнаменитијих племићских украјинских породица). Милорадовићи су ушли у коло најодличнијег руског племства, добили су велике поседе поглавито по Украјини, а у каснијим нараштајима носили су и грофовску титулу.

Док је тако Михајло Милорадовић правио „каријеру“ у Русији, сироти Црногорци имали су да испаштају своје ратовање и да тешко трпе од турске навале. Турци прегазише Црну Гору и починише у њој безбројне зулуме. Владика и многи други угледни људи бише приморани да се склоне на млетачко земљиште. Ипак су и за све то време остали Црногорци у вези са царем, код којег се налазио и изасланик владике Данила — архиђакон Максим. Године 1715. пошао је у Русију и сам владика. Али је све било узалуд. Велико балканско предузеће царско било је пропало, и Владика и Црногорци имали су да се задовоље, у име отштете, поклонима у новцу, у црквеном оделу и посуђу, иконама и књигама. Цетињском Манастиру дозвољено је да шаље у Русију изванредан број калуђера и приправника, да прикупљају милостињу. Али је Владици касније (након завршетка Северног Рата) стављена у изглед обилатија помоћ.

Резултати такозваног Прутског Похода били су веома жалосни за Русију. Петар је морао да се одрекне права Русије да држи ратне лађе и да има утврђења на обалама Црнога Мора и да врати Турској Азов и ушће Дона. Поред тога претрпела је Русија и големе новчане жртве и велико политичко понижење. Тада се Петар свом снагом упустио у борбу са Шведском. Неколико година трајао је рат у Финској, у Поморанској и на мору.

У исто време Петар се озбиљно уплео и у средњо-европску, нарочито немачку политику, па га видимо како сваки час трчи по Немачкој, и због ратних предузећа, и због политичких интрига, и због лечења и одмора по бањама, и због културних послова, које никада не напушта, долазећи поред осталих у додир и с таквим људима, какав беше генијални немачки филозоф Лајбниц. Овај је био очаран циновском појавом руског владара и који је израдио за њ више значајних пројеката, а међу њима и нацрт за Руску Академију Наука.

У своје лутању по Европи Петар је 1717. године направио дужу посету Француској и њеном малом краљу Лују XV. Политички ова посета није дала ништа, иако се хтело да се привуче Француска на страну Русије, као и да се закључи брачна веза између Романова и Бурбона удајом Петрове ћерке за краља Луја. И у једном и у другом послу Петар није успео.

Следеће године један је случај ослободио Петра; од опасног противника, Карла XII, који је погинуо. Уверивши се у бескорисност ратовања по Немачкој Петар је онда сву своју пажњу управио на главно поприште рата; његова војска два пута је провалила у саму Шведску, и на крају крајева уморене зараћене стране, после дугог већања, закључише мир у Ништату

године 1721. По овом миру Русија је добила потврду свију својих освојења, изузев већег дела Финске. Тада су руској држави коначно припале ове земље: део Финске, са Выборгом, Карелија, Ингрија, Естонска и Ливонија са острвима мозунским и градом Ригом. Русија је учврстила свој положај на Балтичком Мору, где је располагала са више одличних пристаништа и са великом трговачком: и ратном флотом. То су биле творевине Петра Великог. Природно је, да су одушевљени Петрови доглавници, грађански великаши и високи војни часници, прогласили Петра Императором (ова се титула сматрала већом од царске, те се оспоравала дуже време руским владарима од стране других дворова), Оцем Отаџбине и Великим.

Након невероватно раскошних и фантастичних светковина због победе над Шведском Петар је дао својој војсци кратак одмор, али се брзо окренуо на другу страну. Он је почео да машта о средњем и далеком Истоку, спремајући истраживачка путовања у Кину и у још даље крајеве, упућујући једну читаву ратну експедицију (кнеза Бековића-Черкаског) у Индију преко средње Азије, а сам са војском и морнарицом крену преко Кавказа и Касписког Језера на Персију. Као последица ове експедиције, која није била лоше замишљена, али је изведена са више крупних грешака, припали су Русији крајеви на Западу и Југу од Касписког Језера, а међу њима и предео Баку, једно од најбогатијих места са изворима нафте. Рат са Персијом, изазван овом експедицијом, завршио се веома повољним миром за Русију. То је било последње крупно дело спољње политике Петра Великог.

Паралелно уз моћну делатност ратну и дипломатску развијала се унутрашња политика Петрова. Прво, што одмах пада у очи човеку који тек почиње да се бави проучавањем доба Петра Великог, то је зависност унутрашње његове политике од потреба и интереса рата. Велики део

такозваних рефорама Петра Великог изведен је у непосредној вези са ратним пословима. Пар се, по мишљењу једнога од најбољих познавалаца ондашње Русије, Фокерота, са нарочитом марљивошћу трудио око побољшања својих ратних снага. „Најомиљенији посао“, вели на једном месту Фокерот, „било је за цара грађење лађа и других ствари, које се тичу морнарства. О унутрашњим мерама на корист државе, судства, господарства и трговине он се веома мало, или се никако није бринуо током првих тридесет година своје владавине и био је потпуно задовољан, ако су морнарица и војска биле довољно снабдевене новцем, дрвом, регрутима, морнарима, храном и муницијом“. Међутим, последњих година Петар је све више улазио у друге гране државне управе. Поред тога, модерни истраживачи су врло добро уочили, да је Петар у првој периоди своје владавине радио без икаквог система, шта више често на врат на нос, докле касније уноси све више озбиљности и плана у своје послове. Треба одмах истаћи, да је Петар увек имао врло живо интересовање за просвету и науку; можда их је он схватао и превише утилитарно, али је то ипак било од користи и то треба свакако подвући.

Што се тиче уређења саме врховне власти она је за време Петрово сачувала свој апсолутни, неограничени карактер; шта више, Петар је први дао једну заокругљену теорију руске самодржавне владавине. „Његово Величанство јесте самовластан монарх, који никоме на целој свету не треба да полаже рачуне о својим пословима, а има силу и моћ да своје земље и државе, као хришћански господар, по своме нахођењу и вољи управља“ тако гласи „Војнички устав“ од године 1716. Једна важна новина, коју је Петар унео у руско државно право, јесте то, што је наслеђе престола довео у зависност од воље владареве, док је раније уставни обичај руске царевине признавао два комбинована начела у попуњавању царског престола: вољу божју; која се огледа у случајности рођења ове или оне личности, и исту вољу божју

која се огледа у слободним изборима цара, односно престолонаследника од стране „целе земље“ заступљене на Земаљском Сабору. Указ, који је Петар издао о наслеђу престола, образложио је један од његових доглавника, црквени и политички писац, владика Теофан Прокоповић, у нарочитом спису „Правда воље монарха у одређивању својега наследника“. Овој врло важној теориској расправи дата је готово снага закона. Иначе, Петар је давао својој неограниченој монархији све више полицајни и бирократски карактер. Он је био свакако прави претеча, а поготову већ и представник „просвећеног апсолутизма“. За време Петрово у непосредној вези са ратним потребама, предузете су биле важне мере за реорганизацију војске и државне службе, војне и грађанске, а с тим у вези и за преуређење целокупне друштвене организације. За време Петрово сталешке службе постале су много теже. Племство је било много строжије увучено у државну службу него пре; само трећина сваке племићске породице имала је право да служи у грађанској служби, а остали, су, од младих година па до старости, били дужни да служе у војсци или у морнарици, и то почев од редова. Да би некако поправили свој положај богатији, знатнији и јачи племићи тежили су највише да иду у гардиске пукове, који су добијали аристократско обележје, док је маса нижег племства, као и простог света, попуњавала армиске пукове. Унапређење било је стављено у зависност не само од препоруке команданата, него и од тајног гласања збора људи виших чинов. Без чина племић није имао потпун значај правог племића, док је сваки човек, без обзира на његово порекло, који је добио први официрски чин или седми по реду чин грађанске службе постајао наследни племић. Племство се руско демократизовало и донекле бирократизовало. Створена је добро промишљена табела чинов у војсци, морнарици, дворској и грађанској служби.

Тражећи од племства тешке и дуге службе, ограничавајући га веома осетно у праву слободног располагања имањима и то не само спахилуцима, него и самим баштинама; настојећи најзад да млађе племство буде још и школовано и подвргавајући га нарочитим испитима, Петар га је у главном оставио господаром над сељаштвом, у колико сељаци нису били регрутовани за царску војску. Сељак новак био је слободан од тренутка, када је ступио у царску војску и њему су били отворени, барем у теорији, путеви за унапређење и улазак у официрски кор и наследно племство, али је тај сељак војник био изгубљен за село, породицу и господарство. Да би сва маса од племства зависних људи служила државу, Петар је вршио регрутацију и међу кметовима и међу робовима. За плаћање пореза од стране њихових чланова биле су одговорне општине слободних грађана и слободних „државних сељака“; ова последња колективна одговорност сељака за исправно плаћање њихова дуга постала је важна чињеница у стварању колективистичке руске општине — чувеног „мира“.

Петар се много бринуо о градовима: меркантилист по својим економским схватањима, он је, и због потреба ратних, а и иначе пуно радио на развијању пристаништа, на дизању извозне и увозне трговине, нарочито оне прве, и на стварању домаће индустрије. Поред непотребних или мало потребних фабрика, грађене су и веома корисне, а исто се тако неуморно радило на истраживању и ископавању руда. Радило се пуно и на побољшању саобраћајних прилика: грађени су и поправљени јавни друмови, регулисане су реке, копани су канали. Предузимане су такође мере за чување огромних шумских богатстава Русије, која су се дотле немилице утамањивала. Разуме се, да је највише труда и трошкова уложено у омиљену престоницу Петроград, царев „парадис“, који је неуморни цар градио, насељавао и улепшавао и против природе и против људи.

Сва ова голема делатност, која је често доводила до тешких криза и до великих излива народног незадовољства изискивала је велика финансиска средства. Сва реформа Петра Великог пролазила је у знаку тешке борбе за буџетску равнотежу, која никад није била постигнута. Сва владавина Петрова прошла је у измишљању различних финансиских мера за повећање прихода. Применили су и такозвано „кварење новца“; тада су први пут измишљене у Русији таксене марке и хартије и свакојаки монополи и дажбине, као на пример веома занимљиви порез на браде. Али држава никад није излазила из финансиске кризе. Међутим, ратна и трговачка морнарица били су позитиван резултат Петрове владавине, као и доста јака, на нови начин организована, стајаћа војска.

Што се тиче административне организације Русије, она се за време Петра Великог више пута мењала. Централне установе старе московске Русије ликвидирани су. Већ почетком XVIII столећа престала је да ради стародревна Бољарска Дума, тај ступ аристократије и уточиште конзервативаца. После разних покушаја да врши функције врховне власти преко појединаца снабдених изванредним пуномоћствима и преко разних усанова, Петар је, одлазећи на Прут и очекујући велике опасности, кратким власторучним указом створио највише државно тело, неку врсту Намесничког Већа. У редовним приликама то је био орган највишег суда и надзора над свима гранама управе, такозвани „Управни Сенат“. У њ су ушли најважнији доглавници Петрови. Касније су уз тај сенат постављени: генерал-прокурор, који је требао да буде „око господарево“ и да врши надзор над самим највишим управним телом и судом у царевини; затим читава организација „фишкала“ т. ј. истраживача и контролора; генерал-ректмајстор за примање и ислеђивање тужби приватних лица; најзад геролдмајстор за надзор над племством, његовим распоређивањем по

групама и чиновима, за давање диплома за титуле кнежевске и новоуведене грофовске и баронске, и за грбове, који су такође онда увођени у Русију. Уведене су и гломазне „колегије“ т. ј. колегијалне установе за различне гране управе, по примеру Шведске. Тада је настала и Духовна Колегија или Свети Синод православне цркве којим је Петар заменио године 1721. укинута патријаршко звање. Састављен од владика и свештеника (мислило се, да се у њ уведу и световне личности) Синод је био потпуно послушно оруђе царске власти; радио је под надзором „оберпрокурора“, на које је место, по идеји Петровој, требао да дође неки енергичан официр, што је из почетка и било. Петар је сломио црквену моћ, и то не само овом мером, него и ограничавањем компетенције духовних судова, одузимањем огромних црквених имања, ликвидацијом многих манастира и доста оштрим мерама против калуђера. Занимљива је била и веома неозбиљна и ружна установа Петрова, такозвани „Сабор највећих будала и пијаница“, с којим је Петар приређивао читаве оргије и са невероватном грубошћу али са глумачком вештином изводио пародије на различне обреде црквене. Већ споменути владика Теофан написао је нарочит правилник за Свети Синод (такозвани „Духовни регламент“) у ком су изложене и образложене основне тачке законодавства и политике Петрове у пословима цркве.

Провинцијална администрација мењала се неколико пута за време Петрово. Била је створена нова подела Русије на такозване гуверније, на челу са гувернерима, у већини случајева генералима, који су имали огромну власт, готово као неограничени господари својих покрајина. Покушај да се уз њих створе неке врсте од племства бираних колегијалних установа није успео. Важнији гувернери који су често бивали сенатори, звани су „врховна господа“. Они су постали нека врста олигархиске владе уз Петра, они су били изванредно богати, узимали су видног учешћа у

свакојаким финансиским трансакцијама и трговачким и индустриским пословима, а у већини нису били припадници старе аристократије. Највећи човек међу њима беше већ споменути Мењшиков, тамног порекла, који је доспео до кнежевске титуле и до највећих положаја у држави. Гуверније су се делиле на „провинције“ и срезове, са војводама и комесарима на челу.

Последњих година Петар је извео, не водећи рачуна о руским правним обичајима, реформу судског поступка, а и занимљив покушај да одвоји судство од администрације и да створи независне колегијалне судове. Али се ова реформа показала као неизводљива и непрактична и због потпуног недостатка спремних судца и због покварености судачких колегија.

Уопште све мере Петрове страдале су, колико од тог што су биле вештачке комбинације, толико и због недостатка сарадника и извршилаца, као и због необразованости и управних сталежа и масе народа. Осећајући на сваком кораку штету од незнања и празноверица, као и од големих празнина у властитом образовању, Петар је чинио огромне напоре, нарочито последњих година, да што више рашири просвету у Русији; он отвара школе, помаже књижевност, доводи у Русију образоване странце, шаље Русе у иностранство ради школовања, тера племство на учење, барем код куће, приређује испите, без којих човек није добијао службе ни дозволе да се жени. Уз то се радило на промени обичаја, на европеизирању начина живота и манира, барем код виших сталежа друштва. Његов двор био је уређен на европски начин, само без оне строге етикеције, на коју се толико пазило по свима европским дворовима. Петар је одлучно забранио затварање жена, које је било у обичају код виших сталежа.

Културна и просветна политика Петрова, која је постигла извесне позитивне резултате, имала је свакако револуционаран карактер, и зато је изазивала, па и сад изазива усхићење једних, а негодовање и мржњу

других. Она је била прожета слободоумним антиклерикалним, али не антиверским начелима. Петар је мрзео биготерију, назадњаштво и труле традиције старе Московије, нарочито њеног дворског живота.

Не треба претеривати и, попут неких савременика Петрових а и појединих каснијих писаца, сматрати, да је тај Петров посао довео до потпуног преображаја Русије,— али не треба у тим реформама гледати ни низ другоредних промена, које су добиле тако велик значај тек у илузијама савременика и потомака, оправданим донекле због оне страшне повике, коју су изазвале. Реформа, чије су се многе последице показале као штетне, донела је ипак и лепих и значајних плодова. Тим реформама много је сметао сувише оштар начин, на који су увођене. Та оскудица обзира изазивала је честе буне. Народне масе роптале су и против новотарија и против цара. Многи Руси сматрали су Петра као самозванца, као Немца, који не верује у Христа, као самог Антихриста. Нарочито је то мишљење владало код старовераца, који су наставили своју опозицију цркви и властима. Најопаснији био је пасивни отпор: нехат и нерад чиновништва, дезертирање племства, неплаћање пореза, недолазак регрута, нерад и неред при грађењу Петрограда, утврђења, градова, лађа, друмова и канала. Држава, цар и влада били су у сталној борби са властитим народом. Ипак, очигледно је, да су реформе одговарале извесним тежњама и расположењима у народу; иначе, од њих заиста не би било ништа, а и сам би цар био оборен од својих поданика много пре, него што су га сломили болест и превелики напори једног живота, који беше пун самопрегора и неуморног рада, али и свакојаким бесних уживања и претеривања. У руским архивама сачуване су масе свакојаким предлога најразноврснијих људи, упућиваних цару и влади, који су говорили о различитим реформама. То је свакако јак доказ за извештан друштвени покрет у прилог рефорама.

Петров породични живот није био срећан. Са својом првом женом раставио се доста грубо. Њихов син — јединац, царевић Алексије, одрастао је далеко од оца и са пуно неповерења према њему. У свом животу Петар је имао безброј авантура, али и једну веома озбиљну везу са заробљеницом његова доглавника Шереметјева, неком Мартом, Литванком. Ова авантура претворила се током година у трајну и дубоку љубав, тако да је Петар узео Катарину, како се Марта прозвала приликом прелаза у православље, за закониту жену. Од Катарине је имао више деце. Од његових кћери Ана се удала за војводу холштајнског, док је Јелисавета остала девојка. Неко време био је у животу и један син из тог брака, такође Петар. Овај је покварио односе између оца и старијега сина Алексија. Алексије беше нада реакционарне странке. Између оца и сина био је дубок јаз. Сви покушаји Петрови да натера сина на послушност пропали су. Жену, коју му је отац довео, принцезу Софију од Брауншвајг-Волфенбитела Алексије је мрзео иако је имао од ње двоје деце. Најзад, несрећни царевић побегао је из Русије са једном својом љубазницом. Доглавник Петров, лукави и безобзирни Петар Толстој, успео је да бегунце врати натраг и да га затвори. Настала је страшна парница, у којој је сам цар узео на се улогу истражног суца. Мучен на свиреп начин, царевић Алексије је био осуђен на смрт, али изгледа да је подлегао мукама још пре извршења пресуде. Мајка Алексијева тешко је настрадала, а неколико других личности биле су кажњене смрћу. Као политичка последица ове мрачне и страшне породичне драме, која је послужила Мерешковском за роман о „Антихристу,“ а сликару Николи Ге за дивну слику „Петар и Алексије,“ јавио се указ Петров, којим је он присвојио неограничено право да располаже престолом.

Већ одавно ослабљено здравље моћног цара, тог цина телом и духом, нарочито је настрадало приликом спасавања неких војника који су се давили у Финском Заливу. У овом случају невероватно свирепи и безобзирни цар Петар јавља се са цртама највеће хришћанске љубави и дивног самопожртвовања. Као последица јаког назеба, који је том приликом цар добио, дошла је смрт. Петар је изгубио свест за време кратког боловања пре, него је успео да означи наследника. Цин по своме телесном расту, Петар је био доста леп али током година страшни доживљаји и неограничена уживања дали су његову лицу чудноват, језив изглед. Темпераменат његов имао је превише бујности. Беше обдарен гвозденом вољом, невероватном радиношћу, фанатичном радозналошћу и способношћу изванредно брзог схватања. Природа свирепа, чулна и страсна, он је био у исто време прожет и идеализмом — и то идеализмом рада и ватрене љубави према отаџбини.

ГЛАВА XV

Доба дворских преврата (1725-1762)

Иза смрти Петра Великог настаје такозвано „доба дворских преврата“, доба владавине жена из фаворита. Петар Велики је умро не одредивши наследника, па су државни великодостојници већали о наслеђу престола. Док су неки великаши истицали кандидатуру Петра Алексијевића, десетогодишњег сина убијеног царевића Алексија, дотле су други, на челу са Мењшиковим, бојећи се не само за своје положаје, него и за целокупно имање, па и за сам живот, предлагали жену цара, који је умирао. Спор је решило вешто припремљено посредовање гарде, чији су се официри доста грубо умешали у већање. Читава гарда је опколила дворец и показала се спремна за сваку акцију (на пример „да разлупа главе бољарима“, као што

вели један сведок). Под притиском с те стране сенат, синод и „генералитет“ прогласили су Катарину, удовицу Петра Великог, за царицу. Иако ствар није ишла свуда глатко, ипак је у главном кратко царевање Катарине I (1725—1727.), избранице и љубимице гарде, прошло мирно. Њим је инаугурисано доба гинекратије и управе љубимаца. Главни љубимац царичин беше Мењшиков. Царица се држала потпуно по страни од државних послова, одавши се најгрубљим уживањима и пазећи само на то, да се не би замерила гарди. Њена је влада готово суверено обављала државне послове. Влада се у првом побринула о томе да некако уреди свој положај. Ради тога, био је озакоњен нарочити Савет уз особу царичину, („Врховни Тајни Савет“) који је стварно ограничио апсолутну власт царичину и мало растеретио народ од претешког пореског бремена, које му је натоварио Цар-Реформатор. Мењшиков. је изрекао мудре речи, да је „војник везан са сељаком, па кад не буде сељака, неће бити ни војника“, образлажући овим речима потребу олакшица. Радећи у овом правцу влада је ослободила сеоско становништво од непосредног издржавања армиских пукова, ослободила је пореске обавезнике од насилне егзекутивне наплате главарине, укинула је низ надлештава и извела редукцију чиновништва; најзад је почела да укида монополе и да предаје државне фабрике, у приватне руке. Ова политика настављена је и после смрти Катарине I. Као видан знак да се политика покојног цара ипак наставља свечано је отворена, по његовој мисли основана, Академија Наука (1725.), и изведена је и знаменита експедиција Берингова на Далеком Истоку (проналазак Берингова мореуза.).

Када је тешка болест оборила Катарину I, дошао је на престо унук Петра Великог — Петар II тобоже по тестаменту Катаринином, а у ствари благодарећи споразуму великаша и гарде. Владавина овог умно и морално недовољно развијеног дечка представљала је у многим реакцију владавини

Петра Великог, која се донекле запажала за време Катарине I. Протеран је у Сибир, изгубивши огромно имање и први положај у држави, свемоћни Мењшиков. Двор се преселио у Москву, па је било забрањено, под претњом тешке казне, да се чак помиње могућност његова повратка у Петроград. Престала је брига о руској морнарици. У односима према Украјини уведен је веома помирљив курс политике, те је дошло до обнове њене аутономије приликом избора новог хетмана Данила Апостола (1728.), док Петар и његова наследница нису допуштали да се попуни то место, упражњено смрћу хетмана Скоропадског (1722.) Уместо и поред људи из нижег племства, странаца и људи тамног порекла, поново се истичу чланови високог племства, нарочито кнезови Долгоруки (из ове породице млади цар је себи изабрао и љубимца и вереницу). Ово царевање било је кратког трајања; цар, истрошен гозбама, уживањима и неуредним животом, подлегао је великим богињама ноћу између 18. и 19. јануара 1730. у Москви, неколико сати пре времена, одређеног за његово венчање.

Са Петром II угасила се мушка лоза куће Романова, па је престо природно прешао у руке представника њене женске линије; само је требало решити ко ће од тих представника доћи на престо Сверуске Царевине. У обзир су долазили у првом реду потомци цара Петра Великог, онда потомци његова слабоумног старијег брата Ивана V. Одбацивши ћерку Петрову Јелисавету, као рођену пре брака, па и његова унука (од старије му ћерке Ане), Петра, војводу Холштајн-Готорпског, будућег Петра III; одбацивши најзад и старију ћерку Иванову — Катарину, војвоткињу од Мекленбурга, због опаке ћуди њена мужа и опасности да ће он увући Русију у политику своје војводине, „врховна господа“ су, на предлог најјаче главе између њих, кнеза Димитрија Гољицина, изабрала за царицу другу ћерку Иванову, Ану, удовицу курланског војводе. Али том приликом „врховна господа“ су

одлучила, исто на предлог кнеза Гољицина, да се формално ограничи царска власт неком врстом писаног устава.

Чим је у ноћној седници проширеног Врховног Тајног Савета на његов предлог изабрана за царицу војвоткиња Ана, Гољицин је предложио да се треба побринути о олакшању положаја господе; треба, рече он „себи вољу повећати“. И онда је другог дана ставио на претрес такозване „тачке“ услова („кондиција“), на основу којих Ана треба да се прими управе над земљом. У највећој тајности прихваћене су и претресане ове „кондиције“ и тајно послате у Митаву, заједно са јавним позивом војвоткињи да дође у Москву и по жељи „целе земље“ ступи на престо „својих предака“. Ове „кондиције“ Ана је примила и потписала; била је срећна да се ослободи Митаве, где је провела око 20 година удовичког живота, пуна непријатности и понижења. У „кондицијама“ Ана је обећавала, да се неће удавати, нити себи именовати наследника за живота или после смрти; она се обавезала водити управу у сагласности са Врховним Тајним Саветом, који је дужна „садржавати у саставу од 8 лица“. У овој тачци опажа се чисто олигархиска и чак лична тенденција целог предузећа „врховне господе“, којих је било тачно осам. Без пристанка тога Савета царица не сме: 1) да објављује рат, 2) да закључује мир, 3) да оптерећује поданике новим порезима, 4) да унапређује у чинове више од пуковника и поверава некоме „знатне послове“. Гарда и остале трупе нека буду под управом Врховног Тајног Савета. Даље су следиле још и ове тачке: 5) од племића не оду-имати живот, имања и части без суда, 6) баштина и спахилука не даривати никоме; 7) у дворске чинове „без савета Врховног Тајног Савета“ никога не постављати ни од Руса ни од странаца; најзад, 8) Ана није смела да расходује државни новац без одобрења Савета. При крају су стајале следеће драстичне речи: „Ако пак будем нешто од ове обавезе не испунила или прекршила изгубићу руску круну“.

Чим су добила пристанак Анин да заузме упражњени престо и потписане „кондиције“, „врховна господа“ су позвала Сенат, Синод и генералитет, да саслушају ова важна државна акта. Читање тих аката направило је веома мучан утисак на читав свечани скуп. Под утиском извесних протеста, Гољицин је пристао, да присутни израде и поднесу Врховном Тајном Савету своје нацрте државног уређења. Неколико дана касније иста дозвола била је дата и племству. Чим се почело са израдом уставних пројеката, опозиција, која се дотле налазила у великом страху, јавила се отворено, критикујући „врховну госпеду“ и претресајући уставна питања. Било је поднето Савету више пројеката, од којих су два најважнија. Један је саставила висока бирократија, генерали и донекле високо племство, а други средње племство, које се у великом броју скупља у Москви, позвано на венчање цара Петра II. Око 1100 људи ставило је своје потписе под различне пројекте. И сам кнез Гољицин израдио је један уставни нацрт. Тај кнез био је онда најобразованији руски политичар, добро упознат са тадашњом политичком (поглавито страном) литературом, која се за њега преводила трудом нарочитих преводилаца. У својим уставним пројектима он се служио примером Шведске, а узимао је у обзир и организацију Римске Царевине са њеним саветом кнежева бирача и Млетачке Републике са њеним Саветом Десеторице. Гољицин је измислио један сложен устав, по ком је царица играла чисто декоративну улогу председника Врховног Тајног Савета, састављена од малог броја представника најзнатнијих фамилија. Одавно није Москва живела толико интензивним политичким животом. Поред тога, никад пре у политички живот није било унето толико теориских расправа, никад пре нису се позивали на европске уставне примере, законе и научне расправе о њима.

Прави циљ „врховне господе“ био је несумњиво у томе да се утврди олигархија уз царицу, али је могућно да се мислило и на републику; осталим групама није било толико стало до облика владавине, колико до решења извесних социјално-економских, правних и административних питања. Али свакако су сви, и присташе апсолутизма и уставобраниоци, били одлучно против олигархије и лично против „врховне господе“; „Сачувај Боже“, говорио је један угледни племић, „да не буде уместо једног самодржавног владара десет самовољних и силних фамилија; онда ћемо ми, племство, сасвим да пропаднемо, па ћемо морати горе него пре клањати се и мољакати милости код свију.“

Зато, када је Ана дошла у Москву, нашла је доста погодне услове за рад на обнови самодржавне владавине. Иако је народ положио заклетву просто „господарици“, без наслова самодржице, и у исто време отаџбини, ипак је за сваког пажљивог посматрача било јасно да ће предузеће „врховне господе“ скоро пропасти. Већ пре уласка у Москву Ана је без обзира на „кондиције“ прогласила себе за пуковника гарде. Онда је ступила преко жена у везу са незадовољницима, који су били толико разјарени да су неки „дрски“, према речима једног сведока, били спремни на „крајње мере“. Убрзо јавила се велика гомила, око 800 великодостојника, генерала, виших официра и простих племића са писменом молбом, да царица нареди претрес поднетих молби о уређењу државе. Царица је одмах наредила тај претрес и позвала је „врховну господу“ на ручак. Овим маневром она је њу одвојила од масе, у којој је рад присташа апсолутизма узимао све већег маха. После ручка гомила тих људи изашла је са великом виком пред царицу, тражећи да она буде самодржица, попут њених предака, и обећавајући да ће пред њене ноге бацити главе њених „злочинаца“. Ана нареди да се донесу „кондиције“ и пред разјареном гомилом запита „врховну господу“ да ли треба кондиције поништити. Несрећни олигарси

само климнуше главом, те Ана поцепа први писани устав руске царевине. Одмах иза тога народ се поново заклео на верност царици и самодржици Ани, Врховни Тајни Савет био је укинут, а затим је настала освета „злочинцима“. Породица Долгоруких је прва настрадала. Многи од њених угледних чланова, изгубивши службу и имања, беху протерани у Сибир; касније су неки од њих осуђени и кажњени смрћу, после нечувених мука. Кнез Гољицин испочетка се налазио само у незваничној немилости. Али касније и њега осудише на смрт, коју му је царица заменила доживотним заточењем, одузевши му целу имовину. Међу конфисцираним стварима нашло се „на туђим дијалектима и на руски језик преведених око 6000 књига;“ три сандука садржавала су разноврсне књиге на холандском, шпанском, енглеском и шведском језику. Муке Гољицинове у тврђави биле су кратког века: кроз неколико месеци стари кнез је умро (1737.). Уопште, царевање Ане Ивановне било је пуно политичких парница и прогона, изазваних донекле бунама и заверама (у једној завери учествовао је и неки млади дворанин Србин, по имену Тодор Милошевић), али још више разговорима, опасним или неугодним по царицу и владу.

Да би заблагодарила племству, које је ослободило од туторства врховне господе, Ана је радо потписала неколико указа у његову корист: тако је био укинут закон Петра Великог, према коме је само један од синова племића могао да му буде наследник. Том приликом утврђено је у начелу, да само племству припада право да држи у својини. такозвана насељена имања, т. ј. пољска добра са сељацима кметовима. Ово је била изванредно важна мера. Касније су били донети закони, на основу којих је отворена војна академија и смањен је рок обавезне службе племића.

Ана, разуме се, није могла да сама управља. Постепено се створио њен ужи круг, који је стварно водио све послове. У њему су се нарочито истицали

царичини љубимци Левенволде и Бирон, обојица Немци, са читавом гомилом мање познатих али веома штетних Немаца. Ова управа Немаца вређала је национално осећање руског племства, а поред тога Бирон је извео у великом стилу једну егзекутивну наплату дужне главарине, те су том приликом, поред сељака, осетно страдали племићи спахије, као и локални администратори. Иако су неки од новијих истраживача покушали да прикажу у повољнијој светлости ову владавину, ипак морамо рећи, да у главном ова историска рехабилитација није успела, те, према томе, треба сматрати доба царице Ане као врло мрачно у историји Русије. Сама царица није била без интелигенције; није била. ни без способности; али, претрпевши много беда и понижења, као удова курланског војводе, па нашавши се одједаред у положају неограничене владарке велике државе, изгубила је потпуно моралну равнотежу, дала је вољу својој опакој ћуди и, готово не мешајући се због лености, слабе обавештености и лоше спреме у ток државних послова, она је обично показивала да је владарка својим распикућством и пакошћу у великим размерама.

Спољња политика владе царице Ане није забележила знатних успеха, иако је била доста активна са сталним уплитањем у европске послове. Тако је руска влада помагала, кандидатуру саксонског кнеза изборника Станислава Августа III. за пољског краља против кандидатуре домаћег пољског племића Станислава Лешинског. Мало касније влада је била приморана, да врати Персији освојења Петра Великог на југу од Каспског Језера (1735.), губитак, који није био компензиран мало ранијим освајањем пустиња на северу од истог језера, на југу и на истоку од реке Урала (1731.). Да би подигла свој углед влада је развила живу акцију у Источном Питању; заједно са Аустријом објавила је рат Турској. Овај крвави рат донео је руској војсци нову и велику славу (победи Миниха код Хоћима и Ставучана), али је стао Русију големих жртава, те се завршио Београдским

Миром (1739.). По њему Аустрија је изгубила северну Србију, а Русија је морала да врати Турској већи део својих освајања, задовољивши се степама на обалама доњег Дњепра, све до Азовског Мора и чувеним Азовом, али без права да од њега створи тврђаву. Резултат свакако није ни из далека оправдао поднете жртве.

Ана је одредила уочи своје смрти за свога наследника тада тек рођеног принца Ивана, сина њезине нећакиње Ане, ћерке њене сестре Катарине и војводе Леополда од Мекленбурга, удате за принца Антона Уљриха од Брауншвајг-Линебурга. Тако је, истина за врло кратко време, такозвана Брауншеајшка фамилија заузела прво место у Руској Царевини. За регента је царица одредила, уместо родитеља будућег цара, свога љубимца Бирона, већ онда изабраног, благодарећи њеном заузимању, за војводу курланског. Одмах после њене смрти (17. октобра 1740.), војна завера на челу са Минихом, у трен ока, без иједног куршума оборила је мрску „рђу“; Бирон је био ухапшен, премлаћен и у Сибир прогнан. Мајка младог цара проглашена је регенткињом, а његов отац — врховним заповедником војске. Гарда и престоничко племство, незадовољни неозбиљношћу и немачким карактером ове владавине, пристали су онда уз царевну Јелисавету, једину живу наследницу Петра Великог. Исто тако лако, као што је био оборен Бирон, била је обо-рена и Брауншвајшка фамилија. Након прогона на север, несрећни цар Иван VI био је заточен у Шлиселбургу, где је 1764. завршио свој јадни живот, убијен приликом једног безуспешног покушаја да га ослободе и врате на престо.

Долазак на престо царице Јелисавете поздравили су племство, па чак и шири кругови са великим одушевљењем; десили су се том приликом јаки изгреди против Немаца уопште. Неколико Немаца великодостојника изгубили су своје положаје и отишли су у прогонство (међу њима и

Миних). Владавина последње од Романова — царице Јелисавете, иако спада у доба дворских преврата, ипак се донекле разликује од претходних шеснаест година, које су протекле после смрти њеног оца, и то нешто већом озбиљношћу, релативном стабилизацијом прилика и извесним спољњим и унутрашњим успесима. Царица Јелисавета била је без икакве сумње довољно обдарена природом и нарочито је имала добро срце. Али и њу су донекле поквариле године проведене у немилости властодржаца, у релативној беди и извесном страху за своју судбину. Опасна претенденткиња на руски престо, она је била стално под паском за време владавине њене сестре од стрица, Ане Ивановне, и њене сестричине Ане Леополдовне. Ипак је, у главном, Јелисавета одржала своју природну веселу ћуд и зато је њено царевање било пуно уживања и весеља. Њени дворци у Петрограду били су више налик налик на неку привремену касарну. Приватне собе и саме царице и њене најближе околине, биле су тесне, неугодне, неуређене, неукусне, док су сале за примања, ручкове и нарочито балове сијале раскошју и богатством, као и оне забаве, које су се у њима одигравале. Царица је предњачила у раскоши својих тоалета; после ње је остало око 15.000 хаљина, маса свакојаког рубља, шешира и других тоалетних ствари, па и неисплаћених рачуна. Весели балови били су понекад покварени неком бујном експлозијом царичиног гнева: најчешће се то дешавало због тога, што би понека дворска дама погазила ред уведен од царице или се појавила у хаљини или шеширу налик на царичине, што је било најстроже забрањено, нарочито ако је несрећница изгледала лепше од саме царице. Понекад је таква експлозија женске суревњивости имала страшнијих последица, него што је јавно шамарање превишњом руком или простачке грдње из превишњих устију; тако су дворској госпођи Лопухиној из одличне племићске породице, која је била лепша од царице, те је наљутила својим понашањем и неким неугодним речима, напаковали тешке кривице; осуђена због велеиздаје и увреде величанства, несрећница

је била јавно ишибана, језик јој је одсекао целат, и она је отишла у Сибир. Већина политичких парница, којих је било веома много и у ово време, имале су за узрок неке незгодне речи, казане често у интимном кругу, изговорене више под утицајем алкохола, али достављане власти. Озбиљних завера и политичких иступа није било, камо ли буна, сем појединих изгреда озлојеђених сељака против племства.

Царица се ретко када мешала у државне послове; чешће се ипак бавила спољњом политиком, уносећи у њу мотиве личне мржње или симпатије; али се и у тој политици осећала крајња неспрема царичина. За пример тога се обично наводи, као утврђен факат, исказано негде већ при крају царевања, њено чуђење када је сазнала да се не може сувим путем доћи у Лондон. Између министара и ђенерала тог доба истакло се неколико озбиљних и способних људи, иако су они готово сви били и подмитљиви и велики крадљивци.

Две су установе окупљале главне државничке снаге царства: Сенат, који је играо нарочито знатну улогу у доба, када се на сваком кораку истицала важност традиција Петра Великог, те су се трудили да им бар донекле следују, и касније „Конференција на Превишњем Двору“, више интимни савет царичин. И једна и друга установа спроводиле су одлучно племићску политику, па се царевање Јелисаветино могло сматрати као златно доба племства. Низ мера учврстио је његове социјалне и политичке положаје, те се у кругу царици блиског високог племства спремало ослобођење племства од обавезне службе држави, које је формално озаконио њен наследник. У нацрту новог законика, који је израдио нарочити одбор а одобрио га Сенат (тај закон није додуше никад угледао света, али је његов утицај на касније законодавство ван сваке сумње) било је формулисано такозвано „крјепостноје право“ т. ј. правни однос спахија племића и

сељака кметова уређен је тако, да је тај однос претворен у праву ропску зависност сељака. Сељак је постајао готово *instrumentum vocale* (алат који говори) старог римског права и римске господарске књижевности.

У низу мера донесених у корист племства било их је и таквих, које су биле корисне и за читав народ; таква је била, на пример, мера: укидање унутрашњих царинских линија, које су јако сметале развијању трговине и привреде. Ову је меру предложио један од главних државника из времена Јелисаветина гроф Петар Шувалов, човек нечистих руку, али одличан финансиер. Он је извео неколико финансиских рефорама, које су омогућиле Русији да издржи без великих потреса и распикућство двора и велика ратовања. Брат овог Шувалова — гроф Иван, иако није био онакав идеалиста, каквим би га неки хтели приказати, ипак заслужује да буде споменут са захвалношћу. Велики и прави пријатељ просвете, он је настојао да се отвори московски Универзитет, први Универзитет у Русији са већином страних професора, али са руским, и то из разних сталежа, састављеним кором студената (12. јануара 1755. год. на дан свете Татијане). Име Ивана Шувалова нераздвојно је везано са именом великана руске просвете и науке Махајла Ломоносова (1711. до 1765. год.) Син једног сељака поморца, Ломоносов је, жедан просвете, већ као зрео младић побегао од куће у Москву, свршио тамо теолошку школу, па онда пошао у Немачку да настави науку. Вратио се отуд као израђен научењак. Тек је садашњост оценила као што треба његове радове и открића, нарочито на пољу физике и хемије. Томе Ломоносову помагао је и штитио га је од зависника и непријатеља Шувалов. Поред чисто научних радова, Ломоносов се истакао као талентован песник и као један од реформатора руског језика.

Донекле у вези са интимним животом царичиним стајала је њена украјинска политика. После смрти хетмана Апостола (1734.) влада царице Ане није допустила избор хетмана Мале Русије, него, држећи се политике Петра Великог, поново је радила на ограничењу и постепеном укидању украјинске аутономије. Поверена је власт у овој покрајини нарочитој „Управи хетманског уреда,“ потчињеној Сенату, а не Колегији спољњих послова, с којом су се службено дописивали ранији хетмани. Године 1744. Јелисавета је посетила Кијев (с тим је у вези грађење у том граду скромног али изванредно лепог царског дворца и саборне цркве апостола Андрије, можда једне од најлепших архитектонских творевина XVIII века; обе грађевине су дела чувеног Растрелија.) Јелисавети су украјинска старшина, т. ј. козачке старешине и месни племићи, поднели молбу да се дозволи избор хетмана. Царица, везана прво љубављу, а онда и законитим црквеним браком са лепим козаком, бившим певачем њене капеле, Алексијем Разумовским, који се иначе држао веома повучено и није се мешао у државне послове, као што су то обично радили други љубимци, радо је испунила молбу украјинских првака, само је ствар била одгођена, док не одрасте Тирило Разумовски — брат царичиног мужа који се школовао у иностранству. Чим је он завршио своје школовање био је са уобичајеним сјајним церемонијалом изабран и од царице потврђен као хетман Мале Русије (1750.). Он је био последњи хетман старе Украјине. У исто време беше Разумовски председник Академије Наука и уопште врло карактеристична и значајна личност: просвећен, слободоуман, уљудан, али лен и размажен.

У јужним пределима Украјине наставила је влада Јелисаветина колонизационе покушаје цара Петра и царице Ане. Радило се о насељавању празних, али плодних земаља угрожених од степских разбојника Татара, и то поглавито досељеницима из народа „једнокрвних и

једноверних,“ у првом реду Срба, који беху незадовољни аустро-угарском, односно турском владавином. У то време десило се „развојачање“ Потиске и Поморишке Крајине, па се доста велики број Срба, који није тачно утврђен, упутио у Русију, на позив руске владе, а под вођством Хорвата, Прерадовића и Шевића (1752 до 1754.) Сем на југу, вршила се колонизација и на југоистоку, у басену реке Урала.

Што се тиче српских насеобина, о њима се укратко може да каже ово: Србима су била додељена доста пространа и плодна земљишта. Они су груписани у две веће насеобине, у „Нову Србију“ и „Славено-Србију.“ Количина додељеног земљишта зависила је од чина досељеника. Досељеници су се делили на пукове и чете, са обавезом сталне војне службе о свом трошку у мирно, а о владином трошку у ратно доба. То је била организација сасвим налик на ону у Војној Граници. Срби су имали своје свештенике и своју управу и судове и живели су по својим обичајима. Али ускоро се цело ово предузеће показало као промашено: избили су међусобни сукоби између вођа; учињене су извесне злоупотребе, било је унутрашњих нереда, парница и неприлика, нарочито са околним становништвом друге народности. Поред тога и услови за живот показали су се прилично тешки. Ипак, све до царевања Катарине II те насеобине су постојале, сачувавши своју аутономију. Али првих година ове царице Хорват је био уклоњен, а насеобине су потпале под редовну војну и цивилну управу. Унутрашња историја, као и подробности спољње историје српских насеобина, нису још обрађене и расветљене.

Влада царице Јелисавете није водила активне политике везане са Источним Питањем и држала се у том погледу веома опрезно. Везе са балканским хришћанима ограничавале су се на шиљање благочестивих поклона и понешто новца за манастире и цркве. Понеки балкански хришћанин, који

би дошао у Русију, био би врло лепо дочекан, нарочито Црногорци, од којих су неки боравили дуже времена у Русији, а неки су ступили у руску службу, повећавши на тај начин број српских досељеника, који су се доста брзо претопили у Русе. (Ивав Подгоричанин, на пример, добио је грофовску титулу и огромна имања у харковском округу).

Спољња политика Русије тих година била је више оријентисана у правцу средњеевропских интереса, са нарочитим обзиром на руски положај на Балтичком Мору. Тако се година 1742—43. ратовало у Финској са Шведском. Тај се рат завршио проширењем руских предела у Финској. У рат за аустриско наслеђе Русија се није умешала, али се активно умешала у Седмогодишњи Рат, и то на страни Аустрије а против Фридриха II. У овом рату, који није имао никаква битног интереса за Русију, руска се војска показала на висини; лоше снабдевена, без икаквог санитета, са slabим главним заповедницима, она је ипак, благодарећи талентима споредних заповедника, храбрости и нечувеној издржљивости нижих официра и војника, добила неколико лепих успеха. Она је освојила велики део Пруске са Берлином. Ту је стекао своје прво ратно искуство, прве ране и прва одличја, будући велики војсковођа, непобедиви Суворов. После смрти царице Јелисавете њен наследник, обожавалац Фридриха Великог, Петар III одмах је напустио савез са Аустријом, опозвао је руску војску из Пруске и вратио је Фридриху сва руска освојења без икакве накнаде.

Јелисавета је спремала за наследника свога нећака, сина њене сестре Ане, војводу Холштајн Готорпског Карла Петра Уљриха, који је, примивши православље, назван Петром Тодоровићем. Умна и морална, а донекле и физичка (услед великих богиња) наказа, наследник руског престола био је увек предмет јавног негодовања и презира своје тетке царице, прикривене мржње своје жене, необично паметне и талентоване велике кнегиње

Катарине, рођене принцезе Софије Доротеје Шарлоте од Анхалт-Церпста, и тајног незадовољства свију, који су с њим долазили у додир. Када је тај оснивач последње владалачке руске династије заузео царски престо, (на Божић 1761.), он је показао све своје мане: недостатак такта, крајњу умну ограниченост, аморалност, мржњу према свему руском, заједно са необузганим прусофилством и обожавањем Фридриха Великог, коме је служио као достављач са руског двора за време Седмогодишњег Рата. Ипак, неке мере овог владара нису биле лоше: тако, на пример, укидање злогласне тајне канцеларије. Знаменити указ о слободи племства, припремљен још за време Јелисаветино, имао је огроман историски, политички, социјални и културни значај. Тим је указом руско племство ослобођено од обавезне службе држави, у исто време остављена су му у неограничену својину сва непокретна имања, и баштине, и спахилуци, са свима кметовима, „поданицима“ његовим. Овај указ од 18. фебруара 1762. погодио је тешко сеоски свет, јер су његова с муком стицана права била укинута. Он је одговорио на њ убрзо великим бројем буна.

На престоу сверуских царева Петар III је имао видик и интересе војводе једне мале немачке кнежевине. Он се спремао, да се руском крвљу обрачуна са историском непријатељицом своје кнежевине, са Данском, пославши против ње руску војску са гардом и морнарицом. Војна завера осујетила је ту намеру; гардиски државни удар од 28. јуна 1762., који је прошао без проливања крви, збацио је Петра III и довео на руски престо његову супругу Катарину.

Неколико дана касније овај државни удар добио је свој крвави епилог. Заточен у летниковцу Ропши, збачени цар проводио је време у пијанству, заједно са неким од завереника и љубимаца његове жене, који су га 28. јуна оборили. Једне вечери избила је нека свађа између напитог Петра и

његових другова и они су га у тучи убили. Околности овог гадног убиства остале су у детаљима нерасветљене. Али свакако, престо Катарине II био је окаљан крвљу њеног супруга, те ју је мисао о евентуалној освети као баук стално пратила целог њеног живота. Тим догађајем завршава се „доба дворских преврата“, и настаје знаменито доба царице Катарине II.

ГЛАВА XVI

Доба Катарине II

Катарина II, немачка принцеза, успела је да се добро снађе у руском друштву. Обдарена од природе оштром и „витком“ памети, љупком спољашњошћу (иако није била лепотица), она је доста тужне године, проведене на руском двору, као забачена престолонаследниковица, „крај немилог и лудог супруга, искористила тако, да створи себи јак ослонац у владајућим круговима, да прилично добро изучи прилике и особине земље над којом јој је било суђено да влада. У исто време се упућивала у технику државних послова и темељно је изучила најважнија дела ондашње политичке књижевности и филозофије просвете. Такт и вештина владања — то су биле, уз невероватну радиност и снагу памћења, главне особине царице Катарине. „Само једини Бог и љубљена Отаџбина наша преко изабраника својих дали су нам жезло царевине“ говорила је Катарина у једном од својих прогласа. У својим прогласима Катарина је оштро осуђивала политику и поступке свога супруга, толико оштро, да је други од тих прогласа (такозвани „подробни“ од 6. јула), био касније поништен указом цара Павла и није ушао у збирку руских закона. У исто време царица је обилато наградила непосредне извршиоце државног удара од 28. јуна, и старала се да на сваки начин чини добро својим „бирачима“ т. ј. племству. Низ указа из доба њене владавине обележавао је политички курс

у духу прохтева племените господе. Ослањајући се на шире кругове племства и нарочито гарде, Катарина је успела да избегне и опасност од појединих завера и да уклони превелики утицај великаша, окупљених у Сенату. У односима према овој великој господи млада царица је показала нарочиту вештину политичког маневрисања. Између великаша највише се истицао гроф Никита Пањин, бивши руски посланик у Штокхолму, загрејан аристократским уређењем Шведске. Пањин је израдио нацрт неке врсте устава са Царски Савет, који је требао да формално ограничи царску власт. Катарина је тај нацрт потврдила, али га није никад дала објавити, па је на тај начин остао као занимљив докуменат само за историју политичких идеја у Русији!

У низу мера, које су требале да што више задовоље царичине „бичаче“, да повећају њену популарност у целој царевини, у кругу свију сталежа, и ван земље међу просвећеним друштвом, од највеће је важности сазив „Комисије или Одбора за израду нацрта новог Законика“. Идеја такве једне комисије није била нова ни оригинална, али остварање њено спада у ред најважнијих и најзанимљивијих догађаја руске историје. Одмах после издања саборског законика цара Алексија показало се, да је тај законик непотпун и недовољан. Зато су излазили, као његова допуне, односно деломична замена, различни укази, који су се толико нагомилали, нарочито за време цара Петра Великог, да су постали сталан извор административних нереда и свакојаким злоупотреба. Да би се могло снаћи у маси разноврсних закона и уредаба, требало је израдити неки нови Законик, управо саставити нови од тих посебних закона и великог Законика из године 1649. Такав циљ је поставио још цар Петар, али га није извео ни он ни његови непосредни наследници. За учешће у том раду влада је више пута позивала и бирале представнике слободних сталежа, али су у изборима ових одбора сталежи веома лабаво учествовали, па често нису

никога бирали, или су намерно бирали инвалиде, простаке, и сиромаше, тако да влада не би знала шта с њима да почне; понекад су изабрани посланици сматрали овакав посао напросто кулуком, и бежали у шуме, спасавајући се од својих мандата, тако да је у једном случају гувернер, по налогу владе, морао имаће посланика да ставља под секвестар, а његову породицу и најближе слуге да окује!

Катарина II, приликом ступања на престо, затекла је неколико десетина изабраних посланика и још незавршене изборе. Тек крајем 1766. царица је могла издати знаменити проглас од 14. децембра, у ком је позивала слободне сталече да бирају посланике. Ови посланици су били дужни да у престоници поднесу врховној власти жеље и тегобе својих бирача, и поред тога да суделују у изради нацрта новог Законика. Најјаче представништво добили су градови, а тек онда племићи; избори су имали карактер сталешки. Сталежи сељака, кметова и духовништва, тај ступ староруских земаљских сабора, били су одстрањени од учешћа у изборима. Државна надлештва, племство, и већина градова бирали су посланике непосредно, док су остале групе бирача бирале прво поверенике а тек онда посланике. Иако велики број бирача није узео учешћа у изборима, због неуређености путева, недовољне обавештености, недостатка образовања и политичке свести, ипак су избори готово свуда били веома живи. Било је агитације, дискусије, изборне борбе, и, што је можда најинтересантније, разашилјани су нацрти посланичких програма и упута из једног места у друго, тако да постоје поједине групе таквих упута веома сличних. Свега је било изабраних посланика: од државних установа 28, од племства 261, од градова 208, од слободних сељака 79, од алогена 34, од козака 54. Упута и програма је било више него посланика, нарочито упута сеоских бирача. Њих је било око 2000. Они представљају грађу од огромне вредности за

познавање стања ондашње Русије и расположења њеног слободног становништва.

Од државних надлештава велики упут израдио је Синод руске цркве, који је покупио обилату грађу о стању цркве и, донекле, о жељама духовништва. Друга надлештва износила су своје примедбе о стању поверених им грана управе; тако је, на пример, Академија Наука говорила у своме упуту о стању просвете и о потребама просветних раденика. Најзанимљивији је свакако упут Главне т. ј. престоничке Полиције; то је веома опсежан (у 403 тачке) елаборат, који представља неку врсту доста оригиналног, понекад комичног система друштвене филозофије просвећених полицајаца. Племство је тражило да се очува неокрњен постојећи друштвени ред, да само оно има право да буде власник непокретних имања сеоских, нарочито такозваних насељених, али да оно, поред тога добије и неограничено право да се бави индустријом и трговином на велико и на мало оним производима, који су у вези са сеоским господарством, схваћеним у најширем обиму.

Срби су учествовали у тим изборима као официри, односно племићи хусарских пукова Жутог и Црног (у Новој Србији) и Бахмутског (у Славено-Србији). Они су, према изборном закону, дали својим посланицима упуте, под којима стоје њихови потписи. Из тих се потписа јасно види, да је велики део официрског кора тих пукова био састављен од самих Срба, али се они ни у једном упуту не зову Срби, него „православни“ народ, који се одазвао на царски позив, па је дошао у Русију пун оданости и љубави према царици и царству, које јуначки брани, а ужива зато извесне нарочите повластице. Срби официри траже да се те повластице сачувају и да се оне стварно извршују, па и прошире, У првом смислу они траже довољно додељивање земље оранице, ливада и остале,

према обећањима руске владе и према стварној потреби gospodarства. Даље, они траже да буду посве изједначени са руским племством, да примају плату попут осталих руских официра, да буде регулисан положај пензионисаних официра као и породица умрлих официра, и да се олакша увоз вина из иностранства. За посланике су били изабрани: од жутих хусара — мајор Јосип Олишевски, од црних хусара — мајор Глигорије Булацељ и од Бахмутског пука — мајор Аврам Рашковић; дакле само један Србин је постао посланик. Али по закону су спречени посланици имали право да предаду привремено свој мандат другим лицима. Ваљда је на тај начин дошао у одбор још и други један Србин, наредник Михајло Тошковић. Док се Олишевски и Булацељ нису ничим истакли у Скупштини, Тошковић и Рашковић нарочито пак овај последњи, били су веома активни.

Грађанство и слободни сељаци, у главном тужећи се на свакојака насиља и злоупотребе, тражили су да им се обезбеди сталешка самоуправа и да се уведе више реда и законитости у земљи. У покрајинама, које су живеле са нарочитим законима и локалним повластицама, т. ј. у Финској, Естонској, Лифландији, смољенској области и у Украјини, нарочито у овој потоњој, осетио се јак аутономистички, шта више сепаратистички покрет.

За избрану комисију, у њеној целини, поред упута, које су добили сви посланици од својих бирача, царица је дала и један велики заједнички упут. Тај упут је у главном рађен по делима ондашње напредне политичке књижевности, по Монтескију (Дух закона), Бекарију (О злочину и казнама) Билфелду, Јустију и још неким. Царица Катарина јавља се ту као либерални идеолог просвећеног деспотизма и (донекле) сталешке монархије. Али се нарочито брине о том, да очува неокрњену царску власт, као и постојећи друштвени поредак. Она је хтела поред тога да створи и

такозвани „трећи сталеж“ кога готово и нема у Русији. За поправку стања сељака мислила је, да треба ограничити самовољу племића и учинити нешто „за имовину робова“, као што царица назива сељаке кметове. Верска толеранција, и жеља да се преуреди и побољша судство, да се укине мучење окривљених (чак понекад и сведока), да се уопште постави на човечнију основу кривично право — то су најлепше црте овог знаменитог царичина „упута“.

30. јула 1767. Комисија је почела рад у Москви на свечан начин; царица је присуствовала седници, слушајући шта се ради, из једног скривеног места. Она и њена околина налазили су се у великом заносу. У заклетви су посланици обећавали „да ће велики свој посао почети и завршити по правилима угодним Богу, која утврђују човекољубље и добре нарави за чување блаженства и мира човечанства“; државни потканцелар у поздравном говору споменуо је, да од чланова комисије „очекују примера сви народи под сунцем“.

Претресања у скупштини трајала су све до децембра године 1768., када је Комисија била одгођена на неодређено време због руско-турског рата. У стручним одборима, којих је било 19 на броју, рад је продужен до године 1773., када су и они распуштени. Већања комисије ишла су без плана и стварног реда, иако по спољашњости веома пристојно. Гласања није било ни по једном питању, па нису донете и никакве законодавне одлуке. Комисија се распинула у бесплодном теоретисању и у колебању између потпуно различитих схватања и интереса. Ипак, избори за Комисију, и цело рад у њој и око ње, имали су знатан утицај на руско друштво и унели су несумњиво свежу струју у живот руских покрајина, вароши и паланки, а такође и племићских спахилука; па се осетило њихово дејство, у извесном

погледу, и у побољшању државне администрације, поименце са техничке стране.

Добивши обавештења која су јој била потребна и популарност за којом је чезнула, царица Катарина распустила је коначно Комисију, али је, у низу закона, покушала да спроведе и уведе у живот многе тежње чланова Комисије. Тако је сталешка (племићска и градска) организација довршена, и нарочито су племићске општине (по срезовима), уједињене онда по губернијама, добиле велик утицај на локалну управу и на суд (формално одвојен од управе). Потврђене су све повластице племства, нарочито неограничена власт над сељацима, и искључиво власништво земље! Други сталежи, међутим, нису добили никакво право власништва над сељацима (иако је било изузетака). Извесним захтевима других корпорација било је удовољено у толико што су и оне узеле извесно, иако веома ограничено учешће у локалној управи. Али све те друге корпорације, мимо племства, нису биле од значаја или утицаја. Иначе, и у погледу суда, просвете, привреде, учињено је понешто, и предузете су разне корисне мере. Само сељаци-кметрви нису добили ништа, и то је међу њима изазвало озбиљно врење, у ком су доцније, када се покрет проширио, узели учешћа и многи други сталежи и запостављени елементи, тако — поред козака зачетника покрета — још и фабрички кметови, дивља и полудивља финска и татарска племена (т. зв. „инороци“), варошка сиротиња, војници сталнога кадра, и најзад људи „старога верскога закона“.

Поред војника и фабричких кметова, и у овом покрету налазимо оне исте незадовољнике који су потпомагали Разина око године 1670., дакле на сто година раније. Наравно да међу овим изливима и страховитим пожарима социјалне револуције има непосредне везе, јер ни у међувремену, за оних сто година, готово никада није било правога мира на руском селу,

нарочито по јужним и југоисточним покрајинама државе. Неправде које су чињене према читавом низу нараштаја руских сељака гомилале су се, док није букнуо пожар око године 1770. Он је непосредно изазван стањем руског села и руског сељака у XVIII веку, које је остало без већих и дубљих промена све до укидања кметске зависности сељака (19. фебруара 1861.), те које је ударило дубок печат на социјално-политички, економски и културни живот целе земље и у XVIII и у XIX веку и све до последњих година. Вреди с тога да се на њему мало зауставимо.

У доба Петра Великог сељаци кметови били су готово изједначени са робовима. Ево како описује стање сељака један савременик, слободни сељак и трговац Иван Посошков, човек изврских способности и јаке памети иако потпуно нешколован (у својој књизи: „О сиромаштву и о богатству“, посвећеној цару Петру): „...И то не изгледа сасвим право, да спахије товари на своје сељачке бремена која се једва носе. Има и таквих нечовечних племића који у радно време не дају својим сељацима ниједнога дана слободног, у који би могли нешто за себе да привреде, те на такав начин сељаци губе све доба орања и коситбе; или, примивши од сељака онај новчани данак или данак у нарави, ти племићи траже од својих сељака још неке прекомерне данке, и тим претераним тражењем терају сељачке до просјачког штапа, — и чим је неки сељак само мало ситији, они му одмах повећавају данак... Многи племићи кажу: „Не дај сељаку да добије вуну, него га стрижи као овцу до голе коже!“... Услед такве беде сељаци напуштају своје домове, и беже, једни на доњу Волгу, други у Украјину, а неки преко границе, те насељавају туђе земље, а своју остављају пуну и празну...“ Ово жалосно стање исти писац објашњава тим, што „спахије нису вечити власници својих сељака, па се зато о њима много и не брину.“ Он тражи да се изда царски указ по ком би „сељаци имали да постану опет сељаци као некад, а не просјаци, јер богатство сељачко јесте

богатство царско...“, па предлаже као конкретну меру тачно уређење дужности и разврставање данка сељака према спахијама. Ове и овакве мисли Посошкова биће да су изгледале и одвише опасне, јер је несрећни руски неуки мислилац, који је покушао изнети своје погледе и пројекте само пред пресветле царске и великашке очи, а нипошто у намери да буни народ, завршио свој живот под владом царице Катарине I, у тврђави Петра и Павла у Петрограду.

Ни за време цара Петра стање руског сељака није се поправљало, а после њега пуно је закона и уредаба којима се све више изједначује положај кметова са положајем робова, док робовски сталеж није укинут и формално (законском новелом од 1729.). Услед тога велики број сељака престаје да буде прави сељак-земљорадник, него постаје или индустриски кмет (са принудним радовима по рудницима и у фабрикама), или дворска и великашка служинчад, која се нагомилава по имањима и дворцима велике и мале господе. Ти су дворови постајали онда правом Голготом многобројних сељака, средиштем нечувене експлоатације, насиља и разврата, које ни до данас није заборавио руски народ, те у којима првенствено треба тражити кључ за разумевање многих по-јава садашњости. Бољи је био положај оних сељака који су, уживајући општинску самоуправу и не радећи кулук, били дужни само да плаћају својој господи извештан данак у новцу, или и нешто у нарави, иако су ови данци често бивали тешки. Али свуда и свагде најгоре и најужасније било је: несигурност и неодређеност положаја сељака, њихова потпуна зависност од ћуди господе, и од по-треба њихових; сваки дуг у који би запао племић, било услед картања, било због љубавница, или несрећне спекулације, или којег другог распикућства, доводио је до појачања кулука, односно до повећања данка у новцу или нарави. Није било никакве границе власти господара у финансиско-привредном погледу, па ни у

судском и полициском, јер су саме спахије имали право да сељаке гоне у Сибир за вечито време, као исељенике и као робијаше у тешким оковима, доносећи пресуде без апелације. Спахије су своје људе „очински“ кажњавали батинама и корбачем, често због ситница, а нису нипошто ретка била и премлаћивања, што је све ипак пролазило најчешће без казне за спахије, јер је сељацима, под претњом најсуровије казне, кнуте и робије, било забрањено подношеше макакве тужбе против властелина.

Престоничка полиција ишла је на руку властели и скривала је кривце. Тако је знаменита „Салтичиха“, грофица Салтикова, жена фелдмаршала, са знањем полиције, држала код себе у спаваћој соби у кавезу берберина кмета, само ради тога да нико не би сазнао за њену перику. Она је, исто тако, тукла на мртво име у својој спаваћој соби друге мушкарце, на разне садистичке начине, тако да су неки поумирали, а многи су остали сакати! 21 тужба против ње остављена је без последица у току година 1756—62., а тужиоци су према пресуди полиције или суда излупани корбачем. Уопште, полиција и суд, племићски по пореклу и симпатијама, нису никако стајали на пут самовољи племства, а у случајевима када би злочини допрли у јавност, одређене казне биле су обично никакве, а парнице су трајале годинама. У горњем случају грофице Салтикове, суд ју је, додуше, осудио на смрт, но Царица је смањила казну претворивши је у доживотну тамницу. Да случај Салтикове није био усамљен, сведочи, поред многих других факата, приповедање сентименталног али хуманог и поштеног, и према сељацима пажљивог племића Болотова, који је оставио опширне и веома драгоцене мемоаре за културну историју свога доба. Он у њима износи мирне душе и своја сопствена свирепа дела, и љути се у исти мах да су сељаци хтели да га убију. Европско, тобоже либерално-хумано просвећивање тога доба, и књижевни утицај сентименталне и љубавно-сладуњаве литературе, која се онда навелико увозила у Русију и била веома омиљена међу руским племством у другој половини XVIII века, нису ни

најмање утицали у правцу побољшања прилика на селу. Ево једне илустрације оваких „нарави“ из руског „Спектатора“ — „Живописец“, сатиричког часописа, који је издавао духовити филантроп Новиков: „Госпођа, после уобичајеног јутарњег кажњавања сељака и сељакиња у штали (где се обично вршило батинање сељака), узимала би у руке какву француску љубавну књижицу, и неприкривено објашњавала своје тринаестогодишњем сину све дивоте љубави...“

Сељаци су могли да буду, баш као робље и стока, продавани, са земљом или без земље, са целом породицом или појединачно, већ према споразуму између купца и продавца; исто тако за дугове, и то путем јавне дражбе. Били су такође продавани да послуже као регрути, или су мењани, давани на поклон и као мираз. Познати српски родољуб Сава Текелија, који је посетио Русију у „слободоумно“ доба царице Катарине II, прича како су људи продавани по вашарима, како су Јермени куповали не само девојке него и младе мушкарце; он износи, међу осталим, и једну језовиту слику: како је запазио једну гомилу од неких 40 девојака, које су јако викале. „Зашто вичу?“ — запитао је свога кочијаша, — „Зато што их продају.“ — „Зар људе продају?...“ и ту се Текелија згрозио сазнавши да је спахији слободно продати мужа одвојено од жене, жену саму без мужа, децу без родитеља, кућу, краву, чак и одело сељака! Још је сазнао Текелија и вредност девојака у замену за кучке: у једном случају 120 девојака дато је у замену за једну кучку!... „Бива,“ вели Текелија, „и таквих пропалица, да ставе на коцку свога сељака, па га прокоцкају!...“

Задржали смо се мало дуже на овим појавама, јер су оне веома важне и карактеристичне; а и зато што је у битним својим моментима стање сељака остало непромењено све до ослобођења, иако су поједине, најоштрије црте кметске, управо ропске, зависности сељака током времена или сасвим

заглађене, или су бар отупљене. Рекли смо већ, да тако стање сељаци нису мирно трпели, те је само између године 1762. (а то је година Манифеста о слободи племства) и 1774. било на 40 значајних побуна; а након разочарања у Комисији од 1767. и услед неиспуњених царских обећања, букнула је на југоистоку велика буна социјално-револуционарног карактера, на чијем је челу стајао донски козак (као некад Разин) Јемелијан (Јемељка) Пугачов, који је присвојио име цара Петра III. Буна Пугачова избила је у југоисточним крајевима државе, нарочито у козачкој и „алогенској“ средини. Као „Цар Петар“ Пугачов је покушао да уреди државну и војну администрацију донекле на уобичајен начин и да сузбије анархију. Али прешавши у крајеве где је било пуно кметова, он је дао своје програму социјално-револуционарно обележје. Тај се програм види из следећег „царског указа,“ који је он објавио 31. јула 1774.: „Дарујемо овим нашим указом, уз нашу монаршку и очинску милост, свим онима који су се досад налазили у положају кметском и поданству спахиском, право да буду отсада верни поданици и робови равно нашој Круни, и награђујемо их старинским крстом и молитвом (старом вером), главама и брадама, вољом и слободом, вечитим козаштвом, не тражећи од њих регрута, ни цодушне (данак који је плаћала свака сељачка душа, само мушка, изнад десет година), ни других новчаних дажбина, и (дарујемо им) земље шумовите, ливаде, рибне реке, и слана језера, без куповине и без данка, те ослобађамо све од дажбина и терета раније наметнутих од стране злочинаца племића и градских лопова судаца, сељацима и свему народу и желимо свима вама спасење душа и мира у светом животу, због којег смо ми окусили и претрпели од речених племића прогонство и велике беде.“ Овај указ деловао је силно. — „Ја сам ваш законити цар,“ говорио је Пугачов, приликом једног примања, „моја жена прешла је на страну племића, и ја сам се закleo пред Богом да ћу их истребити све до последњег. Они су њу убедили, да вас све њима даје у ропство; ја сам се

томе одупро, па су се они на мене наљутили и послали убице да ме убију, — али ме је Бог спасао.“

„Цар правде и освете“ и социјална револуција — под том заставом подигоше се големе масе пука по огромноме рускоме царству. „Ми смо сви били сигурни“ вели један савремени племић, који се приликом буне Пугачова налазио у Москви, „да су цела светина и сав пук, а нарочито кметови и слуге наше, ако и не јавно, а оно у срцу свом одани тој протуви...“ Наравно, јер „није страшан Пугачов, страшно је опште незадовољство“, као што је службено ја-вио Катарини II паметни генерал Бибиков који се са буном борио. Према званичним подацима убијена су у овој буни 1572 племића-спахије поред свештеника и војника оданих влади. Али је влада и овог пута надвладала прости пук, угушивши у крви устанак. Народ није заборавио Пугачова, као ни Разина, а и племство и влада дрхтали су при самој успомени на њ, све до уочи Друге Револуције. Забрањено је било при предавањима са пројекцијама показивати слику буне (илустрацију Пушкиновој причи Капетанова кћи, која описује ову буну). После буне, наравно, само је још ојачан племићско-полициски режим, а за сељака није опет учињено ништа. Племство и двор.пливали су у весељу када је, јануара 1775. у Москви, крвник посекао бујну главу Јемељана Пугачова. Царица Катарина није допустила да се Пугачов подвргне мукама, и уопште судско угушење буне било је доста милостиво, док су мере генерала Петра Пањина пре извођења главних криваца пред суд биле изванредно сурове.

Буна Пугачова и све што јој је претходило и десило се у вези с њом, изазвала је низ великих законодавних аката царице Катарине и оно, што је један модеран историчар назвао „централизацијом крјепосног режима“ т. ј. друштвеног уређења, осно-ваног на кметској зависности сељака.

Године 1775. изашао је „Устав губернија“ који је сама царица сматрала као веома важан и изванредно успео закон. По њему управљало се Русијом све до доба Александра II, а многе су његове установе и правила били на снази још године 1917. Године 1782. изашао је закон о полицији, најзад 1785. издане су „Милостиве повеље“ племству и градовима. Овим законодавним актима коначно је Русији ударен печат сталешке и у исто време полицајне монархије. Русија је раздељена на више губернија, а губерније су раздељене на срезове („уезды“). На чело сваке губерније стављен је губернатор, а две до три губерније уједињене су под влашћу „Господарева намесника“. Намесници, односно гувернери, добили су огромну, не само полицајну и административну власт у најширем смислу, него и судску, иако су уз њих стављене различне колегијалне установе. Између осталог намесници су упућивани на то, да стану на пут разноврсним злоупотребама а нарочито „раскоши прекомерној и разорној“, да сузбијају „разврат, распикућство, тиранију и свирепост“. У скупштинама намесник је имао право на нарочито седиште, имао је нарочиту почасну стражу састављену од младих племића. У срезовима, којих је створено више стотина, на чело управне власти уопште стављени су такозвани капетани-исправници, изабрани од племића као председници колегијалне исто тако племићске установе „нижег земског суда“. Суд је био сталешки за племство, грађане и слободне сељаке. Поред сталешких судова постајале су и такозване „Палате“ т. ј. апелациони судови за кривичне и цивилне парнице, али су и за њих племићи бирали судије. Царица је високо ценила две оригиналне установе свог „Устава“ „Савесни суд“ и „Завод друштвене помоћи“. Прва установа дужна је била да суди у случајевима нехотичних кривица, кривица лудака или људи, који су у тренутку злочина били ван себе. Поред тога, Савесни суд фунгирао је и као изборни. Друга установа бринула се о школама, сирочади, болницама и сличном. Касније су школе

добиле нарочиту управу. И једна и друга установа јако су подбациле. Судови су и даље давали обилну храну тужбама и сатири због неправичности, подмитљивости и несавршеног поступка. Али је била створена полиција чврсте руке за сузбијање евентуалних револуционарних покрета и донекле хајдучије и индивидуалних злочина. Сав пак режим добио је свог моћног шефа у личности генерала Потјомкина, који није био само обичан љубимац царичин, попут других, него као њен главни намесник, стварни диктатор или велики везир државе. Његову су диктатуру осећали не само нижи сталежи, него, можда још више, господа и власт.

Важне установе и уредбе своје царица Катарина је уводила не само у крајевима московске државе, који су јој припадали пре године 1767., него широм целе царевине. Њена политика била је изразито централистичка. Године 1764. она је изнудила оставку од последњег малоруског хетмана грофа Тирила Разумовског и није допустила да се хетман више бира. Као свога намесника поставила је тамо безобзирног генерала Румјанцова, па је дала спровести низ важних мера за изједначење закона и управе Украјине са осталом царевином. 1775. њен генерал, Србин Текелија, разорио је „Запорошку Сич“ и разјурио је запорошке козаке. Године 1783. претворени су малоруски слободни сељаци у кметове. Исто тако изједначена је са осталим. покрајинама Смољенска провинција. Сузбијао се сепаратизам немачког племства и грађанства у балтичким покрајинама. Након освојења литванских, белоруских и украјинских крајева Пољске и на њих је проширена руска управа.

Катарина је врло радо звала у Русију досељенике, јер се онда сматрало да је што већи број поданика користан за државу, а од странаца се очекивало

да могу бити и храбри војници, и вредни земљорадници, занатлије и трговци. Странци су добивали и знатне повластице.

Сталешке корпорације племства по губернијама и срезовима и грађана по градовима царица је уредила нарочитим „повељама“. Ове корпорације бирале су не само своје часнике, него и функционере јавне управе. И једна и друга сталешка самоуправа, нарочито она градска, јако су подбациле. После смрти Катарине II градска самоуправа почела је опадати, пошто је готово сва власт по градовима прешла у руке царске полиције на челу са „городњичима“, чији је тип постао бесмртан благодарећи Гогољевом Ревизору. Племићска самоуправа, која је имала доста широко право петиција, упућених на саму врховну власт, ипак је јаче деловала све до револуције 1917. године. Племићске корпорације и њихове скупштине, које су из почетка биле нарочито сјајне и дизале свест својих чланова, постале су у последње време ослонац конзерватизма и реакције. Царица Катарина спремала је још и уређење сталешке самоуправе за слободне сељаке, али до тога није дошло.

Унутрашња политика последњих година Катарине II кренула је у правцу реакције, нарочито под утицајем Француске Револуције. Ова револуција није имала у Русији никаква одзива међу сељацима и у главном незнатан одзив у круговима племства и грађанства, али је страшно уплашила стару царицу и њен двор. Семјон Ивановић Шешковски, шеф тајне политичке полиције, човек толико страшан, да су људи падали у несвест, кад би чули да их он зове на саслушање, постао је важна личност код царице. У књижевности и друштвеном животу за време Катарине II све до последњих година опа-жало се доста јако врење које је за време Француске Револуције довело до више прогона и велеиздајничких парница.

Доба Катарине II било је време изванредно живих веза са Западном Европом. Благодарeћи њима и унутрашњем развоју руског друштва, јављају се у то доба многобројни књижевни, културни и друштвени покрети.

У књижевности се још осећају утицаји лажног класицизма у драмама Сумарокова, који је тада завршио своју каријеру, у епском и драмском песништву Хераскова и у баснама Хемницера, и другим делима мање важности; али у исто време чују се и одједи сентиментализма и примећују се појаве грађанске драме. Сладуњава моралисање у духу XVIII столећа испуњава многобројна дела саме царице Катарине II, док фриволна поезија има сјајног представника у Богдановићу, писцу шаљивог пева „Душењка“ — т. ј. Душица-Психеја. Јављају се и два велика оригинална писца — Фонвизин са двама одличним сатиричким комедијама, у којима се, иако под несумњивим упливом са стране, лепо приказује ондашњи руски варошки („Бригадир“) и сеоски („Недораслост“) живот; и песник Г. Р. Державин, моћан лирски таленат и један од твораца модерног руског књижевног језика.

Уплив слободоумне филозофије XVIII века, у првом реду Француске, осећа се можда понајвише. Читају се њихова дела у великом броју, преводе се, преписују и штампају на велико. Сама царица предњачи у том истицању и заносном поштовању филозофа XVIII столећа. Дописује се стално са Волтером и Даламбером, Дидроа је позвала у сам Петроград и с њим је проводила подуже времена у расправљању чак и о питањима државног и друштвеног уређења Царевине. Уверена, да се ширењем корисних знања, основаних на проналасцима нове науке и нарочито удешеним васпитањем може да створи „нова фела људи“, оснива Катарина II специјалне васпитне заводе по плану њеног знаменитог сарадника на

просветном пољу, Ивана Бецког, који је радио у духу најнапреднијих педагошких идеја оног века. Угледни радник на просвети у Русији био је један Србин, Тодор Јанковић из Миријева. На просвети се пуно радило на све стране; издају се многобројне књиге на свима подручјима науке, јављају се прве руске знатније групе научника, правих Руса, и то природњака, историчара, географа, лингвиста, чак и правника. Међу овима нарочито се истиче професор московског универзитета Симон Десњицки, који је докторат грађанског и црквеног права положио у Глазгову и превео на руски језик чувену Блекстонову књигу о енглеском државном уређењу. Он је са катедре и у својим уставним нацртима предлагао, да се заведе у Русији прави устав. и народно представништво налик на енглеско. Слободоумни назови ширили су се по забаченим кутовима простране царевине; у некој примитивној паланци или на спахилуку одвојеном од целог света могли су се у то време наћи слободоумни представници напредних мислилаца, и тип волтеријанца — човека, који је често доста дубоко познавао Волтерова дела, постајао је прилично обичан.

У књижевности струја политичког и верског радикализма веома је јака, чак се јавља и социјални утопизам у духу негативног и нешто магловитог социјализма. Код писца Левшина, на пример, описује се стање друштва на месецу: тамо „нема владара“, нема „сталешких разлика“; сви живе у колективу. Код Чулкова радња се једног утопистичког романа одиграва опет на месецу, „све је код њих било заједничко“, сви су једнаки, нема приватне својине.

Мистичка и филантропска књижевност, нарочито она везана са масонским покретом, била је такође јако заступљена у Русији. Највише је у том погледу радио Н. И. Новиков. Московски племић, чистокрвни Рус, он је био један од најјачих посленика на културном пољу за време Катарине II; и

може се сматрати као један од најзнаменитијих - представника руске интелигенције. — Сатиричких часописа никло је у Русији више, чак уз личну сарадњу Катарине II, а најлепши су били они које је Новиков уређивао, нарочито Живописац, прештампаван пет пута од самог издавача. Не задовољавајући се општим и апстрактним нападима на неке пороке, као и исмевањем „галоманије“ врхова руског друштва, бесмислених манира и ружног руско-француског језика Руса и Рускиња, комичних и претераних следбеника лакомислених паризлија, васпитаних од злогласних страних учитеља, већином Француза, варалица без икаквих умних и моралних квалификација, Новиков прелази у праву социјалну сатиру, извргава руглу и обасипа грдњама и поквареност администрације и судова и, што вреди нарочито истаћи, лоше поступање спахија са сељацима и зло стање сељака у кметској зависности.

За првих седам година Новиков успева да наштампа 366 књига најразноврсније садржине, и за исто време да подигне број претплатника на новине примљене од московског Универзитета од 600 на 4000. Овај просветни рад Новикова био је одједаред обустављен, по налогу царице Катарине, његове некадашње сараднице на сатиричким часописима, а он сам ухапшен, његово друштво растерано, имовина конфискована. Из шлисбургске тврђаве, где је био затворен, Новикова је ослободио цар Павле, али већ сломљена и неспособна за рад. Који су узроци ових прогона? — Главни узрок треба тражити у големом страху, који је задала старој царици Француска Револуција.

Као одјек на Револуцију јавила се знаменита књига, готово одмах од власти уништена, „Путовање из Петрограда у Москву“ (1790.), коју је написао шеф петроградске царинарнице, бивши немачки ђак, Радишчев. У тој се књизи тражи еманципација сељака и политичка слобода, и сва је

прожета републиканским осећањем. Смртна пресуда за писца, кога је царица помиловала и прогнала у Сибир, био је одговор владајућих кругова.

Већ друге године по ступању Катарине на царски престо, њена влада је била приморана да посредује у пољским пословима. Смрћу краља Августа III Саксонског пољски престо био је упражњен. Као увек, отпочела је изборна грозница и борба уз учешће страних држава. Руска влада активно је помогла Станислава Поњатовског, угледног пољског племића и дипломату, интимног пријатеља царице Катарине, те му је обезбедила успех на изборима. Онда, користећи се анархијом, која је владала у Пољској, руска је влада почела енергично тражити равноправност „дисидената“, т. ј. православних и протестаната са католицима. У том јруску владу помагао и Фридрих II. Када је пољски сабор одбио поднети му предлог пољске владе о побољшању положаја дисидената, руски посланик кнез Репњин ухапсио је усред Варшаве прваке непомирљивих католика и настојао је отвореним насиљем да протури закон о дисидентима. На то су пољски патриоти и ватрени католици одговорили организованом побуном, такозваном „конфедерацијом“, чије се средиште налазило у варошици Бару у Подолији. Руска војска кренула је против „конфедерата“, док су против њих кренули још и побуњени сељаци и донекле козаци на десној обали Дњепра. Ови украјински усташи, звани „хајдамаци“, под вођством Гонте и Железњака, извршише велике покоље Пољака и Жидова, па, уз пут, спалише и две турске граничне варошице. Овај догађај Порта је узела као повод за објаву рата Русији. Међутим, руска царска војска у крви угуши прво покрет „хајдамака“, па затим и барску конфедерацију. Руска војска је том приликом посела знатан део Пољске. У то су се умешале Пруска и Аустрија, па, након више мање дугачких преговора, дошло је до уговора о првој деоба Пољске. Русија је добила белоруске покрајине, витепску и могилевску, на средњем и горњем

току западне Двине и на горњем Дњепру; Аустрија — Галицију, добивши тако под своју власт један део руско-украјинског народа, најзад Пруска — западну Пруску. Поред тога био је пољски устав (управо наред) још раније стављен под заштиту Русије.

Посредовања Русије у пољским пословима дала су повод Порти, да, под утицајем Француске, објави Русији рат. У том рату татарско-номадска племена између Дњепра и Дњестра као и на обалама Кубана и на Криму активно су помагала редовну турску војску упућену против Руса у пољске пределе. Руска војска, у којој су се нарочито истакли генерали Румјанцов и Суворов, добила је низ сјајних успеха; номади беху растурени и покорени, Крим је био поседнут и опустошен од Руса, а турска војска тучена у више махова. Румјанцов, који је за то добио грофовску титулу са називом Задунајски, продро је до самог Балкана. Међутим, руска флота обишла је целу Европу и, уништивши турску флоту код Чесме крај малоазиске обале, постала је господар Јонског и Егејског Мора. На Црном Мору господарила је ескадра руских лаких лађа, саграђених на брзу руку. Власи и Молдавци примили су тада руско поданство, док су Црногорци активно ратовали са Турцима (у те године пада и знаменита епизода са Шћепаном Малим, која је прилично забринула царицу, јер је тај човек, као Пугачов и неки други самозванци, узео име Петра III). По миру у Кучук-Кајнарци (1774.) Русија је постигла огроман резултат. Проглашена је независност Крима од Турске (тима је запечаћена његова судбина), Русији су додељене земље Кабардинаца на северном Кавказу, Азов, Керч, Еникале, Кимбурн и степе између јужнога Буга и Дњепра, т. ј. ушћа Дона, Дњепра, Буга и мореуз између Азовског и Црног Мора. Руским лађама било је слободно путовати у турским водама; руски поданици добили су у Турској право поданика савезничких земаља; Porta је признала императорску титулу руских царева, амнестирали су све побуњенике, гарантовала је слободу вере

балканским хришћанима, признавши право Русији да их штити и да интервенише у њихову корист. Најзад, поред других тачака, све у корист Русије, Турска се обавезала да плати за оно време веома велику своту од 4,500.000 рубаља.

На југу, на обалама Црнога Мора, отпочео је интензиван рад; тај је рад везан са именом кнеза Потјомкина, па је добио нарочито велики обим и замах, када је Крим године 1783. постао руском покрајином. У Новој Русији градили су вароши и села, путеве и пристаништа, дозивали су стране досељенике и пресељавали на имања великаша руске сељаке-кметове. На Црном Мору грађена је ратна и трговачка флота и све што је за њу било потребно. Било је у том раду много намештеног, те је израз „Потемкинова села“ постао интернационално знаменит. Заиста, приликом свечаног путовања царице Катарине и њенога госта, цара Јосифа II по Дњепру, на обалама су биле саграђене декорације села и доведени су, понекад из далека, лепо одевени сељаци, који су играли улогу „сретних досељеника.“ Али треба признати, да су резултати целог посла на југу ипак били прилично леви.

Не задовољавајући се постигнутим проширењем граница и многобројним успесима, царица Катарина и њена влада загрејавали су се још и неким претераним политичким маштаријама, као што је био такозвани „Грчки пројекат.“ Мислило се на ништа мање, него на уништење Турске Царевине и обнову Царевине Грчке са руским принцем као царем и са престоницом у Цариграду. Крст је требао да поново заблиста над Светом Софијом. Грчки цар Константин XII овог пројекта (унук Катарине II — велики кнез Константан Павловић) требао је да се одрекне за себе и за своје потомке од права на руску круну.

Године 1787. избио је други рат између Русије и Турске, изазван од Турака. Врховни заповедник Потјомкин није се показао дорастао задатку; аустриска савезничка војска, иако је донекле помогла руску, ипак није довољно суделовала у рату. Међународне и унутрашње неприлике натерале су Аустрију на обуставу рата, па је том приликом пропао и познати српски покрет, звани „Кочина крајина“. Од руских војсковођа нарочиту је славу у овом рату задобио генијални и непобедиви Суворов. Његова одбрана тврђаве Кимбурна на ушћу Дњепра, победе код Фокшана и Римника у Молдавији, заузеће Килије и Измаила, који се сматрао неприступачном тврђавом на доњем Дунаву, то су неумрли подвизи руског оружја. По уговору о миру закљученом у Јашу 29. децембра 1791. Порта је потврдила уговор закључен у Кучук-Кајнарџи, признала је освојење од стране Русије Крима, Тамањи и обала Кубана, степа између Дњепра и Буга. На ново освојеној обали Црнога Мора никла је Одеса, која се током XIX века развијала невероватном брзином. Резултат није ни из далека одговарао величини жртава. Русија се, која је за време рата имала неприлика и чак и безрезултатни рат са Шведском (1788.—90.), налазила пред великим компликацијама у Пољској. Под утицајем националне катастрофе године 1772. и догађаја велике француске револуције, у Пољској се пробудила патриотска и државничка свест; на сабору године 1788.—1792. изведене су озбиљне реформе, које су крунисане знаменитим уставом од 3. маја године 1791. Тај је устав побољшао и донекле демократизовао пољско државно уређење, под непосредним упливом француских уставотворних радња, идеја Монтеѕкјеа и североамеричког устава од године 1787. Конзервативна странка је створила против новог устава „Тарговицку конфедерацију“ и, дигнувши буну, позвала је Русију да посредује. Пошто је руска влада још године 1768. гарантовала пољско уређење, руска војска уђе у Пољску и брзо освоји већину земље са Варшавом. У Гродну је пољски сабор у „седници ћутања“, у којој не

хотећи да гласа за руске захтеве, а не смејући да брани своје, ниједан посланик није ни речи проговорио, тим ћутањем тобоже одобрио акт друге деобе Пољске, образложен ширењем „револуционарног духа“. Према том акту Русија је добила готово сву Литванску, осталу Белу Русију и Украјину на десној обали Дњепра (кијевски крај, Подолију и Волинију). Пруска — друга учесница деобе — доби Велику Пољску. Ускоро се затим Пољаци под вођством Костјушка побунише против окупационих руских трупа, те изведоше у Варшави покољ руске посаде. Тада отпоче последњи руско-пољски рат у XVIII столећу у ком је Русе предводио Суворов. Већина пољског народа, која је и даље остала у кметској зависности, није помогла патриоте, те их је Суворов надвладао. Освојивши на јуриш предграђе Варшаве, Прагу, натерао је пољску престоницу на предају. Краљ Станислав Август одрекао се престола, и Пољска је онда била коначно раздељена између Русије, Пруске и Аустрије. То је трећа деоба Пољске (1795.). Одмах иза тога сабор курланске војводине закључи да се ова земља припоји Русији.

Престиж и углед руске царевине дигнути су били у доба царице Катарине на завидну висину; на пример, у питању слободе поморске трговине за време рата, које је постало веома акутно приликом рата за ослобођење североамеричких насеобина Енглеске, Русијина је реч била пресудна.

ГЛАВА XVII

Доба цара Павла I (1796-1801)

Последњих година своје владавине Катарина II се озбиљно бавила мишљу да уклони од наслеђа престола свога сина Павла и да доведе на престо старијег унука Александра. Између мајке и сина није никад било

разумевања, камо ли љубави, тако да чак постоји неутврђено мишљење, према којем Павле није био син Катаринин. Кад је одрастао, Павле није крио да сматра мајку узурпаторком своје круне. Женио се два пута. Старије синове: Александра и Константина царица је једноставно одузела од родитеља. Павле је живео одвојено у варошици Гачини, коју је уредио у духу најстрожијег полицајног надзора над свима и свачим; имао је и малу властиту војску униформисану на пруски начин, са најстрожијом дисциплином. Све идеје и уопште све што је долазило од матере Павле је мрзео и осуђивао. Говорило се, да је Павле јавно обећао како ће као цар ишибати и протерати у Сибир љубимце своје мајке.

Али, кад је она умрла, Павле је наставио у ствари политику тих истих љубимаца, чувајући јако централизовање власти и постојећи режим кметске зависности сељака. Он је целог живота осећао страх од сељака и зато је наређивао сурово угушивање сељачких буна и нерета, који су одмах после његовог доласка на престо на више места избили. Маса слободних сељака поклонио је својим љубимцима, у својим прогласима на народ тврдио је да је зависност сељака основана на божјој вољи, али је у исто време позвао сељаке да му положе заклетву, као и слободни поданици његови, и у крунидбеном прогласу покушавао је да ограничи рад сељака за спахије на три дана недељно. Ова мера није имала среће; када су се сељаци тужили њему на господаре, Павле их је дао батинати, чиме је, по исказу једног савременика, „заслужио себи општу похвалу и захвалност целокупног племства.“ У главном Павле је био представник полицајног режима: још као младић маштао је како би требало „наредити свима све“.

Поставши цар, он је почео да на двору, у војсци, међу племством, чиновницима и грађанима гони раскалашеност и слободоумље, који су, како је он налазио, узели велика маха за време његове матере. Променио је

дворске обичаје на војнички начин, увео је у сву руску војску неукусну и неугодну пруску униформу, много строжију дисциплину и оштрије казне, покушао је да униформише племство и грађанство, да регулише моде, да утиче на обичаје, забаве и саме мисли својих поданика. Бојао се „јакобинске заразе“ много више него Катарина II, иако је амнестирао осуђене у њено доба, Радишчева и Новикова; затворио је приватне штампарије; забранио увоз књига и нота из иностранства, путовање Руса преко границе, чак ношњу „јакобинских“ округлих шешира. Маса часника и чиновника његове претходнице беху отпуштени, неки и протерани, а међу њима и велики војсковођа Суворов, кога је Павле пензионисао и интернирао на његовом спахилуку. Уопште, служити за време цара Павла, а нарочито у његовој близини, било је веома неугодно, шта више и опасно, јер је он стално терорисао своју околину и своје службенике. Својим полицајним режимом он је заморио високо друштво и официрски кор, а нарочито своју најближу околину, а донекле и целокупно становништво престонице. Био је не само округан полицајац са особинама полулуда човека, него још и човек загрејан неким нарочитим мистицизмом, сматрајући себе за намесника божјег на земљи играјући неку првосвештеничку улогу; то се између осталог видело и у томе што се он причестио приликом крунисања сам, а не из руку свештеника, што је направио себи неку врсту владичанског одела и што је себе у закону о престолонаслеђу год. 1797. прогласио „главом цркве.“ У том реду идеја Павле се примио за великог мајстора католичког Малтешког Реда, што га је довело до сукоба са Француском, чији је војсковођа, Наполеон Бонапарте, заузео острво Малту.

У спољњој политици Павле се из почетка држао мирољубиво, па је завршио рат са Персијом, који се и иначе у последње време лабаво водио. Обустабио је припреме за рат са Француском; са Пољацима се трудио да

начини некакав компромис, осуђујући деобу Пољске и укидање њене самосталности. Међутим, импулзиван и недоследан, он се дао увући у рат са Француском, и то због Малте, послао је своје лађе у Јонско Море, а своје трупе у Низоземску, где су страдале од лоше климе и недовољне хране, и у Италију, ставивши им на чело великог Суворова. Суворов је још једанпут прославио себе и руско оружје у неколико сјајних битака, очистивши Италију од Француза. У Швајцарској је велики војсковођа извео свој последњи подвиг — прелаз преко Светоготхардског Превоја и опасног Ђаволовог Моста. Међутим је, недовољно помогнута од Аустријанаца, друга руска војска генерала Корсакова била тучена од Француза на обалама Циришког Језера. Наљућен због тога Павле је опозвао своју војску, отказао савезнички уговор Аустријанцима и Енглезима, и дошао у додир са Наполеоном, који је тада постао Први Конзул. Тада је Павле почео да сања о неким освајањима у Индији, упутивши у Средњу Азију једну нарочиту експедицију, која је тамо страшно настрадала. Енглеска, видећи да нема шта да се нада од Павла, подржавала је преко свога посланика у Петрограду, Уитворта, незадовољство виших кругова друштва против Павла. Уз учешће енглеског посланика и руског државног потканцелара грофа Пањина, била је скована завера, која је ишла за тим да цара огласи лудаком и стави под туторство. Наслутивши шта се спрема, Павле је отпустио и затворио Пањина, а пошто су одмах дипломатски односи са Енглеском били прекинути, Уитворт се вратио у Лондон. Лудорије царева се наставише; оне су постајале све несносније и опасније, тако да су у заверу ступили, односно о њој знали, оба старија сина царева и његова жена, као и престолонаследниковица; шта више, завереници, на чије је чело стао управо сам војни гувернер престонице и шеф тајне полиције, Пален, успели су да добију од престолонаследника Александра писмени пристанак за збацивање и интернирање његова оца. Слутећи опет да му се ради о глави, Павле се

спремао да ухапси царицу, престолонаследника са женом и великог кнеза Константина, да отстрани Александра од наслеђа престола и да именује за престолонаследника једног свога рођака. У међувремену дошло је до отвореног рата између Русије и Енглеске, у ком је руско јавно мњење, у колико га је било, симпатисало Енглезима против свога владара — омраженог „тирана“, тим пре што је од рата са Енглеском, без икакве потребе и могућне накнаде, страдала руска привреда. Завереници предухитрише Павла и у ноћи између 11. и 12. марта 1801. провалише у царев замак и затражише од уплашеног Павла да се с места одрекне престола. Павле одмах пристаде на то. Али у тај тренутак зачу се нека ларма у суседној соби; то су придолазили нови завереници. Они који су већ били у царевој спаваћој соби, помислише да то трче војници да спасу цара и похиташе да Павла удаве официрском ешарпом. На то дође царска породица; престолонаследник је чекао резултат у другој соби, а удова Павлова, крај његова измрцвареног леша, ступила је у препирку са официрима, тражећи да њу, као Катарину II, прогласе за царицу владарку. Завереници су међутим одушевљено поздравили престолонаследника Александра.

ГЛАВА XVIII

Украјина од смрти Богдана Хмељницког до краја XVIII ст.

Одмах иза смрти Богдана Хмељницког, козачка старшина, т. ј. старешине, збаци његова сина Јурја и доведу за привременог хетмана Ивана Виговског, који је био племић пољског порекла, омиљен међу угледним Украјинцима због својих аристократских тенденција, а познат по својим симпатијама за Пољску. Али је одмах избио демократски покрет против новог хетмана. Полтавски пуковник Пушкаренко дигао је буну и испочетка

имао успеха. Иако је он доставио у Москву, да хетман спрема издају, ипак се у Москви одлучише да помогну Виговског. Тако је дошло до његовог коначног избора за хетмана на Ради у Перејаслављу. Приликом овога избора Рада одобри тражење повереника московске владе, да се у малоруске градове Кијев, Черњигов, Њежин, Перејаслав и друге, приме московске војводе и гарнизони. То је било једно од најважнијих питања ондашњих московско-украјинских односа, да ли треба и сме Москва да држи своје посаде по украјинским градовима. Свршивши, највише уз помоћ најамних пукова, у којима је забележено учешће Срба, са буном Пушкаренка, Виговски је почео да активно изводи своју замисао о поновном уједињењу Украјине са Пољском. 7. септембра 1658. Рада у Гадјачу је одобрила такозвани Гадјачки Уговор са Пољском; Украјина се поново враћала у пољско поданство, под следећим главним условима: православна вера ужива иста права као и католичка, православни су изједначени са католицима и шест њихових владика треба да заседају у пољском сенату. Уређује се у Кијеву академија и признаје се слобода школе и штампе; сва Украјина стоји под управом хетмана велике кнежевине Руске Украјинске; пољска војска и чиновници не смеју улазити у Украјину, која је слободна од сваког данка; хетман има право да кује свој новац; учесницима борби са Пољском даје се потпуна амнестија; козаци нису дужни да помажу Пољску у борби са Москвом, али одричу се веза са царем; пријатељство са кримским каном је напротив дозвољено. Ускоро затим против Виговског дигла се буна; побуњеници позваше московску војску и прогласише Виговског збаченим са хетманства.

Хетман онда постаје опет син Хмељницкога. Сад је Рада, скупљена у месту званом Жердјајева Долина, одлучила да тражи од Москве повратак оног стања, које је било уговорено од старог Хмељницког; само су пристали да пусте московског војводу у Кијев, и у нарочитој тачци подвукли су

зависност малоруске цркве од цариградског патријарха, а не од патријарха московског. Овај нацрт новог уговора био је са московске стране одмах забачен. Главни московски заповедник у Украјини сазове поново Раду у Перејаслав, где је она, већајући под надзором московских трупа, потврдила Јурија Хмељницког за хетмана и примила уговор предложен из Москве. Поред потврде старих тачака из доба Хмељницког-оца, додате су нове, које су ограничавале права хетмана и у решавању извесних спорних предмета и у постављању виших војних часника. Опет је потврђено, да ће у украјинским градовима бити царске војводе; најзад је решено да неће више народ имати права да смењује хетмана (17. октобра 1659.).

Када је идуће године московска војска претрпела тежак пораз код Чуднова на Волини, млади Хмељницки пређе на пољску страну и прихвати Гадјачки Уговор Виговског. Одмах иза тога на левој обали Дњепра изби јак покрет против Хмељницког, кога прогласише издајником. Покушај Хмељницког да прошири своју власт на левој обали Дњепра, јер се на десној држао помоћу Пољака, свршио се неуспехом. Хмељницки сам мораде отићи у калуђере. После различитих претендената на левој обали утврди се као хетман Иван Брјуховеци, кога изабраше на такозваној Црној Рада у Глухову (1663.), уз учешће грађана и сељака. Међутим на десној обали Дњепра утврдио се један од најпопуларнијих и најзнаменитијих хетмана Петар Дорошенко. Одлучни противник Москве, он се колебао између Крима и Пољске, док није постао турски савезник и штићеник, и учествовао је у рату Турске са Пољском на страни Турске помажући султану у одлучној борби код Бучача у Галицији. Завршио је своју каријеру прешавши у Москву где је био интерниран, а касније је постао срески војвода у неком далеком куту московске Русије.

Док су се тако развијале прилике на десној обали Дњепра, други је део Украјине јако страдао од ратова, нарочито пак од турске најезде и једним је делом чак потпао под Турску. У другом делу земље хетман Брјуховецки, изгубивши ослонац код куће, не видећи у опасности другог излаза, предао се потпуно московској влади. На јесен године 1665. он је први од свију хетмана отишао лично у Москву и дао потврдити нове „тачке“ о односима Москве према Украјини. Поред поновљене дозволе Москви да држи своје гарнизоне, у тим тачкама је било уговорено, да ће цар скупљати приходе по Украјини. Руске чете утицале су после на избор хетмана, остајући у Украјини. На десну обалу Дњепра није се хетманова власт простирала. Тамо је завладао хаос; Турци и Татари борили су се са Пољацима; појављивали се различни хетмани, који су имали разнолику оријентацију; најзад једно време у име Турака управљао је земљом молдавски господар. Земља је била јако опустошена и њено се становништво највећим делом разбегло. Год. 1687. изабраше за хетмана Ивана Мазепу, козачког племића и човека богатог, утицајног и веома образованог, уз то окретног и веома паметног дипломату. Мазепа се много трудио дижући школе и цркве. Према Москви држао се веома лојално, тим пре што по тачкама, које су примљене приликом његова именовања, хетман и старешине беху обавезни да се труде око зближавања Великоруса и Украјинаца. Време Мазепино карактерише се оштрим социјалним борбама народних маса против старешина. Одлучни тренутак настао је године 1704., када је цар Петар наложио Мазепи да пређе са војском на десну обалу Дњепра и да помаже пољскога краља у борби са Швеђанима. Мазепа је у највећој тајности отпочео преговоре са протукраљем пољским Лешчинским, касније и много озбиљније са Карлом XII. Мазепа је тада тежио да одвоји Украјину од Москве, а за себе да створи положај готово самосталног владара. Преговори са Карлом XII беху откривени и цело предузеће Мазепино било је осујећено, јер је цар Петар предузео врло оштре и брзе

мере, док се народ у већини држао према Мазепи хладно. Мазепа је делио жалосну судбину Карла XII и умро је у изгнанству (год. 1710.), док су у Украјини изабрали потпуно оданог цару, а иначе безначајног пуковника Ивана Скоропадског.

Иако је цар Петар потврдио услове под којима се Украјина ујединила са Москвом године 1654., ипак је очигледно тежио да ограничи украјинску аутономију. Код хетмана су се стално налазили цареви комесари, док су права хетманова и пуковника ограничена у неколико махова специјалним царским указима. На неколико места постављани су људи, који нису били малоруског порекла. Неки цареви доглавници, као и виђени балкански емигранти, на пример браћа Милорадовићи, добише у Украјини велика непокретна имања, нарочито на рачун конфискација имања Мазепиних присташа. Године 1722. Петар је указом отворио нарочиту „Малоруску Колегију“, која је требала да управља Украјином. Када је скоро иза тога Скоропадски умро, цар није допустио да се изабере хетман, иако га је о томе са великим настојањем молио вршилац хетманске дужности, пуковник Павле Полуботок. У једном од царских решења, на молбу Полуботка и других старешина о избору хетмана, било је речено и то веома оштро: „Свима је познато да су од доба првог хетмана Богдана Хмељницког па све чак до Скоропадског сви хетмани били издајници и зато је наша држава, а нарочито пак Малорусија, трпела велику беду...“ Међутим Полуботок и његово друштво нису престајали, да траже повратак старих права. Петар је онда ставио украјинску господу под истрагу и наредио да се Полуботок и други највиђенији људи затворе у тврђаву Св. Петра и Павла. Тамо је Полуботок и умро, али друге старешине влада царице Катарине врати у Украјину.

Под Катарином II невешта агитација извесних присталица последњег хетмана (1748—1764.) Разумовског, да се за њега створи наследно хетманско достојанство, дала је царици Катарини повода да затражи од Разумовског оставку и да не допусти више избор хетмана. Хетмана је заменио царичин повереник, генерал-губернер Румјанцов са „Малоруском Колегијом.“ Румјанцев се прославио чврстом, чак и окрутном политиком, у правцу унификације Украјине са осталом Русијом. Нарочито је окрутно поступио према посланицима и према бирачима за време избора у чувену комисију год. 1767., када су се појавиле јаке аутономистичке и сепаратистичке тежње. 1782. г. у Украјини су укинуте старе установе и заведена су губернијална надлештва, управна и судска, према руском закону од год. 1775. Године 1784. обустављено је за увек давање малоруских чиновца; године 1785. малоруске старешине добише право руских племића; године 1786. украјински манастири преуређени су на великоруски начин; између године 1789—91. украјински козачки пукови су укинати, и ово је изазвало сеобу многих козака у Турску и Угарску. Године 1793. Украјина на десној обали Дњепра, сем Галиције и Хумске Русије, припала је Руској Царевини; на њу су одмах проширени сви руски закони.

Историја народа на левој обали Дњепра то је историја његова постепеног подјармљивања. Иако је у Украјини била доста жива мала индустрија и трговина ипак је главно занимање велике већине становништва била земљорадња. Врло брзо се показало, нарочито од времена Мазепина, да место обореног, делом изгнаног, делом истребљеног пољског племства заузимају домаћа господа, козачке старешине. Поред хетмана, који је добивао огромна имања, његови доглавници, који су били налик на неку врсту министара, такозвана „генерална страшина“, па пуковници и сотници претварају се у праву наследну господу, у властелу. Сви су они

имали право на имања према рангу; па су их постепено сматрали као лична власништва; уз то су се они користили сваком приликом да приграбе било куповином, било насиљем, било на неки други начин туђе њиве, шуме, ливаде, баште, млинове, циглане и т. д. Сеоско становништво састављено је било од козака, који су вршили војну дужност, будући уписани у нарочити регистар, и на „посполите“ или слободне сељаке, који су седели на туђој земљи са правом одласка у одређене рокове. Постепено, знатан део козаштва претвара се у „посполите“, а „посполити“ по своме положају све се више приближују великоруским кметовима. Господа у више махова траже, да се и формално „посполити“, сви без изузетка, претворе у кметове. За време управе последњег хетмана Разумовског учињени су законодавни покушаји у том смислу, док најзад Катарина II указом године 1783. забрани последњим „посполитима“ да се слободно селе. Козаци, изгубивши свој војнички карактер, остају као нека врста слободних сељака. Током XVIII столећа општенародна самоуправа, оличена у „Генералним Радама“, као и локална самоуправа пукова и стотина брзо опада. Ишчезава у градовима старинска самоуправа на основу из Пољске позајмљеног немачког „магдебуршког градског права“. Распадају се, ишчезавају по градовима некад веома важне економске и верске црквене заједнице, такозвана „братства“. Уместо свега тога појављује се од год. 1785. доста штурска сталешка самоуправа племенитих општина. Украјинска господа која су дуго времена у већини тежила аристократској Пољској, претвара се у одане слуге руског царског престола, јер су са те стране у пуној мери задовољене њихове социјалне аспирације. Народни дијалекат, народна култура и особине народног живота чувају се поглавито од стране широких народних маса, у мањој мери од свештенства и грађанства, и сасвим слабо од стране племства.

ГЛАВА XIX

Доба цара Александра I

Новог владара Александра I. и жену му царицу Јелисавету престоница је дочекала са неописаном радости. Већ првих месеци Александар се латио реформаторског посла. Биле су уклоњене најомраженије личности и мере срушеног режима. Дозвољено је слободно путовање Руса у иностранство, као и долазак странаца у Русију; дозвољен је увоз страних књига и скинут је секвестар са приватних штампарија. Забрањено је штампање огласа у службеним новинама о продаји сељака јавним путем, као и продавање појединих чланова сељачких породица, одвојено од целе фамилије.

Дозвољено је даље, и другим слободним становницима царевине, а не само племићима, да буду власници непокретних имања ван градова. За израду нових закона и преглед старих именована је нарочита комисија, у коју је ушао чак и знаменити револуционарни писац Радишчев. Године 1802. преуређена је централна управа земље тим, што су укинута последњи трагови колегија Петра Великог и што је уређено десет министарстава. Међу њима је било и Министарство Просвете; просвета је први пут тада постала посебна грана врховне управе. Решено је, да се отворе нови универзитети, и то у Петрограду, Кијеву, Харкову, Казану и Вилни. Године 1804. издат је први закон о универзитетима и општи план народне просвете.

Министри и министарства стављени су под, до душе само номинални, надзор Сената, коме је враћен „пређашњи сјај“ и дато право да ставља примедбе на неупутне указе и законе. Иницијативом једног од великаша и велепоседника, грофа Сергија Румјанцова издат је године 1803. закон о слободним земљорадницима, према коме је створена законска могућност,

да сељаци добијају слободу непосредним споразумом са спахијама. Све ове мере, којима се не може порицати добра сврха, ипак су носиле више декоративно обележје: последњи закон остао је готово без последица; сељаци су и даље продавани без земље и на лицитацији, као и одвојено од својих породица. Када се Сенат усудио да стави примедбу на један указ, цар је наредио да се тај указ ипак изврши, а Сенату је препоручио да се мане тих примедба. Тако се Сенат није никад више тим правом послужио све до прве револуције год. 1905., а између прве и друге револуције само је једанпут ставио примедбу на један царски указ. У либералној комисији за састављање новог закона Радишчев је једаред добио тако суров укор за своје слободоумље, да се одмах иза тога отровао, очекујући ново прогонство у Сибир. Ипак су се чули одушевљени либерални говори у друштву, осећао се свежи дах у књижевности, нарочито у публицистици, у којој се веома истакао са својим Весником Европе талентовани писац Карамзин. С друге стране, у конзервативним круговима, нарочито у Москви, нападали су „јакобинске тежње“ младога цара и његових „младих пријатеља“. Ови такозвани „млади пријатељи“: кнез Адам Чарториски, пољски великаш и руски државни подсекретар, а после министар спољњих послова, граф Павле Строганов, кнез Кочубеј и Новосиљцев чинили су такозвани „тајни одбор“ уз цара, који је радио на великом плану преуређења „ружне грађевине“ руске царевине. У припремним радовима учествовао је и будући љубимац и први доглавник Александров, Сперански. Од целога тога рада, поред споменутих, више мање безначајних мера, које нису дубоко засецале у руски државни живот, остало је сила разног материјала писаног на француском језику, гомиле папира које нису имале никаква утицаја на ток државних послова и објављене су тек у наше дане. „Млади пријатељи“ били су интимни цареви саветници и у пословима спољње политике; нарочито је у том погледу био јак утицај кнеза Адама, који се надао помоћу Александровом обновити

пољску краљевину у њеним историским границама, евентуално у само личној унији са Русијом.

У главним својим линијама политика Александрова првих година била је англофилска; „измирење Русије са Енглеском“ био је непосредан резултат смрти цара Павла. Рат са овом државом, која је одавно постала за Русију најбогатија пијаца за извоз гвожђа, жита, дрва, сумпора, лана и конопље, највише је узрујао јавно мњење против покојног цара. После његове смрти требало је пошто-пото учинити рату крај. Природно је, да су мир и пријатељство са Енглеском довели прво до затегнутих односа, а онда и до раскида са великим такмацем Енглеске у то време, са Француском, која је под Наполеоном задавала Александру и његовој околини великих брига. После неколико дипломатских сукоба, добивши обилату новчану помоћ од Енглеза и склопивши савез са Аустријом, цар се залетео у рат са Наполеоном. Уз пут учинио је покушај да обнови Пољску, поседнувши руским трупама пруске делове Пољске. Али је пруска војска благовремено дојурила на руску границу, тако да се Александар I морао задовољити само изјавама симпатије и оданости пољског племства, које се у октобру 1805. скупило у замку Чарториских у Пулавима, где је Александар провео неколико недеља пред поход против Наполеона. Руска војска је закаснила на бојиште у јужној Немачкој, где је главни део аустриске војске био заробљен у тврђави Улму. Аустриски цар би принуђен да напусти Беч и да се склони у Моравску, у Оломуц, где се састао са Александром. Међутим је руска војска морала да се из Чешке повуче у Моравску, водећи под Кутузовим доста успешне борбе са Французима. Крајем новембра руска војска, са остацима аустриске, заузела је положаје у моравској равници на истоку од Брна, где се сместила врховна команда Наполеонова. Аустриски генерални штаб, који је био потпуно сигуран у свом познавању терена и околности и дубоко убеђен у несумњиву победу, израдио је план битке,

основан на сасвим кривој претпоставци: да се Наполеон спрема на повлачење и да га треба у том повлачењу разбити и спречити. У јутро 2. децембра 1805. цео план показао се као погрешан и неостварљив, те су руске и аустриске трупе, и поред бројне надмоћности, нашавши се изненада пред Французима у офанзиви, за кратко време биле страшно тучене и натеране у бегство. Неколико пукова беше заробљено у целини, као и већи део артиљерије и коморе. Александар никад није заборавио ту несрећну битку, из које се једва спасао. Наполеон, који је на дан после битке ноћио у замку Кауница, у варошици Аустерлиц (Славков), назвао је ту битку аустерличком. Она је имала великих последица, јер је разбила прву коалицију против Наполеона, у којој је Русија учествовала. По миру у Братислави, закљученом 26. децембра 1805., Аустрија је изгубила Далмацију и Боку, а аустриски цар се одмах иза тога одрекао звања римско-немачког цара, тако да је ова царевина тим актом и правно престала да постоји. Русија није закључила формалан мир са Француском, али неко време није ни ратовала, него је чак подржавала једну врсту полузваничних дипломатских односа са Француском.

Међутим, током године 1806., опет на подстицај Енглеске, закључена је друга коалиција против Наполеона, у којој су учествовале Русија и Пруска. О обнови Пољске под таквим околностима није могло бити речи и зато је пољски патриота кнез Адам дао оставку на положај руског министра спољњих послова, а заменио га је безначајни барон Будберг. Александар је био сам свој министар спољњих послова. За Наполеона је пољско питање било веома леп мамац и у његовој војсци налазила се посебна пољска легија. И овог пута руска је војска закаснила на бојиште, тако да је Наполеон успео да, крај Јене и Ауерштета, сасвим уништи пруску војску. У исто време он је успео натерати Порту да објави Русији рат. Руска војска, лоше снабдевена, тешко је страдала у зиму године 1806—1807., по

блату и снеговима Источне Пруске и Пољске, иако се лепо држала у сукобима са Наполеоном (Пултуск, Прајсиш-Ејлау). Наполеон је овом приликом прогласио обнову Пољске. После низа безначајних чарки и компликованог маневрисања, обе војске су се одлучно сукобиле крај Фридланда на једном врло уском земљишту. Руска војска претрпела је тешке губитке и била је натерана на повлачење у неред (14. јуна 1807.). Кроз неколико дана дошло је до састанка цара Александра и Наполеона у Тилзиту на Њемени.

Први састанак удешен је, као нека позоришна представа, под једним шатором, на скели усред Њемени. Оба владара учинила су све да очарају и преваре један другог. У „ваздуху Тилзита“ родило се кратко пријатељство цара и царевина. По уговору о миру, Александру је пошло за руком да спасе Пруску, али јако окрњену у корист самог Наполеона, његових немачких савезника и пољске државе, делимично обновљене у облику Велике Војводине Варшавске под француским туторством и номиналном влашћу саксонског краља. Прусија је морала да плати велику отштету, а дотле да остане под француском окупацијом. Наполеон је добијао одрешене руке у западној и средњој Европи, док је Русија морала прекинути односе са Енглеском и пристати на такозвану континенталну блокаду, т. ј., поред дипломатских прекинути и трговачке везе са Енглезима и забранити увоз робе на енглеским бродовима у руске луке. На Балкану, где је у Боки и дуж јужних далматинских обала, дошло такође до сукоба између Француза и Руса и Црногораца —, Наполеон није обећао ништа стварно Александру и није га помагао у ликвидацији борбе са Турском започете због Наполеонова подбадања Порте против Русије (смењивање команданта и влашког господара, који су тобож помагали Србе). Али зато Русија није изгубила ни једног парчета свога земљишта и није платила никакве отштете.

Повратак Александров у Петроград био је доста жалостан, и било је очигледно да јавно мњење не одобрава савез са Француском и прекид са Енглеском, који је доста јако погодио руску привреду, а нарочито интересе велепоседничке аристократије, која је прешла у отворену „фронду“ против владара. Међутим је Александар упорно стајао уз Наполеона и године 1808. удешен је поновни састанак обојице царева у немачком граду Ерфурту. Као последица тих односа дошао је номинални рат са Енглеском, од кога је страдала руска привреда и сасвим озбиљан рат са Шведском, кренут утицајем Енглеза. Овај рат, у ком су се нарочито истакле сјајне особине руског војника, завршио се потпуно победом Русије и освајањем (мир у Фридрихсгаму 1809.) целе Финске до реке Торнео и северног Леденог Мора са Аланским Острвљем. Али још пре мира састао се фински сабор у граду Борго и прогласио је Александра за финског великог кнеза. Том приликом Александар је потврдио слободу и уставна права Финске. Занимљиво је да су фински сељаци водили огорчену борбу са руским одредима, док су шведско грађанство и племство били у већини за придружење Русији. Александар је дао нарочито уређење Финској, иако није сазвао њен сабор; шта више, придружио јој је и оне финске крајеве, које је Русија освојила још за време Петра I и царице Јелисавете. Али положај Финске, уз Руску Царевину био је уопште доста двосмислен: 1) он није био јасан у смислу њених правних веза са царвином, и 2) Финска је била уставна покрајина, док се Русија управљала по начелима неокрњене аутократије.

У колико је Александар могао да буде незадовољан пасивним држањем Наполеоновим у руско-турском и руско-шведском рату, у толико је и Наполеон могао да буде огорчен држањем Русије у његовом рату са Аустријом. Тај се рат водио године 1809. са променљивом срећом. Русија

је такође објавила Аустрији рат, али су руске и аустријске трупе на сваки начин избегавале сукоб, и нису измениле ни једног куршума. Шта више, руски генерали и официри нису крили својих симпатија према Аустријанцима. Битка код Ваграма решила је и тај рат у корист Наполеона. По Бечком Миру Аустрија је била јако окрњена. Словеначки и велики део хрватских крајева уступљени су Француској и заједно са Далмацијом и укинутом Дубровачком Републиком састављали су Наполеонову Илирску Краљевину. Велика Војводина Варшавска повећана је на рачун Аустрије, а и Русија је добила на име накнаде за своје учешће у рату трнопољски округ у Источној Галицији.

Иза Тилзитског Мира цар Александар се опет одао реформаторском раду, али није више радио са „младим пријатељима“ „тајног одбора“, него са државником високог полета, који се звао Михајло Михајловић Сперански. Син једног сиромашног сеоског попа Сперански је почео да учи у неком манастиру, после је свршио богословију и високу теолошку школу у Петрограду. Као магистар теологије предавао је кратко време у теолошкој школи, затим је био приватан наставник код једног великаша, кнеза Куракина. За време цара Павла тај кнез је постао министар, а Сперански шеф његовог кабинета, па је ту остао и даље, све док није дошао у комисију за израду закона са звањем и правима државног секретара. Невероватна радиност, изванредно добро дисциплиновани ум, одличан стил и умешност, да се снађе и у практичној политици, и у питањима најзамршеније теориске политике, уз то отмено понашање — све је то довело Сперанског до највећег положаја и почести у држави. Скоро после Тилзита он постаје омиљени референт царев, прати га у Ерфурт као шеф његова цивилног кабинета, а након повратка постаје први доглавник Александров. Сперански је радио на стварању система руских закона, у првом реду грађанског законика и на плану преуређења руског државног

устава. Главне линије овога плана су следеће: врховна власт остаје по закону апсолутна, али стварно се ограничава законима и системом државних установа. Непосредно под царем налази се дарев кабинет и Државни Савет, састављен од великаша које именује цар; тај Савет уједињује све гране власти. Законодавна власт деломично се препушта Државној Думи, састављеној од народних посланика. Власт извршна налази се у рукама министара, који одговарају нарочитом Управном Сенату; за заједничке послове министри се сакупљају у Комитет Министара. Сва држава раздељена је на губерније, срезове и „волости“ (неколико села); у свакој таквој јединици ради самоуправна скупштина, звана Дума. Волосну Думу бирају сви власници непокретног имања. Затим, Думе бирају своје одборе и посланике више Думе. На такав начин Државна Дума произлази из народних избора, али у четири ступња. Основна идеја је Сперанског, да нема власти без пристанка народа. Посве је јасно, да је овакав, за оно доба прилично напредан, план реформе логички водио ка укидању кметске зависности сељака. Ова либерална и донекле демократска тенденција Сперанског узрујавала је руско племство, нарочито „велику господу,“ коју је Сперански вређао и својом сјајном кариером и неким мерама, које је она сматрала као опасне. Уз то, Сперански је био изразит франкофил у политици, иако „англоман“ у неким својим приватним обичајима и укусима. Против Сперанског водила је аристократија сталну борбу, али је он имао присташа у вишој трговачкој буржоазији и код неких бирократа, који нису били племићског порекла. Разуме се, нису га држале ове симпатије, него једино милост и поверење царево, и то само дотле, док није дошло до раскида са Наполеоном. Од целог плана Сперанског остварена је била само реформа Државног Савета, који је претворен из једног малог интимног конзултативног тела у државну великашку скупштину, у коју је цар именовao најугледније државнике, поверивши стварно руковање пословима самом Сперанском. Отварање ове нове

Скупштине на нову годину 1810. било је врхунац моћи и славе Сперанског. Формула, којом су отада почињали закони и друга важнија царска акта: „саслушавши наш Државни Савет“ изгледала је као неки почетак уставног доба у Русији.

Сперански је спровео кроз Државни Савет закон о реформи Сената и врло важне и корисне мере за санирање руских државних финансија. Биле су још спроведене неке исправке у уређењу министарстава; и то је било све, што је успео да спроведе Сепарански. Његов план је остао само на папиру и дуго времена сматран је за државну тајну.

Средиште агитације против Сперанског био је двор царевог сестре, велике кнегиње Катарине, која је својим понашањем и памећу јако подсећала на њену знамениту бабу (Катарину II). Код ње, у граду Твери, био је примљен од цара знаменити публициста и приповедач Карамзин, онда већ државни историограф који је уручио цару своју „Записку о Старој и Новој Русији“. Овај је спис, написан веома жучно и енергично, одлучно осуђивао схватања Сперанског, а садржавао је и читаву филозофију руске историје у духу конзервативног обожавања самодржавне владавине, и то са јако истакнутом симпатијом ка московској Русији и деломичном осудом рефорама Петра Великог. Карамзин се уз то јављао као апологет племства. Али тада још пад Сперанског није дозрео (март 1811.). Годину дана касније, пошто је рат са Француском био сасвим на помолу, цар Александар отпусти Сперанског, који је био одмах, по цареву налогу, ухапшен и стражарно спроведен прво у Њижњи Новгород на Волги, онда у далеки Перм, где је остао интерниран, све до године 1818.

Међународна ситуација, почев од године 1809., развијала се у правцу новог француско-руског рата. Пријатељство са Наполеоном није донело

Александру очекиваних користи, а руска привреда, као што је речено, у извесним гранама озбиљно је страдала од прекида односа са Енглеском. Под утицајем погођених високих друштвених кругова цар Александар је готово укинуо „континенталну блокаду“, и издао је царинску тарифу, која је осетно штетила француске трговачке интересе. Уз то пољска политика Наполеонова, која је, и поред свију уверавања, очигледно ишла за тим да успостави Пољску Краљевину у њеним границама од године 1772., била је стално пуна незгода и опасности за руску државну политику. Исто тако су се сукобљавали интереси француске и руске политике и на Балканском Полуострву, где је Русија водила напоран и тежак рат са Турском, имајући цроменљиву срећу у том рату, који се водио са прекидима, док је Француска настављала са традиционалном политиком. Ратовало се и на Кавказу.

Године 1804., избио је Први Устанак Срба. У вези с тим поднео је митрополит карловачки Стеван Стратимировић цару Александру преко проте Самборског, дворског свештеника његове сестре велике књегиње Александре, супруге угарског палатина, један меморандум о положају српског народа, о потреби да се цар заузме за њ и о могућности стварања једне велике словенске државе. Меморандум Стратимировићев, писан тешким словено-српско-руским језиком, био је за цара Александра прерађен, али изгледа, да се цар на њ није много обазрео. Исто тако без озбиљних последица свршило се и путовање првог српског изасланства у Петроград. По одлуци скупштине, држане у Остружници, пођоше у Петроград, почетком септембра 1804., преко Влашке, српски посланици прота Матија Ненадовић, Петар Новаковић-Чардаклија и Јован Протић. У Петрограду беше српско изасланство љубазно дочекано и примљено двапут на подужи разговор од кнеза Адама Чарториског. Језгро се целе дискусије састојало у речима кнеза Адама, који је одобравао држање

Аустријанаца, што „нису могли погазити уговор, исто тако, као што сада и Русија не може да поквари уговор (са Портом).“ Посланство се, не добивши стварно ништа, вратило натраг. Међутим, устанак се продужио, и Русија сама загази у рат са Турском. 11. јануара 1807., руски заповедник на балканском бојишту, генерал Михелсон, упутио је Карађорђу писмо, ступајући с њим на тај начин први пут у додир, и позвао га је на даљњу борбу са Турском и на проглашавање независности од Турске, што изискује „достојанство“ српског народа. И заиста, ускоро је дошло до прекида српских преговора са Турском. Од тога времена настаје ужа сарадња између Руса и Срба, и, као најјачи знак ове сарадње, јавља се заједничка војничка борба српских и руских одреда у околини Видина, где се одликовао Миленко Стојковић, који је био награђен руском сабљом са натписом „за јунаштво“. Исто тако је и Карађорђе добио од цара на поклон сабљу са натписом „Браниоцу Вере и Отаџбине“. Већ 17. јуна 1807. год. дошао је у Србију као руски дипломатски агент, Константин К. Родофињикин, родом Грк. Он је играо веома важну улогу у српско-руским односима, па и у унутрашњој српској политици. Карађорђе никад није имао према њему поверења, а и у владиним српским круговима, па чак и у народу, нису му много симпатисали, као Грку, нарочито због његова пријатељства са београдским митрополитом Леонтијем, типичним фанариотом. Родофињикин био је званично у Србији повереник руске врховне команде на балканском бојишту.

У тајној инструкцији речено је било Родофињикину, да руски цар „неће оставити никаква могућа средства да им помогне; само кад се у њих увери, да се они у свима својим радњама неће никако клонити од тога, већ да ће се саображавати са правцима Руске Царевине“. Постоји и уговор између Карађорђа и царевог ађутанта, маркиза Паулучиа од 27. јуна 1807. У њему је предвиђен потпун протекторат Русије над Србијом, с тим да се управник

и виши војни и цивилни часници постављају указом царевим. У том уговору обећана је била обилата руска помоћ Србима у свима облицима. Али су одредбе тог уговора биле више жеље и намере него стварност.

Од 1807—1810. ратовали су на источном бојишту Срби и Руси заједно против Турака и имали неколико успеха. Од тих заједничких борби најславнија је победа на Варварину (6. септембра 1810.). Неповољни обрт међународне политике за Русију промени ситуацију на штету Срба. Руси бише принуђени да прекину ратовање на Балкану и да у Букурешту склапају мир с Турцима (16. маја 1812.). У осмој тачци уговора о миру предвиђена је за Србе општа амнестија и једна врста самоуправе, коју ће споразумно изградити Порта са устаницима. Русија је желела, да у оним по себе тешким приликама учини за Србију што може. Међутим, султан је налазио, да су то велики уступци за Србе и одбио је да ратификује ту тачку Букурешког Уговора. Султан је могао тако поступати, јер Наполеон беше на путу ка самом срцу Русије. Мало после тога, Порта је прешла преко свих обзира и уништила је српску самосталност. Карађорђе и многи други прваци, након једногодишњег интернирања по аустриским тврђавама, пређоше у Русију, где су их све срдечно примили.

Поред великих и ситних државних питања царева Наполеона и Александра делила су и многа лична питања. Неповољно примљена и на брзу руку прекинута прошња Наполеонова, који је тражио руку Александрове сестре Ане; затим француска анексија Олденбушке Војводине, чији владари беху блиски рођаци Александрови; најпоследње, руско поновно пријатељство с Енглеском, све је то давало грађе за нови сукоб. Било је само питање, ко ће кога претећи и раније прећи у офанзиву. Закључивши савез са готово целом Европом, и обећавајући Пољацима обнову њихове краљевине, Наполеон је претекао Александра, па је у јуну 1812. год. са војском од

преко 600.000 људи прешао руску границу и одмах без боја заузео престоницу литванске велике кнежевине Вилњу.

Руска војска била је подељена у три главна дела: један је водио генерал Барклај Де Толи (око 120.000 људи), други кнез Багратион (око 45.000), а трећи генерал Тормасов (око 35.000). По основном плану требала је армија Барклајева да се повлачи и да Наполеона увлачи све дубље у земљу, док је Багратион имао да удари на бок и позадину француске војске. Због огромне надмоћности Наполеонове друга половина плана била је очигледно неостварљива. С тога се главни задатак руских армија свео само на то, да што пре дођу у међусобни додир. Наполеонова намера беше да спречи уједињење руских армија. Али, благодарјећи издржљивости и брзини маневрисања Руса, као и храбрости руских заштитница, две су се главне руске армије састале, док се трећа држала пасивно. Она је привукла на се један Наполеонов одред, састављен већим делом од Аустријанаца, који су исто тако сада избегавали сукобе са Русима, као што су Руси на „миран начин“ ратовали с њима године 1809. Слично су поступали и Пруси, којима је Наполеон издао наредбу да заузму Ригу и да запрете Петрограду. Наишавши на први отпор, Пруси су заузели пасиван посматрачки став на западној Двини. Међутим је Наполеонова главна армија напредовала, а руска се војска постепено повлачила, али увек са борбама, Најозбиљнији бој беше крај Смољенска, старог утврђеног града, који је том приликом највећим делом изгорео. Због сталног повлачења много су осумњичили Барклаја као странца, да је тобоже у везама са Наполеоном. С тога је Александар најзад пристао, да именује врховним заповедником старог генерала Кутузова, Суворовљева ученика, који је баш тада завршио руско-турско ратовање. Више из политичких него из стратешких разлога, пред самом Москвом, крај села Бородина, решио се Кутузов да прими главну битку. Цео дан 26. августа трајала је врло упорна

битка, у којој су и једна и друга страна показале велику храброст и у којој су Руси, у главном, задржали своје положаје. Али, када су увече пребројали губитке, нашло се, да је руска војска толико настрадала, да јој је безуветно било потребно нагло прибирање. С тога се повукла према Москви. У Москви је настала паника и бегство већег дела становништва, и евакуација државних надлештава и државне имовине. Све је извршено у таквој хитњи, да је непријатељу остављена огромна маса рањених Руса (око 25.000). С почетка се мислило да се Москва свакако брани, али у ноћи 1. септембра у селу Фиљама, крај Москве, на ратном савету, против мишљења већине генерала, Кутузов је наредио повлачење овим знаменитим речима: „Са губитком Москве још није изгубљена Русија; наређујем повлачење.“ 2. септембра ушао је Наполеон у Москву готово сасвим напуштену, али, и Наполеонова војска беше проређена; она је већ спала на мање од четвртине оног, што је имала на почетку рата. Није утврђено, иако се ствар више пута утврђивала, како је Москва овом приликом запаљена. Несумњиво је пожар Москве јако погоршао положај Наполеона и послужио као сигнал за велики народни покрет. Сељаци, који су се дотле колебали, листом су се дигли против освајача и ометали су њихово снабдевање. С друге стране, Наполеон је учинио огромну грешку оставивши на миру Кутузова. Понуда мира, учињена цару Александру, остала је без одговора. Кутузов је чак одбио да закључи и примирје. Без довољно хране, с проређеним трупима, у далекој и необичној средини, Наполеон се осетио у великој незгоди. С тога се у октобру одлучи на одступање. Том приликом разорена руска престоница била је коначно опљачкана, а учињен је и варварски покушај, да се Кремљ баци у ваздух. Наполеон је хтео да одступи у Украјину, али није могао туда да прокрчи пут, него је морао да скрене на стари смољенски друм и да одступа преко разорених места. Руска војска је ишла у стопу за њим, док су га страшно узнемиравали козачка коњица и нередовне сељачке чете. Уз то су прешли

у нападај и они руски одреди, који су дотле били на споредним бојиштима. Критички положај Наполеонове војске постао је неиздржљив, када је наступила врло рана и сурова зима. Француска војска била је у Русији сасвим уништена, тако да су свега хиљаду гардиста га пушкама и девет топова под маршалом Нејом прешли у реду руску границу. Наполеон је још пре коначне катастрофе напустио жалосне остатке своје разбијене армаде. Страдање Француза и њихових савезника на повлачењу (међу њима и хрватских и српских граничара, које је Наполеон регрутирао у Илирској Краљевини) не дају се описати. Сви сведоци говоре чак и о случајевима људождерства. Али и руска војска је тешко страдала и претрпела големе губитке. Кутузов је сматрао да треба престати са ратовањем. И није био усамљен. Али је цар Александар наредио почетком године 1813. даљу офанзиву у којој су се руској војсци придружили и Пруси.

Наполеон је успео да на брзу руку скупи нове знатне снаге и да се са 200.000 људи појави у Немачкој. Али током 1813. године њега су напустили многи немачки владари и аустриски цар, а поред тога против њега је устао и шведски краљ — бивши његов маршал Бернадот. Верни су му остали само саски краљ и Пољаци, али од њих није било велике користи. Ипак се Наполеон добро држао и у низу сукоба са савезницима, код Будишина, код Лицена, нарочито код Дрездена тукао их је. Али тешке губитке Француза није било лако попуњавати, док су савезници добијали свеже снаге и све већу надмоћност. Судбина рата била је решена у Немачкој у октобру 1813., у околини Лајпцига. У тродневној „бици народа“, која је била највећа по броју учесника у току свију Наполеонових ратова, Наполеон је био натеран на повлачење и до краја године 1813. испразнио је Немачку. Савезници се тад почеше колебати, да ли треба наставити рат. Нарочито је аустриски цар био за мирне преговоре. Ипак,

рат је продужен, понајвише због настојања цара Александра. Све до краја марта 1814. борило се са променљивом срећом; напokon се Наполеон нашао доста далеко од Париза са остацима својих снага, а Париз је капитулирао 31. марта 1814. Наполеон је онда захвалио на престолу и био је интерниран на острву Елби. Улазак цара Александра у Париз био је врхунац његове славе и моћи. Он је био као нека врста арбитра међународне ситуације. Њему највише имају да благодаре Бурбони, што су поново дошли на француски престо.

За склапање трајног мира и ликвидацију последица Наполеонових ратова, сазван је био велики конгрес у Бечу. На том конгресу показала се јака противност у интересима савезника. У пролеће 1815. Европа се готово налазила пред новим, овог пута међусавезничким, ратом. Спасло је Европу од те невоље бегство Наполеоново са острва Елбе. Његово искрцавање у Француској и одушевљени пријем у целој земљи, ујединили су савезнике. Александар се поново показао као најодлучнији противник Наполеонов. Овог пута рат је био решен без непосредног учешћа Руса, снагама Енглеза и Пруса, на Ватерлоу. На другом Бечком Конгресу (1815.), после низа интрига и дипломатских борби, утврђене су нове границе европских држава. Француска је враћена у своје границе из године 1792. Аустрија је добила Илирску Краљевину и велики део северне Италије са Млецима. Од немачких држава и државица образован је немачки савез, али без стварне средишње власти и правог народног јединства. Пољска је претрпела такозвану „четврту деобу“ укидањем Варшавске Велике Војводине и поновном поделом њених земаља између Русије, Пруске и Аустрије. Стародревни град Краков проглашен је слободном републиком. Пољској, у њеним етнографским границама, цар Александар је био обећао нарочите повластице и парламентарни устав, што је било „узето на знање“ од стране конгреса. Успех Руса олакшао је и положај Срба. Порта је морала водити

рачуна о својим обавезама према победничкој Русији и одмах је, 1815., показала готовост да преговара с вођом новог устанка, Милошем Обреновићем.

На конгресу нису била решавана само међународна питања, него је одлучена у општим линијама и унутрашња политика држава потписница. Разуме се, да ове одлуке нису ушле у записнике и уговор, али су оне стварно постојале, по општем духу уговора, а и на основу једног нарочитог акта, који је већина европских владара примила, на предлог Александра I. То је био акт такозване Свете Алианце, која је тежила да поврати револуцијом поремећени легитимитет и мир у међусобним односима држава, и да очува неокрњена права престола, олтара и владајућих сгалежа. „Света Алианца“ морала је да буде, по замисли њеног иницијатора цара Александра, прожета идејама Еванђелија. У ствари, цео правац ондашње политике, такозване Рестаурације, био је не само конзервативан, него и реакционаран. У Русији, у свом прогласу на народ, на нову годину 1816., Александар I је изјављивао, шаљући народу свој царски поздрав и тврдећи да су заслуге народа у прошлом тешком рату неизмерне, да ће их Бог наградити за њихове жртве. У преводу на обичан језик ова свечана изјава значила је да ће у Русији остати неокрњен царски апсолутизам, бирократско полицајно уређење и кметска зависност сељака.

Народи су, незадовољни и разочарани, на више страна дошли у сукобе са својим владоцима, нарочито са туђинцима. У Немачкој се развио јак покрет за уједињење. Готово одмах после свршетка Бечког Конгреса почело је извесно револуционарно струјање. Цар Александар, препуштајући својим доглавницима, на првом месту генералу Аракчејеву, фактичку управу над Русијом, бринуо се највише о чувању међународног реда. Владари и њихови министри састајали су се на нарочитим

конгресима, да се договарају о заједничкој акцији за спасавање режима створеног 1815. године. Цар Александар је активно суделовао на свима тим конгресима: у Ахену (1818.), у Љубљани, где се и сада показује његова спаваћа соба (1819.), у Опави (1820.) и у Верони (1822.). Победа јужноамеричких револуционара и проглас независности латинских република преко Атланског Океана били су први озбиљни ударац новом систему.

У краљевини Пољској, након кратког „меденог месеца“ уставне слободе, настало је узајамно незадовољство и подмукле борбе, у којима се показало да цар Александар не мисли озбиљно да буде уставан владар, а утицајни пољски кругови нису показивали воље, да буду лојални према владару, а камо ли према царевини.

Што се тиче политике цара Александра у Русији, она је била, у главном, инспирисана реакционарним начелима Бечког Конгреса. Али се враћало понекад и на стару линију. Тако, на пример, око године 1820., државни секретар Новосилцов, по налогу царевом, спремао је неки нацрт „Државне уставне повеље“ за царевину. Нешто се говорило у владиним круговима и о питању ослобођења сељака. Али једино што је било учињено, то је било ослобођење лотишких, естонских и руских сељака кметова у балтичким покрајинама, али без земље. Мера је била несрећна и довела је до пролетаризације сеоских маса, која је тамо постала страшна социјална болест.

Најкрупнија личност из околине цара Александра, у другој половини његове владавине, беше гроф Аракчејев. Аракчејев је некако умео да добије неограничено поверење цара Павла, коме је био потпуно одан, али је некако уклоњен из околине Павлове баш у најопасније време завере.

Говорило се да завера не би успела, да је Аракчејев остао крај цара. Аракчејев је после наставио исто тако одану службу цару Александру и био је на веома угледним положајима још пре великог рата. Последњих година био је стварно неограничени господар Русије, пошто су његове „наредбе требале да буду примане као и царски укази.“ Главни животни посао Аракчејева беху такозване војне насеобине. Људи, који су живели у тим насељима, били су у исто време и сељаци и војници. Распоређени по својим кућама, и бавећи се сеоским газдинством, они су се у исто време стално војнички вежбали, покуравајући се не само за време тих вежбања, него и у привредним и у целокупном приватном животу, настрожијој војној дисциплини. Уредбе које је Аракчејев за ове насеобине израдио изгледале су пуне хуманих идеја: од официра се тражила стрпљивост и праведност, пазило се на то да људи буду потпуно обезбеђени, гледало се на добре односе и мир у породици, нарочито на ред и чистоћу. Али све је то била само декорација: у суштини својој живот насељеника био је прави пакао, тако да је сурова дисциплина изазивала не само стално незадовољство, него и потпуно очајање међу насељеницима, које се јављало у многобројним самоубиствима, у честим изгредима против власти, у очајним молбама упућиваним на цара, а понекад и у отвореним бунама.

Маркантна личност међу државницима Александрова доба беше кнез Александар Гољицин, бивши дугогодишњи царски повереник код Светог Синода, а онда, све до 1824. год. када су га оборили још мрачнији типови, министар просвете и црквених послова. Некадашњи слободни мислилац, готово атеист и лакомислени салонски јунак, Гољицин је, ушавши у црквене послове, постао, с временом, прави правцати верски занешењак, пун мистицизма и мрачњаштва. За време његовог министровања цензура, која је спадала у његов ресор, гонила је књижевност, а према

универзитетима и слободи наставе предузете су биле нарочите мере: суспендовано је, стављено под суд, а онда отпуштено због либералних назора неколико најбољих професора петроградског универзитета. Огромну сензацију направила је ревизија, коју је спровео у Казану на Универзитету неки Магницки, некадашњи либерални сарадник Сперанскога, који се после управљао према погледима свога новог шефа. После прегледа казанског универзитета он је предложио, да се тај завод просто поруши; али пошто је ипак незгодно рушити универзитете, он је ставио у изглед низ мера за „његово оздрављење“. Тако су, на пример професори и студенти требали да буду нека врста калуђера; из библиотеке су имале бити избачене врло многе „незгодне“ књиге; професори природних наука упућивани су на Свето Писмо, а медицинарима је било забрањено сецирати лешеве, пошто је то ствар мрска пред Богом.

Кнеза Гољицина истиснуо је са његова положаја неуки мистичар, архимандрит Фотије, тип свирепога мрачњака и претеча каснијих мистичких типова, који су својим моћним окултним деловањем на руском двору толико нахудили и угледу царског престола и правилном току државних послова и самој срећи и благостању Русије. Уз Фотија јавља се и мистичка женска-грофица Орлова, кћи великог победника код Чесме. И сам цар много ужива у „благочестивим“ разговорима архимандритовим и радо слуша његове спасоносне савете. Атмосфера мистичког лудила обухватала је цара све више, а ширила се и по свима друштвеним круговима. Напрегнутост верских осећања огледа се за време Александрово и у јачању секата, као што су, на пример, духоборци чија наука представља неку врсту моралног и спиритуалистичког хришћанства. Поред више-мање салонских мистичких вежбања господских друштава, јавља се и мрачни и свирепи покрет скопаца т. ј. кастрата, који су желели да постану прави свеци. Причало се, да је сам цар пријатељски разговарао

са вођом ових лудака, Кондратијем Селивановим кога су његови поштоваоци сматрали неким сином божјим а у исто време и Петром III!

Уопште друштвени покрети у доба Александрово били су врло живи. И у књижевности јављају се разноврсне струје, веома занимљиве и са естетског и са политичког гледишта. Завршава се; живот и књижевна каријера старих писаца Хераскова, Димитријева, Державина, Карамзина, који издаје своју огромну Историју Руске Државе у 11 свезака (дванаеста свеска изишла је после смрти пишчеве). Дело је епохално, иако сада потпуно застарело, а и несавремено по својој историској и политичкој филозофији. Развија се потпуно таленат финог песника класичке уметничке школе Баћушкова; мудрог баснописца Крилова; једног од највећих уметника руског стиха, дубоког и нежног лиричара, Жуковског, који чини прелаз сентименталног правца ка романтизму. Тада се јавља геније Пушкинов, око кога се групише читава плејада малих песника. Пушкин је сматран као велик већ онда, и то као ненадмашан мајстор форме и стиха и као велики зналац руског језика. Склон романтизму он потпада под моћан уплив Бајрона, који је онда био господар душа, мисли и срдаца младе Европе. Ондашње руско друштво највише је ценило Пушкина као револуционарног песника; његове жучне и бескрајно духовите епиграме, као и много дубље „грађанске“ песме преписују многи и уче напамет. Полиција прати Пушкиново кретање и гони га, док; он лута по Јужној Русији и Кавказу, настављајући свој рад. Много је изразитија, иако песнички слабија, лирика револуционарног песника Риљејева. Уза њ даје одушке свом бујном темпераменту у; врло сочним и борбеним песмама и млади Александар Бестужев (Марљински). Дух протеста осећа се и у врло пластичном и дивним руским језиком написаном позоришном комаду Грибоједова Несрећа од памети. Западноевропска политичка и економска књижевност чита се на велико и у оригиналу и у преводима. Пушкин представља свога

јунака Оњегина као читаоца енглеског економског писца Адама Смита и као „дубоког економа“. У друштвима стално се воде разговори о политици и друштвеним теоријама. Од домаћих писаца се истиче Никола Тургењев, далеки рођак будућег руског великог романописца. У његовој знаменитој књизи „Покушај једне теорије пореза“ налазимо између осталог и следеће речи: „Једна уређена држава не сме своје благостање да оснива на неправди“ и да према том угњетавање једног сталежа од других не може да буде темељ благостања једног великог народа.

Велико врење у друштву огледа се у стварању свакојаким заједница и кружока. Реакционарни писци и „љубитељи књижевства“ скупљали су се у заједницу названу Беседа љубитеља руске књижевности, док су се млађи и напреднији (у књижевном смислу) елементи окупљали у друштву званом Арзамас. Под утицајем Француске Револуције и ратова, као и услед непосредног додира са Европом, приликом ратовања и логоровања у њој руских чета, развила су се у круговима руских интелектуалаца, онда само племића и, у огромној већини, официра, тајна удружења, најпре са магловитом хуманитарном и либералном тенденцијом, а онда са одређеним превратничким циљем. Све јачи реакционарни курс цара Александра са једне стране, а с друге стране вести како се цар спремао да одвоји од Русије неке покрајине бивше краљевине Пољске и да их дода својој самоуправној Пољској, пробудили су и револуционарне и националистичке идеје Руса. Године 1820, избила је готово неочекивано побуна у Семјоновском гардиском пуку; иако је то био чисто локални покрет без идеолошке мотивације и одређеног револуционарног обележја, ипак су га веома озбиљно схватили и у круговима тајних удружења и на двору. Цар Александар је био обавештен о постојању тајних удружења и у главном је знао њихове тежње и главне личности. Било је ту лица и из виших кругова и добро познатих цару, на пример генерал Орлов, сам

крилни ађутант царев. Али Александар није предузимао никаквих оштријих мера против тајних удружења, само је 1. августа 1822. изишао царски указ којим су сва тајна удружења забрањена и растурена, а од официра и чиновника тражена је писмена изјава да неће улазити у тајна друштва. Разуме се, да је овај указ имао само декоративни карактер и да се на њ мало ко обазирао. Уместо распуштеног и релативно мирног и лојалног „Савеза Опште Среће“ створила су се два нова тајна удружења: Северно и Јужно, већ потпуно револуционарног карактера. Њима се касније придружило још и „Друштво Уједињених Словена“. На челу Северног Друштва, са седиштем управе у Петрограду, налазили су се песник Риљејев, политички теоретичар, инжињерски капетан Никита Муравјов и гардиски генералштабни поручник кнез Евген Обољенски; на челу Јужног Друштва стајао је пешадиски пуковник Павле Пестељ и потпуковник Сергије Муравјов; друштво Уједињених Словена било је основано од инжињерског поручника Борисова. Два последња друштва радила су на руском југу, поглавито у главним средиштима друге армије. Друштва су се највише бавила претресањем проблема политичке теорије и преуређења руске државе, а онда питањима практичне политике, како да се дође до остварења друштвених циљева, а нарочито шта да се ради са царском фамилијом, јер се већина апсолутно сложила у томе, да је треба свакако уклонити. Кнез Сергије Трубецкој, један од учесника, писао је већ тада, да је стање Русије такво да преврат мора неминовно доћи; за ово мишљење он је налазио разлоге у овим појавама: 1) у честим побунама сељака против спахија, које су постајале све чешће и све дуже, 2) у општим тужбама против зулума локалне администрације и најзад 3) „држао сам да ће, поред тога, образовање војних насеобина бити узроком преврата“.

У Северном Друштву главни теоретичар беше Ништа Муравјов, који је израдио уставни пројекат за Русију. С њим се слагала већина „северњака“.

Русија је требала да постане федеративна монархија са царем на челу, чији би положај потпуно личио на онај председника Североамеричке Уније. Кметска зависност сељака требала је да буде укинута, али уз грађанску једнакост само су имућни сталежи добивали политичка права, у првом реду права бирања државних и покрајинских сабора. „Јужњаци“ као и „Словени“ беху много радикалнији; они су били сви махом републиканци и присташе најоштријих мера. И једни и други мислили су да пут води преко војне побуне, државног удара, именованга провизорне власти састављене од вођа завере и либералних великаша и сазива уставотворне скупштине, којој су они давали историски назив Земаљског Сабора.

Оригиналност „Уједињених Словена“ састојала се у томе, што су они тежили ка свесловенској републиканској федерацији, тражили споразум са Пољацима, а у ред. уједињених словенских народа, поред Срба и других Словена, уводили су још и Ердељце и Мађаре.

Године 1825. завереници су сматрали, да се може прећи на посао. Они су чак одредили и рок — велики војнички маневри године 1826. — када ће се извести државни удар. Влада је била о свему добро обавештена, и врло опсежан реферат о том био је достављен цару у Таганрог, где се он налазио крај болесне супруге и где је сам оболео, вероватно од трбушног тифуса. Тај реферат цар је оставио без последица, али га је нашао иза цареве смрти шеф његова штаба, Дибич, који је одмах целу ствар јавио куда је требало, а на првом месту браћи умрлог цара: великом кнезу Николи у Петрограду и пресумптивном престолонаследнику царевећу Константину у Варшаву. Тај царевећ се године 1823. тајно захвалио на наслеђу престола, али његов акт у томе смислу није био објављен. Смрт цара Александра, која је дошла неочекивано, у једној забаченој паланци, дала је маха озбиљној револуционарној опасности; ова је изазвана с једне стране замршеношћу

питања о наслеђу престола и за једну монархију веома неприродним стањем када нема цара, с друге стране одлучношћу завереника да учине покушај државног удара.

Између Петрограда и Варшаве водила се жива преписка, јер је велики кнез Никола прогласио царем царевића Константина, на наваљивање неких великаша, нарочито пак генерал-губернера петроградског грофа Милорадовића. Царевић Константин, пошто се раније тајно захвалио на наслеђу престола, прогласи царем свога брата. Усред ових преговора стигле су великом кнезу Николи вести о завери. Завереници беху спремили план буне, који није био лош. Требало је одбити заклетву, заузети сенатску зграду, натерати Сенат да суспендује царску власт и да именује привремену владу, док би одређене убице уклониле великог кнеза Николу. Улогу главног „ножа“ устанка преузе на се занешењак Каховски. Диктатором је био именован кнез Сергије Трубецкој, а његовим помоћником пуковник Булатов. Али, 14. децембра Зимска Палата показала се јачом од завереника. Од целокупног престоничког гарнизона само је један пук одбио да положи заклетву цару Николи. Сенат се нашао у Зимској Палати и нису га могли ухватити. Побуњени московски пук провео је готово читав дан са неким малим деловима других пукова и гомилом цивилних људи међу којима је било много радника, стојећи на Сенатском Тргу. Пошто нису могли ни митрополит, ни велики кнез Михајло, на кога је пуцао песник Кихелбекер, ни гроф Милорадовић, кога је смртно ранио Каховски, да убеде побуњенике, да се покоре цару, цар је употребио прво коњицу, па онда артиљерију. Топови су решили судбину дана. Већ увече побуњене чете биле су разоружане и интерниране а велики број завереника, међу њима и сам „диктатор“, похватани и доведени у Зимску Палату.

Победа владе новог цара Николе била је потпуна: побуњеници нису успели да прошире своју акцију, јер им масе нису пружиле никакву знатнију помоћ, и они су брзо пропали без озбиљне борбе. Онда је почело бескрајно истраживање, саслушавања и суочавања, моралне и физичке патње ухапшених по казаматима тврђаве Петра и Павла, морални терор при саслушавању, при ком се нарочитом вештином одликовао сам цар. Побуњеници су изложили мноштво својих идеја у исказима и дали су критичку слику ондашњег стања Русије. Врховни Суд, који није ни видео оптужене, а у којем је улогу државног тужиоца играо нико други до некадашњи либерални министар цара Александра, гроф Сперански, осудио је заверенике на страшне казне, које је цар Никола смањио и „ублажио,“ те је петорици главних вођа заменио смртну казну черечења на четири дела неком другом смрћу „при којој се не просипа крв осуђених.“ Врховни Суд уважио је царску жељу, те ову петорицу осудио милостиво само на вешала. Тако су 13. јула 1826. ова петорица — песник Риљејев, пуковник Пестељ, па Бестужев, пуковник Сергеје Муравјев, вођа јужне буне, и Каховски — умрли на вешалима, док су остали — њих 121 на броју — отишли већином на робију. Никола Тургењев, умешан у заверу, успео је да се спасе у иностранство, где је пером наставио започету борбу.

ГЛАВА XX

Царевање Николе I

(Доба "званичне народности") (1825-1855)

Доста млад (није још имао 30 година) и недовољно искусан, ступио је цар Никола I на престо, „окаљан крвљу поданика“ (израз самог цара у писму царевићу Константину). Трагедија Децембарске Буне учинила је веома дубок утисак на цара; она га је лично јако уплашила, уневши мучан

елеменат страха у његов живот и његову политику“ па га је утврдила у његовој готово слепој привржености начелима конзерватизма и војне дисциплине. Поред тога, она је улила у њ неповерење према свима друштвеним покретима и друштвеним, снагама, а у првом реду према племству, које је он сматрао као сталеж заражен духом буне и тежњама ка ограничавању самодржавне царске власти. Будно чувајући социјалне повластице племства, он је, у исто време, хтео да влада и управља, држећи племство по могућности далеко од ефективног учешћа у државним пословима. Он је тежио да управу државе што више бирократизира, иако у исто време није имао великог поверења ни у бирократију, сматрајући чиновништво непоузданим и поквареним.

За време знамените велеиздајничке парнице против Децембриста (учесника у децембарској побуни) он је долазио у непосредан додир са већином оптужених; и десила се нека врста чуда: оптужени и усмено и писмено изложили су цару, своме главном тужиоцу, потпуно искрено своје мишљење о стању државе и о мерама, које треба предузети да се жалосно стање поправи. Цар је наредио, да шеф канцеларије истражне комисије, потоњи сенатор, Боровков, направи извод из записника саслушања тих „злочинаца“, из њихових пројеката и писмених исказа. Тако је постао један докуменат, који је после код цара стално лежао на столу, а у ком је дата свестрана, и то поразна, критика државног и друштвеног уређења Русије двадесетих година XIX века. Ову критику и уопште импресије, добијене од процеса, цар је употребио за рад на реформама. Али овај је рад спроводио чисто бирократски, у толикој тајности, да нису чак понекад ни сами министри знали; онда невероватно споро и са сталним страхом да некаква најскромнија, најситнија реформа не изазове „лажна умовања“, штетне разговоре, неред и буну. Требало је вршити реформе, али тако да их нико не би приметио и да би поступне и готово неосетљиве промене што мање

мењале постојећи ред. Будни и строги чувар тог реда, цар Никола је сматрао својом светом дужности да и ван граница царевине пази на одржавање постојећег реда и да одмах интервенише, где год стигне, ако се тај ред поремети. Задатак се Русије, према речима министра спољњих послова грофа Неселродеа састајао у томе, да „подржава власт свуда где она постоји, да је помаже тамо, где она опада, да је брани тамо, где је отворено нападају.“

Треба споменути још и то, да је цар Никола био изванредно савестан у вршењу своје владарске дужности: оскудицу свога бедног образовања он је стално попуњавао врло разноврсним и обилатим читањем, а проводио је много времена проучавајући она питања која су долазила преда њ. Из његових многобројних писама, резолуција и примедба по различитим предметима, као и из његових говора у затвореним и тајним седницама Државног Савета, тог великог саветодавног тела, створеног од његова брата, види се да је цар Никола стекао велику рутину управљања државним пословима, да је имао извесних идеја, које је умео да лепо изрази и да је имао шире видике и јачу памет од многих својих доглавника. Али је све његово старање пропа-дало узалуд: он је био у суштини ствари велики утописта, јер је хтео очувати један скроз труо друштвени ред, хтео га је поправити неким неосетним реформама и, најзад, сањао је о том да може све решити сам. Целог свог живота он се борио са духом времена и пренатрпаношћу свакојаким пословима, и у једном и у другом вршећи неку врсту Сизифова посла. Како је у својој борби са напретком времена немилице спутавао слободну мисао и сурово гонио независне људе, он је постао омражен код свију напредних људи у Русији и ван ње.

6. децембра године 1826. изашло је тајно наређење царско да се образује један ужи одбор за проучавање списа, који су остали од покојног цара и

питања о поправкама у државном уређењу. Тај „Одбор 6. децембра“ радио је четири године и прегледао је не само хартије цара Александра, него је проучавао и различне гране државне управе и јавног живота. Као плод тих већања изашло је више предлога за нове законе и различне реформе, али све то није заседало дубоко у суштину ствари. Ради тога је цео тај рад остао без икаквих битних последица. Цар Никола није више после тога састављао одборе, који би имали за задатак да претресају целокупно стање државе. Али је за поједина питања именовано више тајних стручних одбора; тако је, на пример, питање о кметској зависности сељака било претресано у девет тајних одбора, али и то без икаквог стварног резултата. Поред тајних одбора, цар се у законодавној делатности служио и редовним путем, т. ј. министарствима која су своје образложене предлоге подносила на мишљење Државном Савету. Али је и та установа изгледала цару некако опасна; он је ограничавао њена већања, наређивао је понекад какав закључак треба да буде примљен, а велики број законодавних предмета решавао је коначно и без саслушања Државног Савета.

Цар Никола је наручио чувеном реформатору Сперанском, да скупи руске законе и утврди састав руског законодавства. Сперански је предложио, да се прикупе сви укази и уредбе са снагом закона издати од 1649. године, да се распореде хронолошким редом и тако штампају. Затим је требало да се из те огромне грађе изваде норме постојећег права, па да се оне систематизирају, кодифицирају и издаду у облику зборника или такозваног „Свода“. Најзад, требало је прерадити Свод у један законик. Цар је одобрио само прве две мере, те је Сперански са својим сарадницима успео да прикупи и распореди грађу и изда 25 огромних свезака „Прве пуне збирке руских закона“ од 1649—1825., затим неколико свеказа друге „Пуне збирке“, у коју су ушли закони из доба цара Николе. Постојеће право систематски је изложено било у 14 свезака „Свода закона Руске

Царевине“. Сав је посао био готов године 1833. а 1. јануара 1835. „Свод“ је био уведен у живот, као обавезан законик. После смрти Сперанског, награђеног грофовском титулом, (1839.) издата је 15. свеска „Свода“, која је садржавала казнени законик, једним делом израђен још од Сперанског. Тај се одликовао врло суровим казнама за злочине против државног уређења, који су у многим случајевима били кажњавани смрћу. И поред свију мана, готово неизбежних у пословима ове врсте, Сперанскога збирке представљају монументално правничко дело и биле су од несумњиве користи за Русију.

Сељачко питање рашчлањавало се у главном у два дела: у питање о кметској зависности сељака од спахија и у питање о правном и економском положају сељака-државних кметова. Цар Никола сматрао је кметску зависност као велико зло. На једној седници Државног Савета, на којој је био претресан законски нацрт о факултативном ослобођењу кметова по њиховом споразуму са спахијама, цар Никола је изговорио знамениту беседу, која је почињала овим речима: „Нема сумње да кметска зависност у садашњем њеном стању јесте и код нас зло осетно за све и очигледно, али дирати у њ сада, значило би учинити нешто још много горе“. Дакле, влада није ишла даље од појединачних, врло скромних мера, које су ишле затим да се одстрани најгрозније злоупотребе спахиског права и врло споро смањи број кметова, нарочито кућне служинчади, која се по спахиским дворовима налазила у најгорем стању. Забрањена је продаја сељака без земље; ограничено је право спахија да своје сељаке могу слати у Сибир на робију; донекле је измењен и побољшан начин ослобађања сељака путем споразума са спахијама. Нешто радикалнији закон из године 1848., који је допуштао сељацима да купе слободу приликом продаје имања путем јавне дражбе, био је одмах после објаве некако обустављен, јер је изазвао многе разговоре о предстојећем ослобођењу сељака. Једино се озбиљније радило

на преуређењу управе и донекле господарства код државних кметова. У том послу који је требао да буде као нека врста примера за спахије, велике је заслуге стекао либерални доглавник царева Александра и Николе, генерал гроф Петар Кисељев. Као шеф једног одељења Цареве Канцеларије, касније министар државних имања, Кисељев је упростио и знатно побољшао администрацију са државним кметовима; тежио је да те кметове претвори у слободне сељаке; смањио им је пореске терете; помагао њихову земљорадњу; уредио им јефтини кредит, школе и болнице. Али тај пример поступања државе према својим кметовима није изазвао готово никаквог интереса, а још мање подржавања код спахија-племића. Преживело, труло и омражено наслеђе кметске зависности остало је и даље у свој својој неприкосновености као највећа ругоба Русије и претња њеном опстанку.

За просвету је чињено доста, али се будно пазило да просвета не постане сувише приступачна за шире кругове. Тако су у начелу универзитети и гимназије били намењени за децу племства и чиновништва, док је трговачко-занатлиски сталеж требао да се задовољи са школама од прилике равним нижим гимназијама. Ипак су извесни елементи из нижих сталежа продирали и у средње, и у више школе. Уместо затвореног пољског универзитета у Вилни отворен је руски у Кијеву. Универзитети су године 1835. добили мало слободнији устав. Било је отворено пуно нових катедара, међу њима нарочито славистичке. Више младих научењака послато је у иностранство. Путовање тих државних стипендиста, Срезњевског, Бођанског, Василија Григоровића по словенским земљама чини важан датум у историји словенске узајамности. Али у просветној политици цар-Николине владе није било искренности. Њу је кварио реакционарно-полицајни дух читавог режима. Истина је, да се на руским универзитетима појављују први пут у већем броју људи достојни имена

научника: историчари Соловјов, Грановски, правници Кавелин, Рјеткин, лекар Пирогов, слависте Срезњевски, Бођански, Лавровски и сила других, док у књижевности имамо велик број лепих талената и значајних писаца. Пушкин тада дозрева и даје своју пуну меру, а Љермонтов се такмичи са старијим песничким генијем Пушкиновим, док Гогољ ствара руску прозу. При крају овога доба јављају се велики приповедачи и романописци — Достојевски, Тургенев, Гончаров, да споменемо само најкрупнија имена. Генијални критичар Бјелински, тај први велики интелектуалац-неплемић, популарише и суди голему литерарну продукцију епохе, и даје мноштво значајних филозофских, естетских, моралних и друштвених идеја. Публицистика се развија у филозофским и полемичким списима славенофила и западњака који су дали правац даљем развоју руске мисли. Најзад и ликовна уметност, те музика и глума, имају у то доба у Русији многе знатне представнике, и то неке гране први пут у Русији уопште (такав је случај музике). При свем том, ове важне чињенице не могу спасти цара Николу и његову владавину од строге осуде потомства, јер су сви ови творци руске културе радили већим делом успркос његовим настојањима. То није тешко доказати примерима: Пушкин је стално ометан у раду, он је прогањан и злостављан, док није пао жртвом салонске интриге; Љермонтов, који је на ту интригу и на смрт свог великог песничког друга испевао песму пуну гнева и срџбе, био је ради те песме протеран на Кавказ где је нашао прерану смрт. Грибоједовљев споменути комад осакћаен је цензуром, и није доживео да буде представљан на позорници за живота пишчева. Филозофа-публицисту Чадајева прогласили су лудаком, а часопис у ком је обелодањивао своје мисли, незгодне и неповољне за владу, био је обустављен, а уредник стављен под надзор полиције. Гогоља су шиканирали, и он је тек неке од својих списа могао да штампа, а „Ревизор“ се могао приказивати само на личну интервенцију цареви. Живот у Русији изгледао је и конзервативцу

Гогољу толико одвратан да се осетио морално принуђен да побегне из Русије. И најконзервативнији славенофили били су под надзором полиције. Бјелинског нису бацили у тамницу само зато што га је полиција, дошавши да га ухапси, нашла на самрти; Достојевског, и његову дружину на челу са талентованим Махајлом Буташевићем-Петрашевским осудили су на смрт, одвели на губилиште, и отуда послали на вишегодишњу робију у тешким оковима ни због каквих дела, већ једино због разговора и читања књига забрањених од владе и планова о ослобођењу сељака, о слободи штампе.. Генијалног украјинског песника Шевченка послали су у далеко изгнанство, као проста војника, са забраном да ишта пише и слика (он је био велики песник и талентовани сликар), а његове културне другове осудили су на разне казне. Херцена и Огарјова натерали су на бегство из Русије након прогона и шикана. И колико је других, мање познатих, људи прогањано, злостављано, стављено у немогућност да раде! Колико је књига забрањено, колико списа измрцварено неуком, мрачњачком, више пута бескрајно глумом и самовољном цензуром! Није с тога чудно да су готово сви руски писци тога доба били противу режима. У песми и у роману и приповеци, у књижевним радовима Гогоља и Григоровића, Писемског и Тургеева, најзад и толиких других, на разне начине и са различних страна, према различним темпераментима и талентима, приказана је страховита слика социјалне неправде и моралне покварености Николајевске Русије. Оно што је било најстрашније у њој није била само анархија управе, нити то што је она била „у судовима црна црном неправдом“, како то каже у чувеним стиховима конзервативни славенофилски песник и филозоф Хомјаков, него оно прогањање духа, оно мрцварење слободне човечје мисли и личности.

Међутим је оптимизам био званично призната и од власти ширена наука. У то је доба скована знаменита доктрина такозване „теорије званичне

народности“, т. ј. званичног оптимистичког и реакционарног национализма. Зачетник ове теорије био је гроф Сергије Уваров, дугогодишњи министар просвете цара Николе, који је — у своме годишњем извештају цару године 1833., — писао: „...Срећом, Русија је сачувала ватрену веру у спасоносна начела, без којих она не може ни да цвета, ни да се оснажи, ни чак да живи. Дубоко и искрено везан уз цркву својих предака, Рус је увек сматрао њу као друштвену и породичну установу. Без привржености к вери предака сваки народ свака особа, гине; Рус, одан својој отаџбини, неће никада при-стати на то да напусти ма и једну само догму свог православља, да жртвује ма и једно зрнце бисера Мономахове диадеме (празнична камилавка московских царева). Самодржавна владавина, то је основни; услов политичког опстанка Русије, и руски џин ослања се на њу као на камен-темељац своје величине.“ Када се ово преведе на обичан језик, то значи: никаквих озбиљних промена, јер све што постоји добро је; могуће су само техничке поправке и уклањање случајних злоупотреба несавесних чиновника.. У исто време проглашење начела православља захтевало је, у најмању руку, ограничење делатности других признатих конфесија, те прогоне особа старог верског обреда, па онда слободоумних људи и; припадника секата и отпадника од православља.

Сви покушаји рефорама престају коначно године 1848. Револуција године 1830. у Француској и у Белгији имала је нарочитог одјека у Пољској, где се један део пољске војске и градског становништва у Варшави побунио, истерао из Пољске намесника, великог кнеза Константина, и настојао је пред Земаљским Сабором („Сејмом“) да тај прогласи независност Пољске Краљевине, оцепљење од Русије, и збацивање са престола цара и краља. Цар Никола морао је употребити велику војску, која је тек после седмомесечне крваве борбе, прво под знаменитим Дибичем, а онда после

смрти Дибича под Паскјевићем освојила поново Пољску. Пољска револуција омела је замишљену интервенцију цара Николе у Белгији.

Али је још већи утисак од Децембарске Буне и догађаја из године 1830—31. направила на цара Николу револуција 1848. Он би хтео да је угуши, али су се једино Хапсбурзи обратили на њега са молбом да их спасе од побуњених Мађара. Цар се радо одазвао на позив свога младог друга Фрање Јосифа, па је велика руска војска под Паскјевићем ушла преко Дукљанског превоја у Мађарску. Цар Никола се бојао Мађара још за то, што су у њиховој војсци ратовали многобројни пољски емигранти. И сада још у Карпатској Русији и Словачкој радо се сећају проласка руске војске год. 1849. Она је будила словенску свест у тим забаченим крајевима. Из руске победе над Мађарима извукла је корист само Хапсбуршка Монархија, која је ликвидирала националне аспирације и Мађара, и Талијана, и Словена. Цар Никола није био ни раније склон да те аспирације помаже. Он је поводом Илирског Покрета изјавио, да никад неће помагати поданике против њихових владара, иако је Гај био лепо примљен у Русији.

Достојевски је написао у заточењу, у Сибиру, бесмртне „Записке из Мртвога Дома“. Тако је он назвао сибирску тамницу, али се исто тако могла назвати и читава ондашња Русија. Један од најбољих руских писаца Гљеб Успенски, сећајући се касније на ово доба, вели о њему следеће: „Не треба се мицати, иако можеш маштати; треба да кријеш да уопште мислиш; али не треба крити да се бојиш, да цептиш, чак и онда кад нема разлога за страх: ево шта су направили од руске гомиле. Треба се увек бојати: то је корен животне истине; све остало може да буде а може и да не буде, није све остало ни потребно јер ћеш пасти у неприлику.“ Ове његове речи потврђују потпуно реферат, који је цару поднео један од његових доглавника генерал Кутузов, који је био упућен да прегледа три губерније

и да цара обавести о њиховом стању. Ми можемо само навести неколико реченица из тог ванредно значајног и занимљивог документа: „Приликом путовања мога, пише Кутузов, у најбоље време године т. ј. за време косидбе сена и жетве жита, нисам чуо ниједног гласа радости, није се запажао ниједан покрет, који би сведочио о народном задовољству. Печат несреће и туге ударен је на сва лица. Трагови осећања туге толико су заједнички свима сталезима, докази друштвеног сиромаштва толико су очигледни, неправда и угнетавање свуда и у свему толико су опасни за државу, да и против воље постављаш себи питање: Зар не може све ово стићи до престола Вашег Царског Величанства?...“ И наравно не може, јер, наставља преузвишени аутор „око престола Вашег Величанства скупило се неколико људи, који су, опкољавајући га, направили зид, преко кога никакве злоупотребе нису за вас видљиве и глас угнетавања и страдања вашег народа не долази до ваших ушију...“

Године 1835. од 231.099 људи у војсци било је болесних 173.992 од којих су 130.000 боловали од врло тешких и опасних болести. Умрло је 11.023 војника. Генерал Кутузов износи даље варварску дисциплину, тотални хаос у интендантури и санитету као узроке овог пропадања и распадања армије. Под таквим околностима треба се још дивити како је николајевска Русија могла да води толико активну и све до катастрофе Кримског Рата успешну спољњу политику везану за неколико тешких, дугих и крвавих ратова. Први велики рат, који је Русија водила за време цара Николе, био је рат са Перзијом. Односи са Перзијом почели су да се кваре поново нарочито почетком XIX столећа, пошто је Русија примила у поданство Ђурђијанску Царевину на Кавказу. Ова прастара хришћанска царевина у току дугих векова борила се за своју самосталност против Турака и Перзијанаца. Почев од XVI века, нарочито од доба Годора Ивановича, Ђурђијанци траже помоћи и заштите од Русије. За време Катарине II руска

се граница примакла Ђурђијанској; Русија је била одвојена од ње само кавкаским планинским народима. У то време, на молбу Ђурђијанског цара, проглашен је протекторат Русије над малом закавказском царевином; најзад Павле I уочи своје смрти издаде проглас о уласку Ђурђијанске, као покрајине, у састав руске државе. Када су стигле у Перзију вести о наглој смрти цара Александра и побунама у Русији, оријенталци су схватили ове вести као знак расула руске државе, па су перзијански одреди без објаве рата упали у закавказке руске пределе. Знаменити генерал Јермолов, командант руских трупа на Кавказу, био је преслаб да заустави навалу Перзијанаца. Кад је доспела помоћна војска под генералом Паскјеваћем Перзијанци су били потучени и освојен је Ериван. Паскјевић је ушао у саму Перзију. Перзија је била приморана да затражи мир у Туркманчају. По том миру Русија је добила доста опширне перзиске пределе на левој обали Аракса са тврђавом Ериваном. Од тог времена Русија је до-била господарећи положај у Закавказју, нарочито према Перзији.

Балканска политика цара Николе одликовала се великом активношћу. Уместо да препусти Грке њиховој судбини цар Никола је настојао да се Грци спасу турског јарма и да им се обезбеди шира самоуправа. У томе смислу потписан је протокол између Русије и Енглеске 13. марта 1826. у Петрограду, који је требала да прими и Порта. Готово истовремено Русија је упутила Порти ултиматум, према којем се од Порте тражило да одмах ослободи од својих трупа дунавске кнежевине, и да успостави стање од пре 1821., кад је била погажена аутономија тих кнежевина и кад су оне биле окупиране од Турака.

Исто се тако тражило од Порте нека одмах изврши своје обавезе према Србима у смислу тач. 8. Букурешког Уговора. Најзад, били су изнети захтеви који су се тicali чисто руских државних и при-ватних интереса. Већ 22. априла Порта пристаде на ултиматум. 25. септембра потписана је

чувена Акерманска Конвенција у којој су уређена сва питања, која су произилазила из Букурешког Уговора, као и из неких других међународних аката и обавеза. Тако су обновљене повластице Дунавских Кнежевина, регулисано је питање избора њихових господара, који нису могли бити смењени без пристанка Русије; затим се Порта поново обавезала да испуни све услове Букурешког Уговора, и да у року од 18 месеци, а према споразуму са српским делегатима, обезбеди Србији самоуправу. Специјално је било решено да Србија буде проширена са оних њених шест нахија, које су се пре налазиле под Карађорђевог управом.

Обећано је, да ће сва права српског народа бити потврђена султановим хатишерифом и да ће све то бити стављено до знања руском цару. Међутим, још пре него што је дошло до остварења онога, што је уговорено у Акерману, дошло је до нових заплета на Балканском Полуострву. Турска је одбијала да задовољи тражења Великих Сила, која су правно произлазила из обавеза примљених од Порте у Петроградском Протоколу. Када су та настојања остала безуспешна, савезничке флоте ушле су у Наварински залив и блокирале су турско-мисирску флоту. 20. октобра 1827. год. турске лађе су прве осуле ватру на лађе савезника. У битци, која је трајала неколико сати, цела је турско-мисирска флота била спаљена. После овога догађаја француски, руски и енглески амбасадори напустише Цариград. Султан Махмуд узео је ратоборан став према Русији, протерао је руске поданике из Турске, забранио руским лађама улаз у Мореузе, јавно је оспоравао вредност Акерманске Конвенције и свечано је позивао муслимане на „свети рат“ са Русијом. 14. априла 1828. цар Никола је објавио Турској рат. Тај се рат водио у Закавказју и на Балкану. Млади Његош поздрављао је тај рат у првој својој овећој песми „О војни Русах и Тураках“.

Милошева Србија није учествовала у рату; цар Никола изрично је изјавио да не зове балканске хришћане у рат са Турском, док је кнез Милош на скупштини у Крагујевцу говорио: „Нама није до тога што се царевине међу собом кавце; оне ће се побити па и помирити, али оне слабом ко се у њихову кавгу уплете било би тешко, кад га која страна остави.“

Међутим, рат се показао доста тежак за Русе, нарочито на Балканском Полуострву. Поред неодлучности главног заповедника, старог грофа Витгенштајна јунака из год. 1812., нарочито су деловале незгодне саобраћајне прилике, неуређеност интендантуре и санитета. Много више но саме борбе десетковале су руску војску болести. Борба је трајала са променљивом срећом око годину и по дана. Само су на мору Руси постигли потпуну и одлучну превласт. Нарочито су се чврсто држале неке турске тврђаве, као Шумла. Али после сјајне победе коју је извојевао код Кулевче нови заповедник, генерал Дибич, и после преласка Дибичева преко Балкана и његова уласка у Једрене, Турска је хитно закључила мир у Једрену 14. септембра 1829. године. У Једрену Дибича поздравише и изасланици кнеза Милоша. По уговору о миру Русија је враћала Турској Дунавске Кнежевине, све земљиште на Балкану и велики део својих освојења у Азији. Русија је добила нека острва у дунавској делти, уз право пролаза руских ратних бродова кроза њу. Дунав је проглашен слободном реком. Руси су добили велике трговачке повластице и оштету. Призната је слобода Грчке, док је Дунавским Кнежевинама обезбеђена пређашња самоуправа под руском гаранцијом. Потврђено је све, што је Србији обећано Акерманском Конвенцијом. Цар Никола је доскора смањив оштету, коју је Турска била дужна платити и уопште водио је веома пријатељску политику спрам Турске, тим пре што је Турска почела испуњавати своје обавезе. Тако је већ године 1830. султановим хатишерифом потврђена самоуправа Србије. Природно је да је после тога

руски утицај постао веома јак у Милошевој Србији, где су руски агенти, па и сами курири примани са највећим почастима, и да је српски покровитељ, цар Никола, уживао код Срба највећи углед и љубав.

Много бриге задавала је Русији мала Црна Гора. Стални гранични сукоби између Црногораца и Турака изазивали су честе интервенције Русије. О Црној Гори специјално се бринуо Јеремија Гагић руски конзул у Дубровнику.

Год. 1833. дошло је до првог пута Његошева у Русију, с кога је он понео најлепше успомене. Тада је он био и завладичен, у присуству самога цара. Поред других повољних резултата, Владика је довео из Русије у Црну Гору „штампадура“ и слова, тако да је могао отворити српску штампарију на Цетињу. Међу првим публикацијама које су изашле из ове штампарије била је збирка песама Владичиних, „Пустињак Цетињски“ (1834.), која је пуна реминисценција на Русију и прожета одлучним русофилством.

Цару Николи I посвећује Владика две оде; једну свршава са панславистичким стиховима:

„Здрав Славјанах буди царе! Сви противни за те маре, Брани ђецу, те Славјане, Њине пршти све душмане!“

Одушевљено поздрављајући још у „Пустињаку Цетињском“ руске градове, нарочито Москву, Његош је много касније (1846.) у писму „Московском друштву историје и старина руских“ славио Москву још једном: „Пажња Москве неоцењена је за владоца шаке оног народа који је осуђен судбином на искушења, на жртву за православије и за чест имена народа, којег су четири стотине година гњавиле и истребљавале иноплемене

државе, а који је своје биће сачувао, само са вјером и чешћу имена, и који је доживео блажену епоху у којој га се сетише Цар и мајка славенске величине“.

Владика се свакако свесно и савесно трудио, политички и песнички, да се никад не помуте односи према великом славенском брату малог народића, који на уста сердара Јова (у „Шћепану“) каже:

„И ми Русе ка' браћу љубимо...“

Многи Руси, и као дипломатски агенти и као путници (на пример научењак Нил Попов, писац знаменитог дела „Русија и Србија“, коме је владика Раде посветио на растанку топлу песму), својски су радили на одржавању и учвршћавању узајамних симпатија.

Све до 1840. године Русија је господарила на Балканскоме Полуострву. Не само хришћански народи и васалне према Порти државице, него и сама Porta налазила се под туторством цара Николе. И у Пруској ниједна озбиљна политичка мера, чак ни чисто унутрашња, није се могла спровести без пристанка или бар знања руског цара. Руски посланик на прускоме двору водио је усред Берлина цензуру немачких књига. Кад је краљ Фридрих Вилхелм IV био 1847. принуђен да сазове Земаљски Сабор, цар Никола је заузео непријатељски став према Пруској и своје шураку краљу и спречио је пруски покушај да заузме Шлезвиг-Холштајн и да се бори са Данском. Шта више, осујетио је и покушаје Пруске да дође до хегемоније у Немачкој и помагао је свога савезника и штићеника из год. 1849. цара Фрању Јосифа, да води одлучну реч у Немачкој.

Године 1840. надзор над стањем на Балканском Полуострву предат је узајамним уговором пет Сила — Русије, Енглеске, Француске, Аустрије и Пруске њиховим амбасадорима у Цариграду. На тај се начин руска гаранција претворила у европску, и руски престиж на Балканском Полуострву био је донекле уздрман. Али се цар Никола и даље понашао као суверен не само Русије, него и Истока. Неповерење, које су европски државници и јавно мњење све више тајили према Русији, постало је нарочито тешко по саму Русију после догађаја револуционарних година 1848-49. Политику изоловања Русије и подбадања Турске против ње предводио је енглески председник владе лорд Палмерстон. А и француска влада, и сам председник Републике Луј Наполеон Бонапарт, потоњи цар Наполеон III, својски су подржавали енглеску политику. Аустрија се није обазирала на то, што је опстанак њене државе и династије био обезбеђен 1849. год. само помоћу Русије, него се у потаји већ спремила да, према чувеној крилатици, „зачуди свет својом незахвалношћу“. У таквој атмосфери избио је један нови велики рат. Рат тај, Кримски, био је судњи дан цара Николе и Николајевске Русије. Избио је 1853. год. имајући као непосредан узрок сукоб између Русије, Порте и Француске због права протектората над Светим Местима у Палестини и начина извршавања тог протектората. Развијао се тако неповољно за Русију, и поред дивног јунаштва њене војске, да цар Никола није хтео да доживи срамотни свршетак овога рата. Још пун животне снаге, али сломљена духа услед неуспеха целог свога животног дела, он је себи одузео живот (1855.). Његов син Александар II (1855—1881.) примио је тешко и незахвално наслеђе.

ГЛАВА XXI

Доба Александра II (1855-1881)

(Велике реформе, реакција и револуција)

Александар II примио је наслеђе тешког Кримског Рата. Тај се рат у главном одиграо овако: године 1853. руска војска оперисала је на Дунаву и у Закавказју. За те операције руска флота требала је да обезбеди несметан саобраћај Црним Морем. У томе је био смисао знамените синопске битке, у којој је руска флота адмирала Нахимова сасвим уништила турску флоту. Синопска битка дала је непосредно повода западним државама — Енглеској и Француској — да објаве Русији рат. Оне су повукле за собом неутралну Аустрију, која је натерала Русију на повлачење из Дунавских Кнежевина-Енглеско-француска флота блокирала је руску флоту у Севастопољу и искрцала је јак одред Француза, Енглеза и Турака код Еупаторије на Криму. Покушај руских трупа кнеза Меншикова да зауставе напредовање савезника пропао је. Иза тога отпочела је једанаестомесечна опсада Севастопоља, којој се почетком 1855. године придружише талијанске трупе краља Виктора Емануила. Руска флота била је већим делом потопљена на улазу у Севастопољски Залив. Нови покушаји руских главних снага да ослободе Севастопољ (битке код Инкермана и на Црној Реци) свршили су се неуспехом, и после нечувених борби и дуготрајног бомбардовања, за време кога су Руси понекад губили преко 1000 људи на дан, француске трупе заузеле на јуриш Малахов брежуљак, који је био кључ одбране. Руски заштитници опустошенога града и порушених утврђења напустише град. После овог настало је готово свуда затишје, без формалног примирја. У новембру 1855. године Руси заузеле закавказку тврђаву Карс; ово је створило повољну психолошку ситуацију за преговоре о миру. Истрошена, разорена Русија, у којој је николајевски режим доживео потпун слом, није могла продужити ратовање. Савезници са своје

стране нису имали изгледа да постигну неке нове брзе и велике успехе, и тако је дошло до Париског Конгреса. Тај је Русији вратио места освојена од савезника, а Русија је изгубила освојења у Закавказју и одрекла се обале доњег Дунава (измаилски срез у Бесарабији). Најважнија тачка овог уговора за Русију, и у исто време најтежа, састојала се у забрани, да Русија не може имати тврђава, утврђених пристаништа и ратних лађа на Црном Мору.

Цар Александар имао је 37 година, када је ступио на престо. Он је био већ потпуно израђен човек. Његови погледи и начела стварани су под двоструким упливом: његова оца и високог дворског и војног друштва које је обожавало цара Николу и удварало му се, и веома хуманих и либералних васпитача Мердера и чувеног песника Жуковског, као и његова професора економије Арсењева, који је раније, као професор петроградског универзитета, био гоњен због либерализма. Цар Александар био је спреман да брани самодржавну владавину и интересе њеног главног ослонца, племства, али је у исто време био прожет и сажалењем за народне масе; а беше и свестан да без темељних промена у руском селу не може опстати Руска Царевина. Иначе, цар Александар био је лично веома симпатичан човек; његова спољашњост чинила је на све најлепши утисак. У својим манирима он није имао крутости очеве, био је добар говорник и образован човек, а главна му је мана била само у слабој вољи.

Кримска катастрофа убедила је многе, па и самог цара, да су потребне велике реформе. Сељачко питање стајало је у првome реду. Економски, политички и чисто психолошки, Русија је изашла потпуно из оног стања, у ком би се кметска зависност сељака могла бар донекле одржавати и правдати. Ослобођење сељака било је хитна и безусловна нужда. Још у марту 1856., примајући московско племство, Цар је говорио веома опрезно:

„Шире се гласови како ја хоћу прогласити ослобођење сељака; ово није тако, ...али ја нећу да кажем ни да сам против ослобођења: ми живимо у такво једно доба да се ово мора десити касније или пре. Ја мислим да сте ви мога мишљења. Дакле, много је боље да ово дође одозго, него одоздо.“ У племству је врење отпочело. Племићи литванских губернија поднели су намеснику генералу Назимову молбу да се дозволи претрес питања о ослобођењу сељака, без уступања земље. На то изиђе знаменито царско ручно писмо од 20. новембра 1857., којим је племство овлашћено да се бави сељачким питањем, и то с тим, да право племића на земљу остане неокрњено и да сељак добије слободу и своју кућу са баштом, али и то уз оштету спахији. Крајем 1857. и током 1858. године племство је почело да у својим стручним одборима претреса начин решења сељачког питања. У исто време отпочело је претресање овог питања и у штампи, и то не само у емиграцији, него и у Русији, где су на се обратили највећу пажњу својом ерудицијом и оданошћу интересима сељака чланци младог економског писца Чернишевског, као и ватрени чланак виђеног професора правника Кавелина. Током 1859. образоване су уз „Главни Одбор“ о сељачком питању специјалне комисије за израду законских нацрта. За све време трајале су упорне борбе између различитих струја у бирократији и племству, које су тежиле да реше на различне начине сељачко питање. Јака је била струја, која је тражила да сељаци буду стварно ослобођени без земље. Само настојањима цара Александра треба приписати што је реформа била ипак почетком 1861. готова и што је веома брзо прошла кроз Државни Савет. Овај је само успео, да у последњи тренутак унесе један веома штетан параграф, према коме су сељаци, споразумно са спахијама, могли да добију такозвани „просјачки део“ сасвим бадава и да се тиме, добивши четвртину земље коју су раније имали, реше одмах свих обавеза према својим бившим господарима. Ова мера је знатно смањила површину сељачке земље и постала је један од узрока доцнијој сложености аграрног

проблема. На дан свога доласка на престо, т. ј. 19. фебруара 1861., Александар II је потписао знаменити, али веома неспретно састављени проглас на народ о ослобођењу. 5. марта проглас је био објављен целом народу. Повлашћени сталежи налазили су се у великој паници, у очекивању буне, док су се масе држале потпуно мирно и ћутљиво.

Спахиских кметова било је тада у Русији на 21,000.000 земљорадника и око 1 1/2 милион такозваних „дворових“, т. ј. кућних слугу племства. Осим тога још и 4,700.000 кметова царске куће и 20,000.000 државних кметова. Суштина реформе, у колико се она тичала спахиских кметова, састојала се у следећем: 1) слуге („дворови“) добијали су просто слободу, без даљих услова, само су били дужни да још две године служе; економски положај многих од њих, након ослобођења, био је очајан, јер је њих племство навелико отпуштало а они често нису имали ни куће ни земљишта, нити су били вични каквом корисном занату; 2) земљорадници су исто тако добијали слободу провизорно, још за две године остајући под влашћу племства, везани различним дужностима према својим ранијим господарима; 3) након две године укидала се властеоска судбеност и полиција, а кућа и башта сељака, са споредним зградама предавале су им се уз извештан данак; али је то могло да се претвори и у власништво с помоћу уговора између племића и дотичних сељака, који су онда плаћали откупнину; исто су тако 4) и сеоске општине, такозвани „мирови“ (поглавито у великоруским губернијама), односно поједине породице (поглавито у губернијама мало- и белоруским) добијају на уживање оне земље које су раније обрађивали уз плаћање данка, док је допуштена била и откупнина, уз припомоћ државе; 5) односи између племства и бивших кметова имали су да буду удешени у појединим спахилуцима добровољним споразумом странака, уз посредовање специјалног владиног поузданика, али је касније спроведена принудна ликвидација сељачко-

племићских односа, гдегод нису дотле били уређени и ликвидирани добровољном погодбом; б) сељаци су сачували своје обичајно право, самоуправу, где је раније била, па је овака сталешка самоуправа заведена у све општине, а општине су груписане у веће територијалне комплексе, т. зв. „волости“ са изборним старешином, и са нарочитим судом који је имао да решава сељачке цивилне парнице, па и мање кривичне ствари; 7) у општинама великоруским, земља ораница и ливаде нису биле приватно власништво појединаца, него „мира,“ али то није био колективизам експлоатације него само влаеништва, са више или мање честом променом делова заједничког земљишта која су се налазила у обради и уживању појединаца.

Реформа је, како се види, у основи својој била доста радикална; па ипак ни издалека није задовољила сељаке, а неким својим одредбама довела је до сталног незадовољства.

Иза сељачке реформе дошао је низ других великих рефорама које ћемо сад редом изложити. Са највећом промишљеношћу и веома систематски је израђена реформа судства. Судови у Русији били су сталешки, гломазни; лоше плаћене и лоше спремљене судије биле су познате по својој подмитљивости и несавесности; судски поступак био је невероватно застарео и основан на чисто писменој процедури. Реформа цара Александра дала је Русији „суд брз, праведан, милостив, једнак за све.“ Поред других корисних установа, била је уведена порота у свима важним криминалним парницама и „мировна правда,“ т. ј. нижи судови за брзо решавање мањих кривичних и грађанских парница. Русија се са правом поносила овим „Судбеним Уставом“ цара Александра II (од 20. новембра 1864).

Телесне казне, често веома сурове, тиштале су врло тешко руски радни народ. Године 1863. њихова је употреба била јако ограничена: само робијаша, осуђени на губитак извесних права, војници у такозваним „дисциплинским батаљонима“, и најзад у много слабијем степену сељаци, по пресудама сталешких судова, могли су да буду подвргнути релативно лакој телесној казни. Тек четрдесет година касније, приликом рођења престолонаследника Алексија, цар Никола II је укинуо телесне казне за сељаке.

Исте године, када су делимично укинуте телесне казне, спроведена је важна финансиска реформа, којом је укинута по народну привреду и друштвени морал веома штетна установа такозваних откупшчика т. ј. богатих људи, који су изнајмљивали од државе монопол продаје алкохолних пића. Реформа универзитета дала им је административну аутономију, релативну слободу науке и наставе, и уопште напреднију уредбу.

Најзад, године 1864., издата је уредба о самоуправним установама гувернијалним и среским. Заступници ових нових установа, такозваног Земства, били су бирани од самога становништва, земљепоседника, поседника индустријских предузећа и сеоских општина. Уз гувернијалне и среске скупштине деловали су и њихови извршни органи, такозване Управе. „Земства“ су се бринула о народној привреди, народном здрављу и просвети, све на доста широкој основи. Она су постала веома напредан чинилац руског друштвеног и државног живота. Године 1870. уређена је самоуправа градова. Органе те самоуправе „Градске думе“ т. ј. већа, са њиховим извршним особљем, бирали су сви поседници у граду без обзира на сталешку припадност. Године 1865. изашао је закон о штампи. Иако је

по томе закону очувана цензура, ипак је штампа добила више олакшица, те се могла боље развијати.

Застарелост организације војске, невероватно дуги рок војне службе, од које су били ослобођени повлашћени сталежи, све је то изазивало велико незадовољство у народу. Министар војни, генерал Димитрије Миљутин, извео је темељну реформу руске војске у напредном и демократском духу. Организација војске и самог васпитања официра и војника била је јако побољшана, рок у сталноме кадру био је смањен, обавеза личног учешћа у одбрани отаџбине проширена на све (1874.).

Такве су биле ове значајне реформе, које су у многоне промениле облик Русије и сведочиле о појави, односно јачању нових друштвених група грађанства, интелигенције, слободног сељаштва. Преглед идеолошког, социјално-политичког покрета у првом реду, почећемо са стварањем школа т. зв. славјанофила и западњака. У главном социјалном питању свога доба оба ова табора била су једнодушна: ропство су сви осуђивали. „Ми (т. ј. западњаци) и славјанофили“, вели Херцен, „ми смо представљали неку врсту Јануса са два лица; они су гледали унатраг, ми пак унапред. Али смо у осећањима били једно, и наша су срца подједнаком снагом куцала за нашег млађег брата, сељака. За њих је то била као нека успомена, за нас пророчанство...“ Док су западњаци — бар њихова већина, — тражили, да Русија иде истим путем којим је ишла Западна Европа, те западне законе, установе, и уређења сматрали узором за којим и Русија треба да тежи ако хоће да остане велика, дотле су славјанофили сумњали у истинитост западних просветних начела, у ваљаност морала и друштва, и у примењивост усанова западних земаља на Русију. Они су гледали да своју науку црпу из примера и успомена руске прошлости пре Петра Великог, делећи своје симпатије између древне Москве и Кијева; хтели су да утврде

самостална начела руског живота. Русија је прихватила била хришћанство у облику васељенског православља, и остала је увек у оквиру Васељенске Цркве, па је и класичну просвету добила посредством Цркве, без елемената трезвеног рационализма. Русија с тога није знала за римске правне установе, за уговоре и формализам феудалнога друштва, у њој је право хришћанско схватање, које је по својој суштини „једна целина мудрости“, ударило свој печат на уређење и живот. Ово се схватање најбоље огледа у драговољном позиву Варјазима, да дођу у Русију и да владају, разуме се споразумно са народом; даље у Цркви, која даје духовна начела држави и друштву; у унутарњој правди самих закона и у чувању истинитог достојанства сваке личности; у јединству и лепоти моралног живљења, у природној иако свесној скромности, док је Запад пун охолости и самопоуздања; али напосе, и више свега, у руској сеоској општини — „миру“. Додамо ли још овоме формулу славјанофилског политичког програма, према којој треба вратити оно што је било у државном уређењу старе кијевске и московске Русије, наиме дати народу, „земљи“, „власт мњења“, а цару — „власт силе“, те успоставити и уређење и просвету и спољашњи облик живота, и обреде, обичаје, па чак и моде Русије пре Петра Великог, онда ћемо добити потпуну слику славјанофилства, какво су проповедали, поред Кирјејевског, и браћа Аксакови и Хомјаков, Самарин, и остали. Конзервативни и националистички елементи у овој доктрини нарочито су јаки код епигона славенофилства (око 1880. г. и касније). Почевши пак од 1860. године славјанофили су се нарочито истакли пропагандом у корист Јужних Словена, поименице Срба и Бугара, и уопште извесним панславистичким идејама. Један од главних представника доктрине тих година, Никола Дањиљевски, сматрао је опречност Русије и Европе као неки закон историје.

Али, вера у самосталност руских историских „начела“, у неовисност од Европе и у замашну оригиналност историске судбине Русије, као и симпатије према општини — „миру“, играле знатну улогу и при стварању идеологије такозваног „народњаштва“; а преко „народњаштва“ ове су идеолошке претпоставке ушле и у страначки програм и погледе странке социјалиста револуционара, где су, чудновато испреплетене и измешане с елементима марксизма, синдикализма, и анархизма (највише Бакуњинова правца), допринеле много стварању идеологије бољшевичког покрета; док ортодоксни марксистички покрет и ортодоксна социјал-демократија у Русији, исто као и главне струје руског више или мање демократског либерализма, воде своје порекло (у највећој мери) од западњаштва. У доба првих година „великих рефорама“, следбеници славјанофила и западњака ишли су у три главна политичка правца: конзервативни, либерални и социјалистички; овај последњи уз знатно учешће понеких западњака, највише Херцена, који заузима у руском идеолошком развоју веома угледно место.

Позитивни политички и животни идеал Херценов створен је под непосредним утицајем књижевности француског рационализма, па либералних писаца времена Рестаурације, и најзад утопистичке и социјалистичке књижевности, док му је критичну садржину дала руска стварност — кметска зависност сељака и деспотизам цара Николе. Херцен се у Русији развио у убеђена револуционарног западњака. Али када је дошао, на кратко време пред Револуцију од 1848., у западну Европу — одакле се није више ни вратио, — он је убрзо запазио, да су уставност, политичке слободе, прогрес и просвета, о којима је толико слушао, уопште сва култура Европе, пуни битних недостатака. Република од 1848., и револуција, довели су до још тужнијих разочарања. „Кудагод се кренеш дува варварство, из дворова исто као из радионица... Савремени нараштај

има једног јединог бога, капитал, и нема других богова до њега.“ „...Европа се сада досетила, да би парламентарни систем могао бити оштроумно средство којим ће, тако рећи хемиским начином, друштвене потребе и енергију акције претворити у речи и бесконачне спорове... Демократија има страшну моћ рушења; а кад се лати грађења, губи се у ученичким експериментима и у политичким вежбањима.“ Ово је писано уочи револуције од године 1848. Још је веће било разочарање Херценово након њена неуспеха. А 1864., године оснивања Прве Интернационале, Херцен сабира своје искуство и даје ову оцену Европе и њене цивилизације: „Филистарство, то је последња реч цивилизације, — цео образовани свет отишао је у филистре. Драги пријатељу, време је да се мирно и смирено увиди, да је филистарство завршна форма западне цивилизације, њена зрелост, — филистарством се завршује дуги ред њених снова, епопеја њена развића, роман њене младости. После свих маштања и тежња, филистарство пружа људима скромни и тихи кутак и неузбудљив живот...“ Али на „ивици моралне пропасти“, он је нашао спас у вери у Русију: „Ја осећам срцем и умом да се историја гура кроз наша врата“ (1857.). „У Русији, која ће поћи својим властитим путем, искоришћујући и ширећи њој битно природни дух социјалне правде, који се најбоље оличава у сеоској општини, у колективизму и задругарству сеоскога „мира“, и у бунтовном духу народа, доћиће до коначне победе правде, и одатле ће наступити прави преображај Европе и човечанства, на основу начела руских и словенских битно различних од западних (романо-германских).“ Тако Херцен, у извесном смислу, пружа руку славјанофилима, и везује руски национализам и руско-словенски месијанизам с европским утопистичким социјализмом. У филијацији социјалних и филозофских идеја руских, у стварању „народњаштва“, а преко њега и модерног комунизма, Херцену припада важно место. Социјалисте и либерали свију праваца били су, и у многим су још, његови ученици, па и сам творац и покретач анархизма,

оснивач а онда рушилац Прве Интернационале, Бакуњин, који је на њега снажно упливисао, био је од своје стране под његовим утицајем.

Популарност Херценова била је необична, тако да је његово „Звоно“, забрањено у Русији, постало у време „великих рефорама“ најомиљенији и највише читани руски лист. Тек након пољског устанка (1863.), када су Херцена напустили левичари револуционарци, због извесне умерености, па и умерени либерали, незадовољни његовим полонофилством, почело је нагло опадање славе Звона, па и Херценове уопште.

У годинама такозваних „рефорама“ ствара се у Русији право јавно мњење. Релативна слобода штампе, и у вези с тим појава групе људи, прилично многобројне, који живе од пера, па задругарство, адвокатура, а мало касније и органи локалне самоуправе, који дају посла знатном броју интелектуалаца, — све је то доприло ступању у јавни живот такозване интелигенције „разнога звања“, који нису ни племићи, ни сељаци, ни свештеници, ни трговци. Њима у извесном смислу пружа руку „племић који се каје“ — каје се што је одрастао на тлу неправде и што живи на рачун народа, — тип који више не умире. Високе школе, у којима број ђака брзо расте, пуне су тога елемента.

Сељаштво, у целини доста мирно, прихваћа реформе. Али тај мир је привидан. Песник Њекрасов описао је ово ћутање сељака сјајним стиховима:

„По престоницама хука и бука, бесни беседнички рат... А тамо, у дубинама Русије, влада вечити мир...“

У души, сељаштво није задовољно. Оно сматра, с правом, да су му претешки терети наметнути у корист племства, и да је подела земљишног

поседа испала на његову штету; у души сељаци сматрају да они уопште не би требали ништа да плате, јер су они прави власници земље, те да је уопште постојање спахилука голема неправда. Властелински двор постао је за њих символ понижења. Господска ораница, шума, ливада и пашњак, у свему том виде они од њих одузето добро, Које је њима од преке потребе, а које уопште не припада тим племенитим бадавацијама. Све то треба натраг освојити за сељака. При том су они монархисти до дна душе, — у њима живи идеал великог, православног, самодржавног Цара, њихова господара, њихова оца. Цар-баћушка преварен је и заробљен од племства. „Цар је милостив, али је псар немилостив“ каже једна народна пословица.

Међу интелигенцијом су се онда највише истицали револуционарним духом књижевници и високошколци, којих је тада већ било на хиљаде; па нешто, али у много мањем броју и у позадини покрета, и неки људи либералних професија, најзад и нешто, већином нижих, чиновника и чак и официра. У исто су се доба неке вође младих „земстава“, многи професори високих школа, и нешто високих бирократа (нарочито председника и чланова нових судова), истакли као покретачи и гласоноше либерализма, који је — на супрот социјалним, па чак и социјалистичким тежњама интелигенције „разнога звања“ и омладине — наглашавао потребу јачања либералнога курса, побољшања администрације и судства, развијања установа локалног „seli-governement“-а, који има да буде „крунисан“ (т. ј. да буде заведено народно представништво), дакако уз прокламацију грађанске једнакости и политичких слобода. Револуционари нису много марили за овакве политичке реформе. Њихове идејне вође били су тада одлични критичари и публицисте Доброљубов и Писарев (који је унео револуционарне идеје и чисто натуралистичко и грубо утилитаристичко схватање чак и у естетску критику, одбацујући и Пушкина, као песника без икакве вредности), па највећи апостол нове генерације, Чернишевски, који

се, уз темељно познавање политичке економије и западних социјалних доктрина, загревао нарочито за руску општину и за оригиналне националне руске методе и путеве, који ће коначно довести до општечовечанске среће. И он је дакле био „народњак“, па ни њему није био туђ руски месијанизам, само што га је он заоденуо у чисто материјалистичко и атеистичко схватање.

Главна карактерна црта интелигенције око 1860. и даље био је такозвани нихилизам — реч коју је унео у језик и књижевност Тургенев, у своме знаменитом роману „Оцеви и деца“. Слољашња грубост, вулгарно понашање, презирање свију друштвених обзира, филозофски материјализам и верски атеизам, уз социјално-политички радикализам и идеалистичку оданост интересима простог пука — то су главне црте овог покрета, или, тачније рећи, менталитета.

С јесени године 1861. букнули су нереди на универзитетима: већи број ђака изгубио је стипендије, многи су отпуштени и протерани у покрајине. Ово „расељавање“ интелигентних „бунџија“ по целој Русији било је од значаја за јачање незадовољства у самом народу. Узбуђење, осећај несигурности, све су више расли. Пожари, који су се на необјашњен начин ширили по већим и мањим градовима Русије; појава летака, као што је била читава једна серија под насловом „Великорос“, или посебни летак „Спахиским сељацима“, у вези с којима је затворен, па онда и на дугогодишњу робију осуђен Чернишевски; појава неке „Златне грамоте (т. ј. повеље), којом је цар тобоже даривао сељацима пуно власништво на земљу, те укидао порез на главу и откупнину за земљу, исто као и регрутирање, с позивом сељацима на буну против спахија и власти, ако се ови буду одупрли овој „царској“ наредби, - све су то били знаци снажног покрета. Године 1863. створена је тајна превратна организација, која је

прогласила први пут знамениту лозинку: „Земља и воља“ (т.ј. слобода), као одговор на питање „Шта треба народу?“

Баш ових година настале су врло озбиљне компликације у Пољској. По доласку на престо, цар Александар, приликом посете Варшави, позвао је Пољаке да напусте неостварљива маштања, али су ипак у Пољској веровали у новог владара и надали се да ће учинити нешто за Пољаке. Амнестија бившим револуционарима и поједини уступци изазивали су веће наде. Влада је допустила оснивање Пољопривредног Друштва, које је домало постало средиште политичке акције. Као члан покрајинске управе дошао је маркиз Вељопољски, који се својски трудио да удари чврсте темеље аутономији краљевине и да спроведе сељачку реформу на доста широкој бази, али ослањајући се на Русију и напуштајући мисао о Великој Пољској. Док су се широке народне масе држале потпуно пасивно, у вишем друштву, у чиновништву и у официрском кору, настало је све јаче врење. Нико озбиљно није подржавао Вељопољског. Када је, после неколико сукоба и манифестација, влада распустила Пољопривредно Друштво, дошло је до великих демонстрација по улицама Варшаве, 8. априла 1861., које су биле криво угушене. То је био почетак револуције. Створене су две тајне организације: умеренија Дирекција Белих и револуционарнија Тајни Комитет Црвених. Мисија царског намесника и брата, великог кнеза Константина, да умири разбуктале страсти није успела, а крајем 1862. године тајна револуционарна организација, претворивши се у револуционарну владу, прогласи општи народни устанак. Масе пука остале су и даље пасивне и устанак, иако се проширио на Литву, Белорусију и Волинију, био је у главном доста лако, али врло криво угушен. Интервенција Француске, Енглеске и Аустрије у корист Пољака била је од руске владе одбачена, а пољска револуционарна влада ухваћена и обешена. Сељачко питање у Пољској решено је веома повољно

за сељаке. У Пољској све до 1905. год. спроводила се веома окрутна русификаторска политика; у Литви, Белорусији и на Украјини, на десној обали Дњепра, пољске мањине и католичанство били су јако гоњени. Године 1875. било је службено укинато унијатство, које се ипак одржало, гоњено од власти, све до године 1905. У вези са свим овим догађајима, наредбама из године 1863. и нарочито 1876., забрањена је свака службена употреба украјинског или малоруског језика и јако је ограничена његова употреба чак и у лепој књижевности.

План једне опште буне, године 1863., био је комбинован са пољским устанком, и могао је да буде веома опасан, да није ускоро откривен и осујећен. Али већ године :865. јавља се такозвана Организација са следећим програмом: 1) пропаганда међу сељацима за национализацију земље, 2) буна сељака против поседника, противу племства, и противу власти; 3) оснивање школа, друштава (задруга), радионица (књиговезница, шиваћих радња, и слично), као средство да се ступи у ближи додир са народом; 4) оснивање читаоница и бесплатних школа, организација друштава (пододбора) у покрајинама, на основу начела комунизма; 5) социјалистичка пропаганда у народу, с помоћу учитеља и ђака богословије. Када је један од чланова Организације, племић Димитрије Каракозов, пуцао (у априлу 1866.) на цара, иако је он то учинио на своју руку и без знања већине Организације, ипак је то био знак за жестоке прогоне, па чак и за обуставу неких радикалнијих органа штампе.

Велик број интелектуалаца, по невољи и драговољно, међу њима и женских, често из одличних породица (као на пример знаменита теорискиња Соња Перовска), којима је руска влада ускратила право посећивања високих школа у Русији, кренуо је оних година у Европу, и читаве групе руских студената, више-мање завађених са царском

полицијом, скупљале су се по већим универзитетским градовима Европе, тако нарочито у Цириху, где су с њима долазили у додир и везу и српски левичарски омладинци. Тамо је међу њима почео да прикупља присташе, па је онда пренео акцију у Русију, и то и у престонице и у покрајину, бивши учитељ Њечајев, чија је акција и организација дала садржину роману Достојевског „Зли дуси“, у ком има више генијалних „пророчанстава“ о будућој руској револуцији, или тачније, генијалног предвиђања и дубоких запажања и закључака на основу стварне грађе из живота руских револуционара. Та организација имала је следећи програм: „Једини циљ Друштва, то је потпуно ослобођење и благостање народа. Али будући да је Друштво убеђено да се тај циљ даје постићи само народном револуцијом, оно ће се служити свим могућим средствима да би се у народу развила и раширила свест о патњама, које могу највише да исцрпу стрпљење народних маса, те да се дигне неопходна општа буна. Друштво не подразумева под револуцијом неки покрет удешен према класичним европским узорима. Овај покрет неће да се заустави пред приватном својином и пред традицијама социјалног реда, неће да се сматра задовољеним пошто уништи једну по-литичку форму, да би је једноставно заменио другом, и уредио оно што се зове револуционарна држава. Револуција не може да буде спасоносна за народ догод не искорени све елементе данашње државе, не истреби све традиције социјалнога реда, и не уништи све сталеже у Русији. Наш посао, то је страховито рушење, потпуно рушење, опште и без сажалења. И зато, чим дођемо у дотицај са народом, ми треба да се ујединимо пре свега са пуком бескућника, тих јединих правих руских револуционара, и створимо од њих једну непобедиву и све уништавајућу силу, — то је целокупност нашег задатка, наше организације, и наших идеала!..“ Организација је откривена пре него што је извршила ма што значајније. Ускоро затим влада је позвала

емиграцију да се врати у отаџбину, забранивши јој школовање у иностранству.

Масе младе интелигенције, које су се тада вратиле у Русију, послужиле су као елементи за просветну, и мирну по методама, иако револуционарну по коначној сврси, организацију Чајковског, те за снажни покрет „уласка у народ“. О њему вели Њекрасов у чувеним стиховима:

Не иди пространим
Путем грешничким,
Своје страсти роб!

Иди к снузденим
И потиштеним,
Блажи јад им љут!

Где се највише,
Пати, уздише,
Ту први буд!
(превод А. Харамбашића)

Маса интелигентних младића и девојака, често из одличних и богатих кућа, покушали су да раде међу народом, да га уче, да врше међу простим светом више-мање магловиту пропаганду.

Покрет се овај завршио споља, у главном, потпуним поразом, процесом и прогонима. Али су његови учесници ипак постигли што су желели: приближили су се народу, упознали су се с њим.

Године 1876. основа се поново, на много широј бази, организација Земља и Воља. Један од њених првих иступа јесте голема демонстрација у Петрограду 19. новембра исте године. Идуће године, због рата за ослобођење балканске браће, Русија је мало мирнија, али већ следеће (1878.) године револуционарни и либерални покрети налазе се опет у пуном јеку. Пред полазак на одлучну борбу, револуционари морају да се одреде, да јасно означе своје циљеве, и да одреде своје односе према либералима. У том правцу састављао је основна питања тактике Петар Лавров, бивши професор Генералштабне Академије, социолог и публицист. Он је опомињао чланове и омладинце, да не забораве, да је увек досад, кадгод је долазило до савеза између народњака и буржоазије, народ бивао преварен, јер да нема ништа заједничко између социјалне револуције и револуције која се ствара само да се добије либералан устав. „Било да време за револуцију мора да дође, било да не мора, било да час за њу наступи пре или после стварања буржоазије у Русији, — револуција коју ми тражимо мора бити народна и социјална! Она мора бити упућена не само против владе, њена сврха не сме се састојати само у томе да се власт преда у друге руке, — она мора из темеља да сруши све привредне основе постојећег друштвеног стања!“ Ту, код Лаврова, видимо опет јасно формулисану теорију социјалне револуције, која карактерише револуционарно народњаштво.

„Земља и Воља“ прихватила је додуше програм социјалне револуције, али је остало привремено нерешено питање, којим ће путем она ударити: да ли правим терористичким или путем пропаганде. Једна група била је за терор и завере, за активно наступање, за нападај убеђене револуционарне мањине, која може да, евентуално, и координира свој рад с акцијом левога крила либералног племства и грађанске интелигенције. Друга група била је противна и тероризму и уопште политичкој акцији, него је мислила да

треба сав рад усредсредити на питања чисто социјалне пропаганде, да би се народне масе што пре увукле у борбу, те да с тога треба убацити у њих лозинку чорнаво передијела, под којим се речима разумева у народу поновна подела земље, и уопште свију добара, према начелу потпуне једнакости и равноправности. То је била сасвим примитивна концепција готово детињастог и наивног народног колективизма. Присташе ове групе, разуме се, нису били схватили ствар тако грубо и једноставно, али су у тражењу популарне лозинке дохватили баш ову омиљену народну идеју која је најлакше дизала масе на буну.

Најстрашнији, највећи, и најгласовитији процес који се одиграо тада (1877.), „Процес сто деведесет тројице“ показао је најбоље колико је далеко захватио био покрет „Земље и Воље.“ Након тога процеса дошло је до расцепа у Организацији: на групу Народне Воље (терористичка), и на групу Чорнаво Передијела (социјално-пропагандистичку). Не можемо овде пратити у подробностима чувену борбу између царске владе и тајне револуционарне акције „Екзекутивног Одбора Народне Воље.“ Рећићемо само толико, да се и са једне и са друге стране показивало много одлучности, ревности, и свирепости. То је био прави грађански рат. Групе ових људи бацале су у ваздух железничке мостове, убијале чиновнике и генерале, шириле свуда пропагандистичку литературу, коју је и сам цар налазио на своме писаћем столу; оне су ослобађале више пута своје другове који би допали тамнице!... То су они све постижавали самопожртвовањем, а затим и благодарећи симпатијама које су уживали у свима круговима друштва, чак и међу високом бирократијом и код генералитета. „Не треба,“ пише министар Валујев у једном службеном реферату (1879.), „преувеличавати значај потешкоћа и опасности, иако је ситуација доста неугодна. Равнодушност коју показују готово сви одлични људи према борби владе против релативно незнатног броја злочинаца

заиста је лош знак. Што се пак тиче народа, он је узбуђен али равнодушан, и изгледа да очекује свршетак борбе не стављајући се на страну владе...“

Када је изгледало, за неко кратко време, да ће министар унутрашњих дела, — управо диктатор, — гроф Лорис Мељиков, кога је цар позвао да умири страсти, успети да нешто учини у либералном правцу, 25 најодлучнијих либерала поднели су му (1880.) меморандум, у којем траже за руски народ „озбиљне гаранције личних права (грађана)“. Али узалуд. Цар Александар се до последњег тренутка колебао да потврди и да даде објавити умерени пројекат Лориса Мељикова, којим се позивају заступници окружних скупштина да суделују, као нека врста стручњака, у припремним законодавним радовима владе. Тај пројекат (тобожња „конституција“) био је послат да се слаже у Државну Штампарију баш оног јутра (1. марта) када је бачена бомба окончала царев живот. То је био већ тринаести атентат! Дотада је цар као неким чудом остао „неповређен“. Кобног 1. марта он је пре подне отишао некуд колима, па је, на повратку у Зимску Палату, на Катеринином каналу, бачена на њ бомба. И овог пута остао је неповређен. Али, док се задржавао на месту атентата, други терориста бацио му је пред ноге другу бомбу. Атентатор је остао на месту мртав, али је и цар био смртно погођен.

У историји руске књижевности године 1860. до 1880. спадају у ред најсјајнијих. Чиста књижевност блистала је са неколико имена огромне вредности. Иван Тургеев (1818—1883.), који се јавља још четрдесетих година са неколико дивних приповедака, издаје године 1852. своју ванредно лепу и социјално занимљиву збирку Ловчевих Записа. Од друге половине педесетих па све до друге половине седамдесетих година јављају се његови социјални романи, шест их на броју, који престављају хронику умног и социјалног развитака Русије тог доба. У приповеткама, које излазе

упоредо са романима, и које ће можда сачувати своју уметничку вредност и значај много дуже и у много већем степену него романи, засићени интересима тренутка, Тургеев се јавља као велики мајстор дубоке психолошке анализе и мислилац, пун полета и оригиналних идеја. По својим политичким назорима Тургеев спада у ред одлучних либералних западњака; либерални часопис Весник Европе сматра Тургеева као свога најбољег сарадника. Пред своју смрт Тургеев објављује збирку такозваних Песама у прози: то су лирски одломци прожети дубоким осећањима васељенске љубави, хуманости, али и тешког песимизма; једна од тих песама, која онда није могла да буде легално објављена, слави подвиг оних девојака из отменог друштва, које су се бациле у вртлог револуције, жртвујући себе за добро народа. Кратак одломак о руском језику „великом и богатом и моћном“, који једини спасава писца усред „тешких сумња“ о судбини Отаџбине јесте песнички и политички тестаменат великог писца, који неће изгубити своју вредност док постоји Русија и руски народ.

Тургеев је поздравио као великог писца руске земље млађег свог савременика Лава Николајевића Толстоја (1828—1910.). Баш оне године када се Тургеев прославио „Ловчевим Записима“, јавља се са приповетком Детињство овај будући књижевни џин, један од највећих писаца човечанства. Он је био тада млад спахија, члан највишег племства, официр, који је проводио младе године у веселом и раскалашном друштву, али је већ тада био дубок мислилац, и посматрач живота са необично проницавим оком, књижевник, који је савршено владао најлепшим руским језиком. Необично јаке реалистичке приповетке, такозване „Севастопољске“, у којима су пластички приказане крваве слике из опсађеног Севастопоља; уз то занимљиве приповетке из кавкаског живота, створиле су младом писцу велико књижевно име. У александровско доба

јављају се два његова велика романа, која су му донела светски глас: Рат и Мир, величанствена епопеја руског живота с почетка XIX столећа, прожета фаталистичком филозофијом историје, и Ана Карењина, социјални и филозофски роман из савременог живота. Толстој није спадао у неку политичку странку, али је имао извесних додирних тачака са конзервативцима, и зато су његови романи штампани први пут у часопису главног конзервативног публицисте тог доба Михајла Каткова, у Руском Веснику. Трећи великан руске књижевности и мисли тог времена јесте Тодор Михајловић Достојевски (1822—1881.). Пореклом Белорус, али општеруски писац, он је после робије, на коју је био осуђен као политички кривац, живео извесно време интерниран у Сибиру. Године 1856. вратио се по амнестији у европску Русију. Ту је покушао да ради публицистички, близак конзервативцима и славјанофилству. У својим романима Понижени и увређени, Злочин и казна, Зли дуси, Идиот, Браћа Карамазови, у сликама Записци из мртвог дома, у приповеткама Њеточка Њезванова, Коикар, Записи из подрума, Село Степањчиково, и др. Достојевски постиже врхунац психолошке анализе, и поставља са необичном јачином најзамашније и најстрашније проблеме, који занимају и муче човечанство. Као код Толстоја, и код Достојевског превлађују хришћанске концепције, али прерађене на властити начин. Поред претресања вечитих проблема и стварања вечитих општечовечанских типова, Достојевски даје веома актуелну слику савремене Русије и на више места обрађује проблеме текуће политике, али схваћене са једне више тачке гледишта и стављене у везу са вечитим проблемима духа. У том смислу највећи значај имају му Зли дуси. Поразну критику друштва пре рефорама, као и за време рефорама и реакције, дао је у својим романима, приповеткама, успоменама, причама и цртицама генијални сатиричар Михајло Салтиков-Шчедрин. Поред ових најкрупнијих људи можемо само по имену споменути одличног романописца Ивана Гончарова („Обломов“, „Понор“),

Писемског, аутора многих романа и приповедака, Димитрија Григоровића, затим приповедаче Помјаловског, Рјешетњикова, Гљеба Успенског, Зламовратског, Љескова, групу дивних лирских песника:’“ Тодора Тјутчева, који се одликује дубином филозофске мисли, Алексија Толстоја, који је био јак и у драми (историска трилогија из доба Велике Буне) Аполона Мајкова, Плешчејева, Фета и Полонског. Али је најкарактеристичнији песник тог доба Никола Њекасов који се одликује јаким социјално-политичким лиризмом. Руско драмско позориште има у то време великог писца Александра Островског и одличне глумце.

У спољњој политици Русија наставља у извесном смислу са традиционалном политиком легитимизма, т. ј. чувања постојећег стања и одбране монархског начела. Тако је руско Министарство Спољњих Послова, на челу кога је стајао кнез Александар Горшков, по изричном налогу цара протестовало против насилног спајања Сицилије са краљевином Сардинијом и против укидања других талијанских државица, затим против збацивања хановеранске и двеју хесенских династија. Много озбиљније је било мешање Русије у Критско Питање. Интервенцијом код грчке владе и код краља Ђорђа, који је био ожењен руском великом кнегињом, спречена је слободна Грчка да помаже критске усташе. Руска дипломатија истицала је своје становиште код хришћанских поданика султанових, да буду верни свом владару и да стрпљиво чекају побољшање свога стања од милости Високе Порте. Иза Кримског Рата Русија је на Балкану радила у споразуму са Француском, тако да је неко време изгледало као да је између цара Александра и цара Наполеона III дошло до неке врсте личног пријатељства. У питању замене кнеза Александра Карађорђевића старим кнезом Милошем Обреновићем, као и у питању спасавања Црне Горе од турске освете, после битке на Грахову, Русија се потпуно слагала са Француском. Али је брзо дошло до неспоразума због

француске интервенције у корист Пољске. Пољско питање довело је до зближавања између Русије и Пруске. Влада цара Александра, држећи се пријатељски неутрално за време сукоба Пруске са Данском, са Аустријом и Француском, обезбедила је залеђе Пруској, и учинила је тим велику услугу немачком уједињавању. Русија се тим, уједно, посредно осветила Француској и Аустрији, које су биле тучене од Пруса. Зато се пруски министар председник и каснији канцелар Немачког Царства, Бисмарк, који је једно време био пруски посланик на петроградском дворцу, залагао за добре односе са Русијом. Русија је, на међународној конференцији у Лондону, године 1871. добила одобрење за укидање извесних клаузула Париског Уговора, које су јој забрањивале да подиже тврђаве и ратне луке и да држи ратне лађе на Црном Мору. У Средњој Азији, након низа експедиција, огромни простори, и то не само пустиња него и дивне културне оазе, прелазе било у власништво, било под протекторат Русије; тамо се ствара права руска колонијална империја, која онда још нема за Русију велики економски значај, али свакако представља широке могућности за експанзију руског капитала.

На Балкану, Русију терају на активно иступање, поред питања државног престижа, и чисто идеолошки мотиви, да се помогне потлаченој браћи. У Москви се ствара Словенско Добротворно Друштво са оделењима у Петрограду, Кијеву и Одеси. На челу његовом стоје виђени славјанофили, нарочито Иван Аксаков. Води се интензивна пропаганда за уједињење Словенства, за коначно ослобођење Србије и Црне Горе и за уједињење с осталим Србима, за стварање бугарске државе и ослобођење Бугара не само од политичке власти Турака, него и од црквене Грка-фанаријота. Покушај да се изведе некакво, барем идеолошко, уједињење Словена на словенској етнографској изложби у Москви године 1867. разбија се ради пољског питања и очигледне симпатије знатног дела Чеха према

Пољацима. Славјанофилска пропаганда и њени елементи на двору, у војсци, и у високој бирократији, групише се око личности престолонаследника Александра. Они не маре много западно католичко Словенство уопште, заједно са Словенцима и Хрватима, док су према Пољској директно непријатељски расположени. Зато је цела пажња одговорних и неодговорних чинилаца, активних политичара и публициста, скренута на Балкан, где су били спремни нарочито да се заузму у корист Бугара, као конзервативног и примитивног елемента.

Појава Русије у Средњој Азији изазива велику забринутост енглеске дипломатије и она тежи да увуче Русију у компликације на Балкану. И званична влада у Петрограду сматра, да се јавно мњење треба активније бавити балканским питањима, да би се скренула пажња од унутрашње кризе. Устанак у Босни и Херцеговини, 1875. године, и улазак Србије и Црне Горе у рат дају врло добар повод за такве акције. Тај рат, иако није био помаган од стране званичне Русије, ипак је нашао жив одзив у руском јавном мњењу. Нарочито се тада истакло Словенско Добротворно Друштво, које се, према духовитој речи једног руског историчара, „налазило у рату са Високом Портом“. Неколико хиљада добровољаца, на челу са генералом Черњајевим, који постаје командант српске војске, и неколико милиона руских рубаља стижу у Србију, скупљени уз веома активно учешће тог Добротворног Друштва. Пораз Србије код Ђунића изазива и званичну интервенцију Русије, која настојава прво да се закључи примирје, а онда и мир, на основу *status quo ante*. Међутим, политичке промене у Турској, где су револуционарни елементи оборили султана Абдул-Азиса и заменили га Абдул-Хамидом, прогласивши уједно и устав, турски националистички изгреди, и нарочито крвави покољи по Бугарској, све је то спремало терен за ратну акцију Русије на Балкану. Већ неколико година Русију је заступао у Цариграду врло агресивни експонент

славјанофилске политике, генерал Игњатијев, кога су у шали звали вице-султаном. Са променом режима у Турској њему није остало ништа друго него да упућује ствари у правцу ратног сукоба. У очекивању неизбежног сукоба цар Александар отишао је у Рајхштат на састанак са царем Фрањом Јосифом. Ту је 22. јуна решено, да Аустро-Угарска може окупирати један део Босне и Херцеговине, а за случај распада Отоманске Империје решено је „да се ни у ком случају не дозволи стварање једне велике словенске и какве друге државе на Балкану“. 3. јануара 1877. закључена је и тајна војна конвенција између Русије и Аустро-Угарске. За дипломатску помоћ и неутралност Аустро-Угарска је добијала одрешене руке у Херцеговини, Босни и чак у Санџаку. И са Румунијом је закључен уговор о пријатељству и о слободном пролазу руских трупа кроз Румунију.

Пошто су остали узалудни сви покушаји великих сила да спрече ратни сукоб, цар Александар је у Кишењеву 12. априла 1877. објавио рат Турској. Рат је био припремљен доста неозбиљно. Активна војска била је бројно недовољно јака, слабо наоружана и лоше снабдевена. Врховна Команда била је у нереду; и тако се рат развијао доста неповољно за Русију и стајао је големих жртава. Нарочито је била тешка опсада утврђеног логора Осман-Паше код Плевне. И овом је приликом руска војска показала своје чувено јунаштво и издржљивост, а сем тога нарочито приликом сјајне одбране превоја на Шипки. Руски сликар-Верешчагин у својој чувеној слици руског војника, који се смрзава, али верно чува стражу на Шипки, сачувао је успомену на чувене коминикеје руске Врховне Команде: на Шипки све је мирно, којима је она карактерисала свакодневне трагичне удесе на овом превоју. Од јуна 1877, у рат је ступила на страни Русије и Румунија, затим од децембра исте године Црна Гора и Србија. Капитулација Плевне, заузеће Карса у Азији, прелаз руских трупа преко Балкана и заузеће без борбе Пловдива и Једрена, и најзад појава руских

трупа пред вратима самог Цариграда, неспремног за одбрану — све је то довело до потпуне капитулације Турске у Сан-Стефану. По сан-стефанском прелиминарном уговору створена је велика Бугарска, а Србија је добијала извесно, врло мало, проширење земљишта. Добруца је требала да припадне Румунији у замену за делове Бесарабије, које је Русија по Париском Миру изгубила. У Азији Русија је добивала знатне територије са Карсом, Ардаганом и Батумом. Порта се обавезала, да ће Русији исплатити велику оштету. Још за време брзог напредовања руских трупа у правцу Цариграда показало се, да се не само Енглеска, него и Немачка и Аустро-Угарска спремају да омету коначну победу Русије. Зато за обавештене и није било никакво изненађење, када су Силе затражиле да се цео Сан-стефански Уговор ревидира на једном европском конгресу. Тај је конгрес одржан у Берлину, 1878. год. По Берлинском Уговору створена је кнежевина Бугарска, а на југу од Балкана образована је аутономна провинција Источна Румелија са хришћанским генералним гувернером. По 25. члану тог Уговора Аустро-Угарска је добила право да, као мандатор Европе, поседне и управља Херцеговином и Босном, које остају само под номинелним суверенитетом султановим; поред тога Аустрија је добила право да размести своје гарнизоне и у Санцаку. Србија и Црна Гора проглашене су као потпуно независне, исто тако и Румунија. Све три ове државе добиле су и извесно територијално проширење. Одредбе, које су се тичале територијалних промена у Азији, у Добруци, и Бесарабији, као и о оштини Русији, остале су у главном непромењене. Берлински Уговор посведочио је, да је Русија том приликом била готово усамљена и да се њен престиж опет срзао, будући да је била и војнички и финансиски јако исцрпена.

Али се већ тада могло очекивати зближавање између Русије и Француске, коју је цар Александар лично интервенцијом год. 1875. спасао од новог напада Немачке.

Треба још споменути, да је за време цара Александра II Русија проширила своје границе на далеком истоку до река Амура и Усура и да је добила читаво острво Сахалин. Поседи Русије у Америци (полуострво Аљаска), којом је Русија владала преко нарочитог руско-америчког друштва, почев од 1822., били су 1867. продати Североамеричкој Унији.

ГЛАВА XXII

Доба Александра III (1881-1894)

Познати руски вајар, кнез Паоло Трубецкој извајао је огроман кип цара Александра III, на коњу, који још и сада стоји близу Николајевске станице у Петрограду. Ту се види један дебео, тежак, солидан и мрачан човек, са нечим од руског мужика, који мирно, некако успавано седи на снажном коњу. Какав контраст између ова два јахача: Петра Великог, кога је извајао Фалконет, и Александра III! Први је сав ватра, сав полет, иницијатива, револуција; други је покој, инерција, сан. Александар III, после кратког колебања, схватио је своју дужност као задатак не само да буде чувар историских тековина руске самодржавне владавине, него и вођа реакције против »револуционарних« реформама. Александра III, рођеног године 1845., нису с почетка спремали за владалачки позив; тек после смрти његовог старијег брата дошао је он за престолонаследника. За систематско учење било је већ прекасно. Тако је Александар III остао човек без модерног образовања и разумевања нових идеја, Али неколико једноставних идеја водиља, неколико политичких линија конзерватизма он

је енергично усвојио и спроводио, пошто је био човек прав, искрен, увек доследан себи, а уз то лично поштен и строг у својим моралним начелима. Његова породица, основана у срећном браку са вереницом његовог покојног брата, данском принцезом Дагмаром, прозваном у Русији Маријом Феодоровном, (која је умрла недавно), била је узор честите, скромне, конзервативне породице.

Одмах после ступања на престо цар Александар је морао да реши питање о правцу унутрашње политике. Екзекутивни Одбор »Народне Воље« предложио му је мир једним писмом од 10. марта 1881. године.

Разуме се да измирење између владе и револуције није било могућно. Знаменити филозоф Владимир Соловјов, као и Лав Толстој, препоручивали су амнестију убицама Александра II. Соловјова је влада зато суспендовала од доцентуре и казнила полицајним изгоном, док је писмо Лава Толстоја остало без последица. Убице Александра II умрли су на вешалима. Али много сложеније је било питање о томе, шта да се ради са пројектима рефорама који су остали од цара Александра II. На седницама крунског већа цар је дискутовао са својим министрима о њима. Док је већина тражила напредни курс, врховни државни повереник код Светог Синода, бивши професор грађанског права, лични професор цара и престолонаследника, Константин Побједоносцев, најјачи и најобразованији идеолог реакције, прожет мржњом према европској просвети и парламентаризму, одлучно се борио против свих рефорама. Његов утицај победи и даде политици Александра III онај курс, који смо горе карактерисали. Реформни пројекти бише забачени, либерални министри отпуштени. Ресор унутрашњих дела поверен је министру просвете цара Александра II, грофу Димитрију Толстоју, који је чврстом руком угушио последње трзаје револуционарне акције и, заједно са Побједоносцевим и

министром просвете грофом Дјељановим, изводио на широкој основи замишљен програм реакције у циљу учвршћивања начела самодржавне владавине, православља и званичне руске народности. Пошто су се реформе претходног царевања сматрале као нека врста ограничења самодржавља, то су у њима учињене знатне поправке: порота није уведена у оне округе, у којима је није било; тамо, где је постојала, била је ограничена, судски апарат је стављен под јачи, нарочито политички, владин надзор, мировни суди у већини округа укинута су и већи део њихових функција, уз многобројне административне функције, додељен је такозваним земским начелницима, некој врсти владиних политичких комесара на селу. Под туторство тих »земских начелника« стављени су сељаци и њихова самоуправа, и то се могло сматрати као нека врста повратка кметској зависности. Земства и градске самоуправе беху скучени и стављени под надзор губернатора. Сталешки принцип у њима је појачан, а нарочито је повећан утицај племства. Пошто су локалне племићске корпорације постајале све сиромашније и малобројније, пошто су племићи изумирали, продавали имања и просто их напуштали, ускоро је дошло дотле, да је број одборника, које би требало да изаберу племићи, био већи од броја самих бирача. По многим јужноруским варошима и варошицама избише велики жидовски покољи, на многим местима готово толерирани од полиције, иако непосредно учешће полиције у тим испадима није доказано. Као последица тога јавља се поштравање закона против Жидова; они нису смели да се насељавају у селима и ван одређеног територија. Ова је мера имала баш обратан резултат од онога, на који се циљало: руски сељаци и сиромашни грађани нису ослобођени од жидовске експлоатације где је било, није ослабљен антисемитизам, него је појачано револуционарно расположење Жидова, а у исто време и корумпираност руске полиције, која је за лепе новце допуштала Жидовима да се насељавају где хоће.

Штампа и књиге су гоњене готово као за време Николе I. На универзитетима је укинута аутономија, и неколико најбољих професора натерано је да даду оставку, или је просто отпуштено, као знаменити правници Сергије Муромцев, будући председник прве Думе, и Максим Коваљевски, човек светског гласа, будући члан Горњег Дома од Академије Наука и Универзитета. Студенти су потчињени полицајном надзору. Пошто се сматрало да је учешће земстава и приватне иницијативе политички штетно у нижој школи, то су забранили и једно и друго, а засноване су црквене парохијалне школе, које су требале да шире знане основано на начелима клерикализма и реакције.

Влада Александра III трудила се свом снагом да русифицира друге народности у Русији, па и Пољаке. Почела је ликвидацију финске аутономије; борила се са превлашћу Немаца у балтичким покрајинама, где су немачки барони и грађани (мањина) притискивали већину Естонаца и Лотиша, нарочито сељаке, који беху остали без земље приликом ослобођења. Међутим, влада цара Александра није могла да се заузме за социјална права већине становништва балтичких покрајина, јер је главна тачка њеног програма била да штити племство и његове поседе, који су прелазили у неплемићске, у грађанске, а и сељачке руке. Племство је добило и један веома важан економски поклон у облику установе Државне Племићске Хипотекарне Банке, која је племићима давала обилате своте новца под веома повољним условима. Племство је плаћало мање камате, него што је давала држава имаоцима обвезница те банке. Треба признати, да је влада цара Александра покушала да уради нешто и за ниже сталеже. Укинута је главарина и порез на со; убрзана је ликвидација правно-принудних веза између сељака, бивших кметова и њихових спахија. Али су то били палијативи, као што су палијативне биле и прве мере за решавање

аграрног питања, са оснивањем Сељачке Хипотекарне Банке. Треба забележити и прве почетке нешто озбиљнијег радничког законодавства, изазваног брзим развијањем индустрије.

Али се друштво држало пасивно. Ни у књижевности ни у уметности не може се истакнути ниједна јача струја, ниједно ново велико име, сем Чехова, који се јавља са првим малим приповеткама. Он ће постати са својом нежном тугом и друштвеним песимизмом приповедач-песник умирућег друштва и умирућег система.

Цар Александар III заслужио је назив Миротворац. Русија није за његово време водила никаквог рата; топовска пуцњава по Средњој Азији није могла бити узета озбиљно у обзир. Говорило се, да је цар имао веома тешке успомене из рата, од 1877-78. год., али је вероватније, да је ту одлучивала његова здрава памет, која му је јасно говорила, да је сваки ратни метеж веома опасан по Русију и по цео режим. Мир је улазио у његов конзервативни програм. И владајући кругови били су онда веома опрезни; хтело се постићи што више успеха али без крвавог ризика рата. Велика пажња била је обраћена на Средњу Азију. Тамо је руска власт ојачана; освојена је велика оаза Мерва; а због Авганистана у мало није дошло до сукоба са Енглезима. Али је Миротворац избегао ратни сукоб. Отпочела је тада и колонизација Средње Азије од стране Руса земљорадника. На Далеком Истоку припремала се акција већег стила; њен почетак беху радови на једном управо величанственом и светско-историском предузећу, на грађењу велике сибирске железнице, која је требала да веже Петроград са Владивостоком, Атлански Океан са Тихим. Камен темељац за ту пругу поставио је престолонаследник Никола, који је био и номинални шеф предузећа. Његово са великом славом приређено

путовање кроз Далеки Исток било је предзнак активне политике Русије у тим пределима.

На Балкану Русија је међутим настављала активну политику, у којој се сада могла запазити и једна нова црта, везана са развијањем капитализма у Русији: у Бугарској се радило и на економској експанзији Русије у извесном облику (градња железница од руског гвожђа, под надзором руских инжењера, евентуално снагама руских раденика, а на трошак великих руских железничких друштава, која су тада енергично градила руску железничку мрежу). Ту су се руски интереси и руска политика све више сукобљавали са политиком Аустро-Угарске, иза чијих се леђа осећала акција Немачке. Ту су се оцртавале и прве контуре будуће катастрофе, иако је с почетка Александрова царевања изгледало, да између трију конзервативних царева постоји пуна сагласност (састанак у Скерневицама, у руској Пољској године 1884.). Аустро-Угарска је међутим, по окупацији Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака, постала потпуно балканска држава; тежила је на Солун; и ишла је за тим да потчини своме утицају и Бугарску и Србију. У Србији је у томе у главном и успела захваљујући држању краља Милана.

Супарништво између Русије и Аустро-Угарске у Бугарској испало је веома неповољно по Русију. Кнез Александар Батенберг, рођак руских царева, још се некако колебао између те две државе, док га Русија као непоуздана није срушила, — али Фердинанд Кобуршки, његов наследник, изабран и доведен на престо Уједињене Бугарске против воље Русије, увео је Бугарску потпуно у круг аустро-угарске и немачке политике. Њега је цар Александар просто бојкотовао. Русија је изгубила у Бугарској доста симпатија због свог мешања у бугарске унутрашње ствари, и због неспретних поступања руских генерала Собољева и Кауљбарса, од којих је

први био министар председник, а други војни министар кнеза Батенберга. Аустриска агитација, врло активна, тврдила је, да Русија тобоже иде за тим, да једноставно освоји Бугарску и да је претвори у некакав »Задунавски крај«.

Породичне везе између црногорске и руске династије, односно удаја црногорских принцеза Стане и Милице за руске велике кнежеве Николу и Петра Николајевиће, дала је нарочит значај руско-црногорским интимним односима у ово доба. Цар Александар је тада црногорског кнеза Николу називао и јавно »својим јединим искреним пријатељем«.

Сукоб са Аустро-Угарском и Немачком нагонио је Русију, да тражи савезнике на другој страни, Пошто је зближавање са Енглеском због азиских питања онда још било немогуће, остала је од великих сила једина Француска, са којом се могло доћи у везе. А и за Француску, понижену и увређену од Немачке, било је то зближавање са Русијом прека потреба. Француска је озбиљно помагала Русију обилатим зајмовима, који су делом ишли на развијање руске велике индустрије, а делом на реорганизацију руске војске. Посета француске флоте у Кронштату и руске у Тулону биле су психолошка припрема правога војничког савеза, који је године 1892. стварно закључен. У то се време на немачком престолу налазио млади Виљем II, кога је цар Александар просто презирао. Канцелар Бисмарк, који је ипак имао обзира према Русији, био је потиснут с власти. Кратко време пре свог одласка с власти он је објавио формални уговор о Тројном Савезу, коме је била пришла и Румунија, хотећи да мало застраши Русију. Али се ту »гвоздени канцелар« преварио. То објављивање само је убрзало формално склапање руско-француског савеза.

ГЛАВА XXIII

Доба цара Николе II (1894-1917)

Повучен и скроман, идеалан супруг и отац, који је ступио на престо у својој 27. години, цар Никола II, старији син Александра III, није био од природе обдарен ни државничким умом, ни способностима администратора, ни беседника, ни војсковође. Од свију владалачких особина он је имао само врло лепо понашање, које му је привлачило и поданике и странце. Цар Никола је могао да буде и стварно је био, у више махова, веома популаран, али, у својим политичким поступцима и обећањима недоследан, плашљив и неискрен, он је успео да изгуби стечену популарност и да сроза државни и свој ауторитет. Царица Александра, рођена принцеза Алиса од Хесена, добра жена и мајка, није никад била популарна у Русији; увек су је сматрали као Немицу и туђинку, иако је она постала мистички побожна ћерка православне цркве, и трудила се да уђе у руски дух. Изгледало је, као да некаква коб лебди над царским паром. Готово елементарна несрећа на Ходинском Пољу, када је, због административног нехата, бесмислено погинуло, приликом крунидбених свечаности на хиљаде недужних људи, отпочела је низ даљих недаћа; зло коб као да се осећа у страхотама прве револуције и њеног угушења, и у. несрећама Јапанског и Светског Рата, па и у жалосној судбини царевића Алексија: пето дете, жудно очекивано, царевић се родио са наследном болешћу Хесенског Дома — хемофилијом. Одатле произлази и страшни мистицизам царског пара, који је прелазио у заслепљеност: најодвратније варалице успеваале су да искористе ову особину цара и царице да се увуку у двор, да се мешају у високу политику и да, према изреци једног руског романописца, »шамарају велику Русију«. Династија и двор, као и висока бирократија, војна и цивилна, нису се показале на висини у тешким

приликама; они су били у опреци са великим делом просвећеног друштва и са големом већином руског народа. Већина племства подржавала је режим, али то није био поуздан ослонац престола; политички нејако племство налазило се у економском и моралном опадању.

Већ у другој половини XIX века индустријализација Русије и развитак и снажење градског живота брзо и лепо напредују. За ових тридесет година пре 1897., када је извршен општи попис становништва целе царевине, становништво градова са мање од 1000 становника (према попису од 1866.) попело се на 5%, градова са 1000—5000 становника на 16%, са 5000 - 10.000 на 45%, са 10.000 до 20000 на 78%, са 20.000-50.000 на 96%, са 50 до 100.000 на 129%, и напokon у градовима са становништвом одвише него 100.000 душа на 123%! Дакле, што је град био већи, у толико се боље развијао. Тако је, на пример, Петроград имао године 1866. на 539.000 душа, а године 1897. — 1,267.000; Москва је са 352.000 скочила на 1,035.000, Одеса са 119.000 на 405.000, и т. д. Неки индустријски градови никли су као из земље: Владикавказ је са 3.000 становника скочио на 44.000; Благовјешченск са 2.000 на 33.000 а Иваново-Вознесенск чак са 1000 на 53.000! Просечно је градско становништво порасло од године 1885. до 1897. за 33.8%, док је у истом раздобљу сеоско напредовало само за 12.7%.

Годишње повећање индустријске продукције било је у %, у периоду 1878—87.: 26.1; у периоду 1888—92.: 41.6; и у периоду 1893—97.: 161.2%. Било је, разуме се, нешто вештачког у овом брзом напредовању градова и индустрије, у њему су играли важну улогу и државни протекционизам (нарочито министра финансија Сергија Витеа), па имиграција страних, нарочито француских капитала; али је чињеница, да су ове нагле промене социјалних и привредних прилика настале и да су знатно деловале све до

Светскога Рата. Протекционизам од стране државе донео је политичке последице: а) буржоазија није постала независна, одлучујућа политичка снага према влади, те уопште није имала довољно борбености и отпора у себи, што се лепо показало за време револуције, и б) радништво је остало под државним притиском, и било нарочито јако гоњено од полиције, будући да је индустрија постала у неку руку грана државне управе.

Културне и економске прилике сеоског становништва Русије биле су још увек веома назадне при крају XIX века. Иако је народ ван сваке сумње напредовао, неписменост и општа неразвијеност падали су у очи на све стране, нарочито и због сиромашности и оскудице школа. При крају XIX столећа рачунало се да у Русији има свега 48.000 основних школа (док их је требало бити најмање на 150.000); а сасвим су недовољна била средства ваншколске просвете, до крајности ограничене полицајним мерама владе. Привредно стање сељака било је исто тако лоше. Задуженост пореским управама, на пример, која је године 1880. износила свега 22% од целокупног годишњег износа, године 1900. попела се на 117%, док се је зарада смањила, иако цене животних намирница нису пале. Сељаци су имали за храну од прилике 15 до 23, а највише 26 пуди (пуд = 16 кг.) хлеба годишње (док нормални минимум износи 28½ п.). Утврђено је (1903.) службено, да сељаци добијају 30% мање хране него што треба за нормални живот. Године 1901. шећера се трошило у Русији 13 фунти (1 кг. = 2.44 фунте) на човека, док се у Француској трошило 27, у Америци 69, у Великој Британији 79 фунта. Аграрно се питање, према објашњењу најбољих руских стручњака, састојало у главном у овоме: део земљишта који су сељаци добили приликом ослобођења био је посве недовољан, и по количини и по каквоћи, јер није обезбеђивао опстанак сељачке породице, преко сваке мере оптерећене плаћањем откупнине и пореза; у исти мах, на

њему се није могла да запосли сва радна снага дотичне породице, те се уопште није могла да води економија без најма туђег земљишта.

Услед оваквих прилика, а живећи у традицијама и успоменама ранијих сељачких покрета, о којима се причало и певало, и у уверењу да земља апсолутно мора да буде сељачка и да племство односно велепоседници уопште немају шта да раде на селу, није нимало неразумљиво што се у руском сељаштву јављало и све више ширило тајно револуционарна расположење.

За карактеристику стања на рускоме селу, при крају XIX века, треба још нарочито истаћи, поред ниске културе и тешких привредних прилика, и услед њих, веома недовољно и незадовољавајуће здравствено стање сеоског становништва. Ту се становништво повећавало веома лагано, без обзира на огроман број рођења; постотак смртности у Русији износио је у то доба 3.5, док је у скандинавским земљама био 1.7, у Великој Британији 1.9, у Француској 2.2, у Немачкој 2.4. Смрт је нарочито десетковала децу испод пет година: на сваку 1000 деце ових година умрло је годишње по 450! »Бог дао, Бог узео« — говорили су фаталистички руски сељаци.

Исто тако лоше је било и економско и правно стање руске радничке класе. Либерални племићи, либерално грађанство, либерални и револуционарни интелектуалци бринули су се о побољшању државне организације, администрације, судства, о уређењу односа самоуправа према влади, завођењу устава и политичких слобода. Напредни православни људи тужили су се на зависност цркве од владе, а припадници других вера, нарочито староверци и секташи, имали су пуно разлога да се боре за верску толеранцију. Рђави резултати русификаторске политике осећали су се нарочито у Пољској; тешки су били и прогони украјинског и белоруског

диалекта, којим говори велики део самих Руса. Једном речи, елемената за незадовољство било је на све стране.

Први су изашли јавно либерални зимски одборници са врло скромним жељама, али је то цар карактерисао у свом, говору, припремљеном од Побједоносцева, као »маштарије које немају смисла«, и тим опорим речима први пут је уздрмао поверење друштва према себи. Године 1897. избили су економски штрајкови у Петрограду. Идуће године створена је руска социјално-демократска странка. Године 1899. избили су нереди на високим школама, нарочито у Кијеву, Петрограду и Москви. Влада је отпустила неколико професора и хиљаде студената. Иза тога почиње терористичка акција и пропаганда револуционарног народњаштва, и развија се »странка социјалиста револуционара«. Убиства министра просвете Богољепова и министра унутрашњих дела Сипјагина учинила су веома мучан утисак на владајуће кругове. У пролеће 1902. јављају се озбиљни аграрни нереди у полтавској, харковској и саратовској губернији, који су били угушени на веома суров начин.

Све што се догађало тада у Русији наћићемо и у књижевности, томе огледалу живота. Од старијих писаца овога доба прво место припада Лаву Толстоју. Он је делимично већ био напустио уметност, па је пошао путем књижевне верске пропаганде, и проповедао узвишене надземаљске доктрине моралистичког и спиритуализованог хришћанства. Али, на негативној страни, у критици, коју је водио у облику теориских расправа и у облику краћих прича, па и у облику романа („Воскресење“), он је страшно ударио на темеље постојећег друштва: на феудално племство, на бирократију, судове, полицију, на политичке подвиге влада, и на односе власништва; све је то постало предметом живих, жучних, духовитих, понегда и грубих, критике великога мајстора. Многи његови радови нису

смели бити штампани, — они су преписивани у хиљадама примерака и тако ширени по целој земљи; издавана у иностранству, дела Толстојева била су на велико увожена и кријумчарена у Русију. Његово истеривање из Цркве, које је 1901. наредио Побједоносцев — постало је сензацијом и политичким скандалом. Поред Толстоја, који је наговештавао буру, млађа генерација писаца при крају века давала је израза осећајима страха и одвратности, чамотиње и туге, који су сведочили о болести друштвеног организма, и о наступању кризе. „Страшан је живот... Да ли уопште могу да избегнем лудило и ужас?...“ (Вересајев „Састанак“); „...Како су осамљени они који траже лепоту, правду, и више радости за себе и за друге у овој циновској шумској земљи... Колико је величанствена, колико је богата ова Земља... али каква страхота у њеним даљинама...“, (Буњин). „Страшне импресије тамне даљине“ Андрејева, па изазивање богатих и повлашћених од стране јунака Горког, који су јаки, охоли, спремни на све, који прете друштву да ће ускоро јурнути на њ — све су то знаци наступајућих потреса.

„Нама треба један мали победнички рат, да бисмо се осигурали од револуције“, — тако је од прилике судио, према исказима грофа Витеа, министар унутрашњих дела и државни секретар Већеслав Плеве. И царева таштина требала је исто тако победа и славе.

Још осамдесетих година почела је да се опажа извесна активност руске владе у питањима Далеког Истока. Када је године 1891. почето грађење велике сибирске железнице, ово није само оживело бескрајне сибирске просторе и, после 1896. године, јако повећало број руских досељеника из велико-руских и украјинских губернија у Сибир, него је отварало и огромне могућности за руско ширење на Далеки Исток. „Велики сибирски пут“ писао је у јесен 1892. тадашњи министар саобраћаја, Вите, „отвара

нове видике и за светску трговину, и овај његов значај ставља га у ред светских историских догађаја, од којих почиње нова епоха у историји народа и који често изазивају темељне преокрете у економским односима између држава.“ Баш за време те градње дошло је до рата између Јапана и Кине. Кина је била брзо и потпуно тучена и по Симоносеском Уговору, поред острва Формозе, уступила је Јапану два полуострва, која затварају улаз у Жуто Море. Русија је посредовала у корист Кине, па је Јапан пристао да ова полуострва напусти, под условом да му се плати 400 милиона франака оштете. Пошто Кина није располагала толиком готовином, била је принуђена да закључи зајам. Русија је постала гарант тог зајма и тим је добила право да се меша у питања кинеске политике. Одмах иза тога Русија је добила веома повољну концесију за грађење велике железнице кроз Манџурију. Како Владивосток није био слободан од леда кроз читаву годину, то су руски државници дошли на мисао да траже једно пристаниште на Тихом Океану, увек слободно од леда. Почетком 1898. руска флота заузео пристаништа Портартур и Талијенван. Кина уступи то за 99 година и одмах иза тога Русија приступи грађењу велике тврђаве и базе за ратну морнарицу у Портартуру, док је у Талијенвану, који је добио руско име „Далњи“ удешено слободно пристаниште. Немачка и нарочито њен цар Виљем II играли су велику улогу у руској политици на Далеком Истоку. Цар Виљем је на сваки начин убеђивао Николу II, да треба сву снагу руске политике упутити на Далеки Исток, оставивши Немачкој слободне руке на Блиском и Средњем Истоку, а признавши уз то и нарочите интересе Аустро-Угарској на Балкану. Већ 1897. (26. априла) покушала је Аустрија да добије од Русије признање за анексију Босне и Херцеговине и Санцака, али је одбијена.

Године 1900. избио је у Кини такозвани Боксерски устанак, који није био с почетка уперен против Руса, него само против осталих странаца. Али у

току догађаја били су и Руси угрожени, а немачки је посланик чак убијен. Оружана интервенција великих сила, у којој је и Русија веома активно суделовала, завршила се крвавим угушењем буне и осветом Кинезима. Русија је тада окупирала читаву Манџурију, где су се грозничавом брзином приводили крају радови око грађења источне кинеске железнице, која је везивала не само Владивосток него и Портартур са средиштем Русије. Шта више, група руских предузимача доста авантуристичког типа, увукавши у свој посао веома високе личности и искористивши чак за образовање друштвеног капитала нека лична царева средства, отпочела је веома интензивну акцију да економски своји и Кореју, у којој су добили нарочито богате шумске концесије на реци Јалу. На Далеком Истоку створено је царско намесништво, које је поверено једном салонском адмиралу, Алексејеву, човеку веома сумњивом, који је добио право дипломатског дописивања са Јапаном и који се свесрдно трудио да замути руско-јапанске односе.

Утврдивши неспремност Русије за рат и закључивши савез са Енглеском, Јапан је прекинуо дипломатске односе са Русијом и одмах иза тога јапанска флота, без објаве рата, нападе руске лађе у Портартуру и у корејском пристаништу Чемулпу (9. фебруара 1904.) Тако је отпочео руско-јапански рат. Он се са руске стране водио са крајњом неозбиљношћу, био је у Русији апсолутно непопуларан и открио је, као и Кримски Рат, све мане руског државног и друштвеног уређења и војне организације. И поред јунаштва војске, која се и опет показала пуна издржљивости и храбрости, Руси су претрпели низ тешких пораза. Нарочито је била тешка катастрофа код Мугдена, фебруара-марта 1905. Почетком јануара 1905. год. капитулирала је и тврђава Портартур и оне руске лађе које су се налазиле у његовој луци биле су уништене од властите посаде. Многе друге лађе потопљене су у биткама, док су неке

успеле да се склоне у неутралне луке, где су биле разоружане. Из Русије је са великом помпом упућена ескадра адмирала Рожественског, за којом је пошла и ескадра адмирала Њебогатова. Рожественски је предвиђао пораз, али се није усудио да то јави цару. Лађе Њебогатовљеве флоте биле су старе и неспособне за ратовање. Флота адмирала Рожественског, обишавши сву Европу, Африку и Јужну Азију, срела се у Цушимском Мореузу са надмоћном јапанском флотом и баш на дан царевог крунисања (14. маја 1905.) била је готово сва уништена или заробљена, наневши Јапанцима сасвим незнатну штету. Рат је био очигледно изгубљен.

Големе несреће Јапанског Рата, комбиноване са рђавим радом других чинилаца, изазваше у лето и јесен г. 1904., и нарочито почетком године 1905. тешку револуционарну кризу. Тако 15. јула 1904. терорист Сазонов уби бомбом министра Плевеа. У новембру на састанку делегата руских земстава израђен је план либералних рефорама, а 12. децембра цар објави указ, којим је ставио у дужност комитету министара, да се постара око израде низа рефорама. Крајем године у Петрограду је дошло до великих немира, поглавито до штрајкова, које је организовало нарочито Друштво руских фабричких радника. Ово друштво, које је имало на челу веома честољубивог и безобзирног попа Гапона, било је под нарочитим покровитељством петроградске полиције. Иницијативом Гапона петроградско радништво кренуло се изјутра 9. јануара 1905. у правцу Зимске Палате, да тражи од цара мир, сазив уставотворне скупштине и економске и политичке реформе. Министар унутрашњих дела, мирољубиви и либерални кнез Светопук-Мирски, и полиција нису успели да зауставе демонстранте, који су, са црквеним заставама, иконама и царским сликама, ишли Зимској Палати. Цар је дан пре хитно напустио Петроград. Празну палату су бранили јаки одреди војске, који су пуцали у народ. Жртве су биле многобројне. Цар је том приликом записао у своме

дневнику: „Тежак дан! У Петрограду је дошло до озбиљних нереда због жеље радника да дођу пред Зимску Палату. Војска је морала да пуца, и било је више мртвих и рањених. Боже, како је то тешко и мучно...“

Иза тога су немири и терористички акти у Русији расли све више; од њих је направило највећи утисак убиство бомбом царева стрица и једног од првих државника царске Русије, великог кнеза Сергија. 18. фебруара изашао је манифест, у ком је цар нарочито указао на ово убиство, као и на друге кржаве и страшне догађаје, и позвао је све верне Русе да се окупе око престола, да заједно са царем бране историска начела неокрњеног самодржавља. Али истог дана објављено је и ручно писмо царско министру унутрашњих дела Булигину, у ком му је наложено да спреми закон о народном представништву, које би требало да има само консултативан карактер. Најзад, у царском указу Сенату дозвољено је свима корпорацијама и лицима да подносе своје предлоге о бољем уређењу државе. Реформаторска акција владе; друштвени покрети земстава, корпорација, интелектуалаца; револуционарни покрети радника, омладине, терориста; аграрни нереди сељака, са штрајковима пољопривредних радника, паљење спахиских зграда, сечење спахиских шума и отимачина спахиске покретне имовине, све је то ишло упоред и испреплетало се. Влада је предузимала све мере да сузбије револуцију: прогласила је изнимно стање, хапсила је, гонила, убијала. Стање је постало нарочито опасно, када се побунила посада велике оклопњаче „Потемкич" у Црном Мору и кад јој се придружила и друга оклопњача, „Ђорђе Победник".

Колебање државне политике најбоље се видело при царевом пријему либералне депутације ректора московског универзитета, кнеза Сергија Трубецкога и другова, и једне друге реакционарне депутације. И једној и другој депутацији цар је говорио тако, да се у главном обема допао.

Либералне су мере цареве биле ове: указ о широкој верској толеранцији, који је изашао на Ускрс године 1905., решења о олакшицама пољској мањини у Литви, Белој Русији и Украјини; о дозволи штампања Светог Писма на украјинском језику и о проширењу веома скучених права штампе. Али главна реформа беше установа Државне Думе као од народа бираног конзултативног тела, (манифест и закон 6. августа 1905.). Избори су били замишљени као комбинација сталешког принципа (сељаци су требали да гласају у својим сталешким општинама) и принципа заступања имовних интереса. Овај закон никад није био примењен. Занимљиво је, да цар ову реформу није дао спровести кроз Државни Савет, него је донело нарочито Крунско Веће, састављено од његових рођака и великодостојника. Стенографски записник седница овог Крунског Већа даје поразну слику кукавичлука и необавештености царевих саветника, њихове мржње против рефорама и страха пред народом, на који су ипак полагали извесне наде. Они су мислили да ће сељаци, у битности, бранити освештана начела.

Међутим је у Портсмуту, у Америци, грофу Витеу пошло за руком да закључи мир са Јапаном. Јапан је био финансиски толико исцрпен, да је пристао на услове мира, који су за Русију били прилично повољни. Русија је изгубила од свог земљишта само јужну половину острва Сахалина и своја права дугорочне окупације Квантунског Полуострва и јужног дела манџурске железнице. Ратна оштета није плаћана, и то је за Русију био знатан позитивни резултат. То све ипак није ублажило унутрашњу кризу у Русији. Да би некако локализовао немире по великим градовима, свемоћни шеф полиције Трепов предложио је, а цар је издао указ од 27. августа којим је универзитетима враћена аутономија. Образовани су радикално демократски „Савез савеза“ свих организација интелектуалаца, и револуционарно-социјалистички „Совјет радничких депутираца,“ који су

средином октобра 1905. прогласили генерални штрајк. Тај је штрајк обухватио целу Русију и зауставио је сав политички и пословни живот. Сам цар је био готово одсечен од осталог света у својој вили Петерхофу близу Петрограда. Иако је шеф полиције Трепов издао чувену наредбу „не штедити фишке“ ипак је било очигледно да треба попуштати, јер је влада била апсолутно немоћна да угуши штрајк. Велики кнез Никола Николајевић, командант гарде и петроградске армиске области и председник Савета Државне Одбране, који је дотле био за чврсте мере ради сузбијања анархије, тражио је тада од цара да да неку врсту устава. Цар је потом, по савету великог кнеза, позвао свога бившег министра финансија и прослављеног портсмутског миротворца грофа Витеа на саветовање. Вите је предложио реформе и попуштање. Цар је примио сугестије и дао је Витеу мандат за образовање владе. У исто време потписао је знаменити манифест од 17. октобра 1905. Њим су: 1) народу обезбеђене слободе савести, речи, скупљања и удруживања, те лична неприкосновеност; 2) обећана је измена изборног реда, у правцу проширења бирачког права и 3) наређено је „установити као непоколебљиво правило, да ниједан закон не може ступити на снагу без одобрења Државне Думе, и да изабраним од народа представницима буде обезбеђена могућност стварног учешћа у надзору над законитошћу поступака именованих од Нас власти.“ — Јединствени фронт Револуције био је овим актом пробивен, и сви они државници који су честитали Витеу, што је спасао династију и монархију, били су сасвим у праву.

Одмах су се на више страна јавили јаки покрети радости, и оптимизма, док је у исти мах на другим странама долазило и до револуционарних иступа екстремиста. Лозинка која је свуда палила била је чаробна реч „Амнестија!“ — амнестија за све који су патили, и по руским затворима и у сибирској „тајги“ (прашуми), по далеким рудницима, и у тврђави

Шлисбуршкој, и исто тако и за оне који су лутали по свету као бескућници. Власти су се држале већином пасивно, не знајући шта ће и како ће. Али су неки гувернери и управници градова ипак остали у додиру са реакционарима и четама бандита, међу којима је било и много детектива, па је иза прогласа Манифеста дошло до крвавих покоља у Кијеву, Одеси, Минску, Твери, Томску, па чак и у обема престоницама; највише су том приликом страдали Жидови. Најгоре је било у Томску, где су спалили позориште и у њему неколико стотина интелектуалаца и омладинаца.

Гроф Вите, како изгледа, није хтео да на пречац све мења. Само је симболичну личност државног прокуратора код Св. Синода, Побједоносцева, цар отпустио одмах. Злогласнога шефа полиције Трепова, међутим, Вите је још мало задржао, да се не би показао одвише попустљив према јавном мњењу. После је Трепов именован командантом Царске Палате, те је тако стварно постао човек најближи цару. Вите је настојао да попуни своју владу са неколицином веома умерених политичара, који су се нарочито били истакли у органима локалне самоуправе; али су се сви преговори развлачили те најзад и разбили ради Витеове жеље да пошто-пото за министра унутрашњих дела постави Петра Дурново, који је био познат у свакоме погледу са најгоре стране. Тако је морао да састави један доста шарен бирократски кабинет, у коме је био и тај озлоглашени Дурново.

Сверуски „Сељачки Савез“, једно сталешко-професионално друштво, које је стајало у вези са странком социјалиста-револуционара, почео је да дејствује још пре револуције: први његов земаљски састанак одржан је у дубина шума, у штали једнога сеоцета. Друга скупштина већ је била више налик на конгрес, а одржана је уочи саме Револуције у Москви; на њој су истакнути захтеви аграрне револуције као и на првој. Али и на једној и на

другој скупштини сељаци су се добро чували од нападаја на цара; тек на трећем конгресу — за време саме револуције — они су почели да напуштају монархизам, а у исто доба су прихватили и начело национализације земље, т. ј. и спахиска и сељачка земља имала је да постане општеном својином. — Како се држала влада према овој аграрној револуцији? На једној страни, био је објављен царски проглас народу (од 3. новембра), у којем цар каже, како са болом у души слуша, да је народ почео да напада, ништи и пљачка туђу имовину; на другој страни, сељацима су смањена, а од 1. јануара 1907. и сасвим опроштена, плаћања камата за откупнину земље још неисплаћене од доба ослобођења и из г. 1881. Издат је налог Државној Хипотекарној Банци за сељаке, да купује спахиску земљу па да је препродаје сељацима. Постепено влада је савладала сељаке, и привремено је угушила аграрне нереде, али не без помоћи и посредовања умеренијих и разборитијих елемената међу сељацима, који су се заложили за чекање на мирно решење аграрног питања, поглавито у вези с изборима за Државну Думу.

Међутим су сви, у првом реду умерени кругови, очекивали од владе да изврши обећање Манифеста од 17. октобра: укидање ванреднога стања. Гарантоване слободе уређене су законима (о штампи — 24. новембра 1905., о зборовима и удружењима — 4. марта 1906.) Закон о изборима за Државну Думу (од 11. децембра) проширио је изборно право на неке категорије поседника на селу, на све станаре, чиновнике, пензионере, самоуправне, саобраћајне, банкарске и трговачке службенике, те на занатлије; поред тога, створена је нарочита, изборна категорија радника; Али систем избора остао је као што је био и раније, посредан и гломазан, веома удаљен од начела једнакости. У брзини су спремани још неки закони, за које се држало да ће бити изнесени као нацрт пред Думу; али су и они откروисани. То су били уставни закони за Државну Думу и Државни

Савет (Горњи Дом), те изборни ред за Државни Савет, и најзад Устав Руске Царевине. Да би сасвим обезбедио, независно од Думе, функционисање своје владе, Вите је уочи њеног састанка успео да закључи један велики зајам, поглавито у Француској. Иначе, закон о Државном Савету давао је овој установи положај подједнак са Думом, а Савет је био састављен од 98 бираних чланова (34 изасланика окружних скупштина земстава, 6 од духовништва православне цркве, 18 заступника племства, 12 заступника трговине и индустрије, 6 заступника науке, 6 заступника велепоседника Пољске Краљевине, 16 заступника велепоседника оних губернија које нису имале земстава.). А да би конзерватизам овога тела био још појачан, цар је себи резервисао право на именовање истог броја заступника колико је било бираних. Но како је именованих чланова било преко стотине, цар је сваке године, на предлог председника владе, одлучивао ко ће у току те године „бити присутан“ у Савету, о чему је сваког 1. јануара излазио указ.

Октроисани Устав Царевине давао је цару готово неограничена права. Слободе су биле загарантоване, баш као и законодавна власт оба дома; али стварно, та власт и те слободе биле су веома скучене. Предлог за промену Устава могао је да потекне само од цара; многе гране законодавства и буџета нису спадале у компетенцију домова; влада није била одговорна, а имала је право да и у међувремену, кад домови не раде, доноси законске уредбе. Слободе нису постојале, јер је земља све до Друге Револуције живела у изузетном стању, које се продужавало без законске основе, обичним указом, на предлог министра унутрашњих дела. Устав је дакле још у темељу своје био неискрен, па су зато неки немачки правници и обележили ново стање као „привидну уставност.“

Изборна борба за Прву Думу проводила се уз слабо учествовање и сметање, владиних органа. Влади је само пошло за руком да уклони са

биралишта неколико угледних политичара, али у целини се може сматрати, да су избори обављени слободно. Због тешких саобраћајних прилика и недовољно развијене политичке свести, учешће бирача било је много слабије него што се могло очекивати. У изборима су учествовали: крајња десница, која је истакла као програм чување неокрњеног старог режима; умерено-либерална странка октобриста, који су се задовољавали са манифестом од 17. октобра и државним уставом од 23. априла. Највећи успех (161 посланика) добила је странка Народне Слободе или „конституциона листа демократа“ званих обично кадетима. То су биле присталице парламентарне демократске монархије, и широких социјалних рефорама. Поред тога кадети су били за аутономију Пољске и широке повластице Украјинцима и мањинама Русије у погледу употребе њихових језика у локалној управи и самоуправи, суду и школама. Пољаци, Татари и неки други мањи народи изабрали су за Думу посланике автономисте. Поред тога изабрана је маса ванстраначких сељачких посланика, који су у Думи образовали „Радни клуб“ (око 100 посланика.) Тај је тражио конфискацију спахиских земаља, немајући иначе одређених погледа на државно уређење Русије. Социјалистичке странке: бољшевици и мењшевици и народњачке-социјалисте-револуционари „есери“ и народне социјалисте („ен-еси“) бојкотовале су изборе. Тек када се створила левичарска Дума, мењшевици су учествовали на изборима, који су се касније обавили у неким азијатским окрузима. Главна начела социјалне демократије била су изражена у овом ставу њиховог програма:

„Заменивши приватну својину средстава производње и обрта, и установивши систематску организацију друштвеног продуктивног процеса за обезбеђење благостања и свестраног развита свију чланова друштва, социјална револуција пролетаријата укинуће поделу друштва на сталеже, и тако ће ослободити све потлачено човечанство, јер ће учинити крај свим

облицима експлоатације једног дела друштва од стране другог. Неопходним уветом оваке социјалне револуције биће диктатура пролетаријата.“

Уочи сазива Думе, одмах иза октроисања устава, цар је отпустио грофа Витеа и један део његових министара и поверио је „образовање нове владе државном секретару Горемикину, „овој старој бунди, која се вади из нафталина, када дува хладан ветар“. 10. маја цар је свечано отворио Думу престолом беседом у Зимској Палати, а одмах иза тога Дума је акламацијом једногласно изабрала за председника московског кадетског посланика, адвоката Сергија Муромцева, бившег професора московског универзитета и једнога од најсјајнијих људи либералне Русије. У адресној дебати постигнута је потпуна слога, адреса је усвојена једногласно. Она је, уз уобичајене изразе оданости монарху, садржавала читав програм кадетске странке и одлучно тражила потпуну политичку амнестију. Цар није примио председништво Думе које је хтело да му лично преда адресу, него је наредио да се адреса преда писменим путем. Одмах иза тога влада се јавила са реакционарном изјавом. У дебати о аграрној реформи говорио је у име владе идеолог реакционарног племства, помоћник министра унутрашњих дела Гурко, који је врло ватрено и оштро полемисао са кадетским предлагачима. Дума осуди владу и прихвати кадетску основу аграрне реформе. С највећим узбуђењем и за време побуна у целој земљи, које је влада безобзирно угушивала изнимним мерама, војним судовима и смртним казнама, Дума је већала о основним социјалаим и политичким реформама. Са владом се водила непрестана борба.

Влада издаде против Думе једно полемичко саопштење, у ком се каже: „...Влада сматра потпуно погрешним уверење које се шири међу сеоским становништвом, као да земља не сме да остане приватном својином већ

мора да буде на расположењу свију који је обрађују, те да према томе треба одузети све приватне земаљске поседе“; јер, стоји ту даље, експропријација „неће повећати сељачке приходе, а осиромашеће државу, па ће тиме осудити само земљорадничко сељаштво за вечито на просјачки штап и шта више на глад...“ Дума је одговорила на то, ставивши на дневни ред питање: да ли треба, и у којем облику, обавестити народ о решењу аграрног питања, па је решено да се такав проглас упути. 7. јула Дума је примила проглас на народ, у ком је било јасно и оштро подвучено начело о експропријацији приватног земљишта.

По савету команданта своје палате — Трепова — цар је прво мислио да повери састав владе кадетима. Али пошто је Трепов узалуд преговарао са вођама странке, а за њим, исто тако безуспешно, иако са чистијим намерама, и умерено-либерални министар спољњих послова Извољски, би примљено решење да се Дума распусти. Цар је потписао проглас којим оптужује Думу, да није „са чистим срцем“ радила на добру народа. Дума је имала бити распуштена, а нова се сазивала за 20. фебруара следеће године. Али се преко ноћи цар предомисли, и пошље ађутанта председнику владе с позивом да да обуставити штампање ових државних аката. Председник се, међутим, био затворио и није никога пуштао себи, и тако су и указ и проглас оштампани. Идућег дана био је смењен Горемкин, а заменио га је Столипин. Али се Дума није мирно разишла: велик број левичара отишао је у Финску, и ту су у Выборгу, под председништвом Муромцева, 169 посланика издали проглас на народ, у коме су га позивали да не плаћа порезе нити да даје регрута, догод се спречава већање Думе. Проглас је остао у народу готово без последица. Влада је повела парницу против потписника прогласа, и ставила их пред петроградски суд, одузевши им на тај начин изборно право.

Председник владе Петар Столипин је гвозденом руком сузбијао побуне и анархију у земљи. Нису га зауставиле у том ни терористе са њиховим страшним атентатом у његовој вили, при ком је рањена ћерка Столипинова и још око 40 особа. Поред полицајних мера и завођења преких судова, који су заменили „благе“ и редовне војне судове, Столипин је споводио и неке реформе. Тако је, на пример, регулисан положај верских општина старовераца и секташа, укинута су последња ограничења грађанских права сељачког сталежа; утврђено је радно време у радњама; издата је уредба од 9. новембра 1906., којом су сељаци добили право да напуштају „мир“ т. ј. колективистичке сеоске општине и да траже од „мира“ да им издвоји у њихово приватно власништво онај део земље, на који су они имали право према бројном саставу породице. Овом уредбом Столипин је ишао за тим да створи у Русији сталеж богатих сељака-власника, потпору влади, и да сломи неку врсту колективистичких аграрних навика код сељака, на које су „есери“ полагали наде.

За Другу Думу влада се озбиљно спремила: с једне стране радило се на законским основама, које би влада предложила Думи, а с друге стране влада је енергично посредовала у току изборне борбе помажући десничаре и гонећи, гдегод је могла, кадете и социјалисте. Све су социјалисте, са бољшевицима, учествовале у изборима. Државна Дума, отворена без икаквих церемонија читањем царског указа 20. фебруара 1907., имала је много јачу десницу него прва. Али уз то је дошла и јача и екстремнија левица. Кадети су изгубили 60 мандата, али су социјал-демократе добили вишак од 48 мандата, а и есери су се појавили са 35 представника. Разуме се, да је између владе и Думе отпочела жучна борба, која је трајала све дотле, док није Столипин ултимативно затражио од Думе да му изручи готово све социјал-демократске посланике, оптужене због спремања буне. Председник Думе, кадет Головин, и други кадети, дотле су вешто

маневрисали између владе и левице, али овај владин ултиматум нису могли прихватити. Онда је 3. јуна изашао царски указ о распуштању и ове Думе и уредба о новом изборном реду за Државну Думу који је обезбедио превласт велепоседника и богатог грађанства над осталим сталежима и групама. По-што је у многим друштвеним слојевима отпочела реакција, због уморености од атентата, буна и превратничке акције екстремиста, Трећа Државна Дума била је потпуно послушна и са јаким реакционарним обележјем. У њој је опозиција била представљена са неких 50 кадета, око 20 чланова радно-сељачке групе и социјал-демократа и нешто Пољака автономиста. Имајући послушну Думу и у главном послушан Државни Савет, уживајући ако не симпатије, а оно неограничено политичко поверење цареву, Столипин је могао да чврстом руком спроводи свој програм, који се у главном састојао у стишавању земље и у одлучном националистичком курсу, нарочито према Финској (спроведене су мере које су ишле затим да у извесном погледу потчине Финску заједничкој влади и законодавним органима, које Финци нису признавали, тврдећи да они имају са Русијом само заједничког владара), Пољацима и другим народностима, а такође и против украјинског покрета, који је почео јако да се развија. Поред тога Столипин се старао да поправи економско стање земље, да побољша администрацију, да реорганизује војску и морнарицу. Опadaње револуционарног покрета било је очигледно, као и поправљање економског стања земље. Али ипак Русија се није била толико опоравила, да би могла узети одлучан став приликом анексионе кризе године 1908-9. Русија је тада била приморана да капитулира пред Немачком и да затражи од Србије капитулацију пред Аустро-Угарском. То је била веома озбиљна опомена, коју су тешко осетили и влада и националистички и либерални друштвени кругови. Рад на реорганизацији војске био је после тога појачан. У исто је време енергично рађено и на побољшању спољашње ситуације. Русија је већ године 1907., после уговора са Енглезима о подели

интересних сфера у Персији, склопила с њима преко Француске „срдачан споразум“ („Entente“). Тако се створила Тројна Антанта против Тројног Савеза. Антантинa се слога манифестовала год. 1911. у кризу због Марока, где је Француска однела дипломатски победу над Немачком. Доживевши тежак дипломатски неуспех у анексионој кризи, министар спољњих послова Извољски отишао је за посланика у Париз, а на његово је место Столипин довео врло способног и спремног дипломату Сергија Сазонова, који је дотле био руски министар код Ватикана.

У зиму 1910—1911. избише велики нереди на високим школама, штрајкови и демонстрације. Влада је угушила покрет. Чак је и Трећа Дума с великом већином осудила владу, али Столипин се није на то обазирао, као што се није обазирао ни на иступање против њега већине Државног Савета. Савет је, наиме, одбио да потврди Столипинов законски нацрт о завођењу бираних земстава у белоруским и украјинским губернијама на десној обали Дњепра. Овај је закон био неправедан према Пољацима. Столипин је са претњом оставке принудио цара да одгоди на три дана оба Дома и да потпише ту противуставну уредбу. Оба дома осудише Столипина, али је он и даље владао неограничено, док га није убио један терориста, који је у исто време био и агент тајне полиције. У последњем својству, био је убица одређен у тајну стражу која је чувала цара и његову породицу, и владу, при великим свечаностима септембра 1911. у Кијеву. Тај полициски агент и терориста ушао је у позориште за време свечане представе, „чувајући“ високе госте, па је између чиновa, пред очима цара и сјајнога скупа, пуцао и на смрт ранио министра-председника.

Наследник Столипинов, министар финансија гроф Владимир Коковцов, наставио је његов курс, само без оне оштрине, којом се одликовао његов претходник. За његово се време помињао моћан утицај на двору једног

мрачног типа, сибирског мужика и секташа, осуђиваног за крађу коња, који је стекао жалосну светско-историску славу под именом Распућина. Овај је човек утицао повољно, вероватно хипнозом, на стање здравља болешљивог царевића и, благодарећи томе, потпуно је себи потчинио вољу царице. Тим је успео, да прво добије могућности за различне приватне интервенције на двору, а онда и за уплив на политичке послове. Његов утицај постао је нарочито велик и кобан за време Светског Рата.

У јесен године 1912. обављени су избори за Думу. Из њих је опозиција изашла појачана. На крајњој левици појавио се веома јак говорник, млади адвокат Керјенски, будући диктатор. Октобристи нису били у својој већини сувише наклоњени влади; из њихове је средине изашао председник Думе Михајло Родзјанко. Родзјанко је био за либерални курс, али се нарочито бринуо о моралној санацији друштва. Друштвена узрујаност све је више расла, нарочито под утицајем Балканског Рата, који је био очигледно предзнак много већих догађаја. У том рату су симпатије Русије биле потпуно одређене и енергично уз балканске хришћане; а у Српско-Бугарском Рату, у лето 1913., већи део јавног мњења налазио се на српској страни.

Демонстрације у Петрограду приликом пролетерске свечаности 1. маја 1914. године биле су почетак веома озбиљних немира. Изгледало је да почиње друга велика револуција, и у томе смислу обавестио је цара Виљема II његов амбасадор у Петрограду гроф Пурталес. Ово је давало пруским милитаристима потребно самоуздање и дрскост, да отпочну офанзивни рат првом згодном приликом, јер су веровали да ће руски народ дићи буну, чим га цар позове под заставе, а с друге стране нужно је било претећи Русију, која је, како се тада очекивало, имала да буде године 1917. спремна за рат. Председник Француске Републике Поенкаре, који је са

својим председником владе Вивијанијем посетио званично Цара у јулу 1914., био је сведок праве побуне у Петрограду, која је омела програм свечаности. Али, чим је букнуо Светски Рат, сва се Русија, као један човек, дигла да заштити Србију. То је био психолошки моменат огромне светско-историске важности. У Русији је настао унутрашњи мир. Дума је издала ватрен проглас у патриотском духу, примљен једногласно, а револуционарни радници и омладинци са одушевљењем су демонстрирали под националним тробојкама и са царевим сликама.

Мобилизација руске војске била је извршена брзо и тачно. Пошто је најиспупченије делове Пољске Русије напустила, отпочела је руска војска једну већу офанзиву у неколико праваца, у источној Пруској и источној Галицији. У источној Пруској руске трупе брзо су напредовале, имајући велику надмоћност над гарнизонима Немаца састављеним од друго- и трећепозиваца. Значај ове операције, у коју је руска команда ушла доста неопрезно, био је у том, што је, због руског напредовања настала опасност за многа важна места у Немачкој, и за сам Берлин, те је Немачка морала да повлачи трупе са Запада и смањује енергију офанзиве у правцу Париза. Тиме је Француска била у тај мах спашена. Генералу Хинденбургу, који се вратио у активу, пошло је за руком да опколи велики део руске војске генерала Самсонова, па је у бојевима 30. и 31. августа код Сољдау-Таненберга та руска армија готово сва уништена, Самсонов убијен и преко 80.000 Руса заробљено. Одмах иза тога друга руска армија генерала Рененкамфа, који се више прославио пљачком него војним способностима, а није у невољи помогао генерала Самсонова, морала је да се брзо повлачи, претрпевши тешке губитке. Јуначка одбрана мале руске тврђаве Осовеца задржала је брзо напредовање Немаца. Док се тако, корисна по општу ствар али веома тешка за Русе, источнопруска операција завршила неуспехом, југозападне армије генерала Иванова, нарочито армија

генерала Брусилова, имађаху велике бојеве са аустро-угарском војском. Руске су трупе наступале у правцу Галича и Лавова, а аустро-угарске у правцу Љубљина, тежећи да раздвоје руски западни и југозападни фронт. Ове тешке борбе завршиле су са сјајним успехом руског оружја.. Аустро-угарска офанзива била је заустављена, а руске трупе поселе су Лавов и заузеле на јуриш Галич. Настављајући офанзиву у западном правцу, Руси су опколили првокласну тврђаву Пшемисл. У овим биткама нарочито су се одликовали генерали Каледин, будући за време револуције атаман донске козачке војске, Корњилов, будући вођа противбољшевичког покрета, и Бугарин Ратко Димитријев, који је хтео да својим учешћем у рату на страни Русије поправи велики злочин Бугарске, која се држала тобож неутрално, спремајући се да зада у згодан час тежак ударац Србији, а преко ње својој ослободитељки Русији. Јесени 1914. године биле су велике борбе у Пољској, Западној и Источној Галицији и на Карпатима. Борбе су вођене сапроменљивом срећом. Већ је тада руска војска почела да страда од недостатка оружја, а нарочито од недостатка муниције. Исто тако ни интендантура ни санитет нису били као што треба.

Нарочито су тешки били бојеви у Карпатима и у околини Лођа; за време операција око Лођа сам врховни заповедник руских трупа, велики кнез Никола Николајевић, умало што није био заробљен. Приликом офанзиве у правцу Варшаве Немци су били толико сигурни, да ће ући у пољску престоницу, да су спремали једну врсту повратка саског краља на пољски престо. Долазак руских сибирских пукова, право из вагона у бој, зауставио је Немце пред самом Варшавом. На аустро-угарском фронту било је честог предавања, и то не само многобројних појединаца, него и читавих чета и пукова Словена. Срби, Хрвати, Словенци, Чеси, Словаци, Украјинци, Карпатски Руси и галички Русини прелазили су на руску страну. Треба споменути, да се међу Пољацима, а и међу Украјинцима, водила јака

агитација против Русије. Пруски Пољаци држали су се веома резервисано, док су међу аустриским Пољацима, који су од свију Словена имали најповољнији положај у дунавској Монархији, биле створене специјалне легије, које су требале да буду језгро пољске војске у служби централних сила. Међутим су украјински одреди, одани Хапсбурзима, били веома малобројни.

Зима 1914 — 15. г. прошла је у изванредно тешким борбама, које су вођене у Пољској, Галицији и нарочито на Карпатима, и у источној Пруској, где је учињен понован покушај једне офанзиве већег стила. И ова офанзива завршила се новим, и опет веома тешким поразом руских трупа, нарочито у великим шумама крај Августова у Пољској, након низа неуспеха међу многобројним мазурским језерима у источној Пруској. Десета руска армија била је великим делом уништена и читав један армиски кор заробљен. Врховна Команда оптужила је после тога због шпијунаже руског жандармериског потпуковника Мјасоједова, који је био осуђен и обешен. Ова личност свакако је прљава и сумњива, али изгледа да је Врховна Команда јако претерала ценећи његову улогу. Тај удар ублажила је донекле капитулација моћног Пшемисла, у ком је заробљено више од 100.000 аустро-угарских часника и војника. Овај сјајни успех принудио је немачку Врховну Команду да учини велики напор и да удари с великом снагом против Руса. Целу операцију водио је генерал Макензен, који је бацио огромне масе, поглавито немачких трупа, на руске положаје на реци Дунајцу и крај Горлицког Прелаза кроз Карпате. Офанзива је почела једном дотле невиђеном и невероватно снажном топовском „бубњарском“ ватром. Тежак пораз руских трупа на Дунајцу био је почетак страшног повлачења руске војске, које је трајало од априла до септембра 1915. Без оружја и муниције руске трупе су више пута прелазиле у очајне контра-нападе и понекад су више дана задржавале надмоћног противника,

умирући онако, како, изгледа, може умирати само руски војник; али су стално све више и више губиле и земљиште, и самопоуздање, и топове, и комору. Услед тога настаје деморализација и расуло. Крајем августа руске су трупе напустиле готово сву Галицију и Буковину, па после и сву Пољску са Варшавом и тврђавама Ивангородом и Модлином, велики део Литваније са бившом престоницом Вилном и тврђавом Ковном, готово сву Курландију са пристаништем Либавом и престоницом бивше курланске војводине Митавом, велике делове Белорусије са тврђавама Гродном и Брест-Литовском, које се готово нису ни браниле, и најзад делове Волиније са градовима Ковељем и Луцком. Почела је евакуација не само Минска, него и Кијева. У целој земљи завладала је паника, али се у исто време јавила и некаква нова отпорна снага. Против мишљења своје владе, цар је сменио врховног заповедника, великог кнеза Николу Николајевића, поставивши га за намесника и команданта на Кавказу, где се водио рат против Турске, а сам је примио на се врховно заповедништво. У том трагичном тренутку војна срећа се некако опет окренула Русима. У битци у правцу Луцка главнокомандујући на југозападном фронту, генерал Брусилов, нанео је знатан пораз аустро-угарској војсци, а на другим местима офанзива централних сила беше заустављена. После руског пораза ступила је у рат Бугарска на страни Немачке и Аустрије. Активност руске флоте, која се под адмиралом Колчаком одлично држала на Црном Мору, није могла да озбиљно делује на Бугарску. Због неутралности Румуније једини правац који је стајао Русима на расположењу за помоћ Србији био је буковински, и тако је дошло у новембру и децембру 1915. до невероватно тешких борби руских трупа у Бесарабији и Буковини, где су оне често готово голоруке јуришале на одлично утврђене непријатељске положаје. У исто време цар Никола се свом снагом залагао за то, да се Србији укаже помоћ са запада и да се бар спасе оно што је од активне Србије остало после албанске Голготе. У тешком положају, у зиму 1916.,

морал Руса је јако подигло заузеће Ерзерума, у Јерменској, које је јуначки извео командант армије Јуденић. На пролеће године 1916. осетило се знатно побољшање на целом руском фронту. Русија је не само мобилисала огромне снаге војске, него их је и добро наоружала. Снабдевање војске муницијом, храном и осталим потребама, као и организапија санитета и уређење саобраћајних прилика, беху знатно поправљени, уз активно учешће широких кругова руског друштва. Уз више демонстративну офанзиву на северозападном и западном фронту, отпочела је јуна 1916. врло озбиљна и опсежна офанзива на фронту генерала Брусилова. Као што је несрећна руска офанзива августа 1914. у источној Пруској спасла Париз, тако је у још много већој мери офанзива Брусилова спасла Италију, која се тада налазила у очајном положају. После моћне топовске припреме руске трупе на широком фронту јуришале су на аустро-угарске положаје и нанеле су противнику низ тешких пораза, заробивши стотине хиљада непријатеља, „добивши огроман ратни плен, са мноштвом тешких и лаких топова; заузевши стотине километара непријатељских ровова. Септембра месеца ова је офанзива обустављена, не само због упорног одупирања Немаца и надмоћности њихове артиљерије, него и због унутрашњих политичких прилика, које су у Русији постајале све горе. Цела офанзива, иако није дала све плодове, ипак је била велики, али на жалост и последњи успех Русије у Светском Рату. Улазак Румуније у савез Антанте није донео очекиваних користи. У Влашкој, Молдавији и Добруци руске трупе су јако настрадале. У Добруци оне су се бориле раме уз раме са југословенским добровољцима, а имале су против себе Немце и Бугаре. Катастрофални ток ратних догађаја на румунском фронту био је такође једним делом резултат потпуног политичког расула, које је настало у Русији.

Опште одушевљење и слога којим је Русија почела Светски Рат већ одавно беху заборављени. Цар и његове владе, у које су често улазиле личности

посве негативних умних и моралних квалификација, нису се показале на висини невероватно тешке ситуације. Цар је веровао највише царици заслепљеној у лудом мистицизму и поквареној и неспособној камарили. Царицу без довољно разлога, а камарилу изгледа са веома јаким разлозима, оптуживаше народ и због велеиздаје. Реч „издаја“ била је на свима устима, на фронту и у позадини. Финансиско и административно расуло приписивани су највише издаји. Влада је сасвим изгубила поверење народа, способност оријентисања и стварно чак саму управу над земљом. Економске неприлике постајаху све јаче, иако је из почетка народ много штедео, благодарећи забрани продаје алкохолних пића. Министар-председник Штирмер, под општом сумњом због велеиздаје, био је можда најкарактеристичнија личност овог сутона Русије. Али главни кривац за слом постао је министар унутрашњих дела Протопопов, некад умерено-либерални политичар, који је онда формално полудео, спремајући револуционарне иступе, који би му дали могућност да физички уништи вође опозиције. Не само Дума, у својој већини уједињена под именом Напредног Блока, не само разне друштвене организације, него и страни амбасадори, племићске корпорације, конзервативни чланови Државног Савета, па и већина чланова династије са царицом-мајком упозораваху цара на све веће расуло и очевидну катастрофу, која је претила и монархији и земљи. У ноћи 29/30. децембра, у палати царског рођака кнеза Феликса Јусупова и уз његово учешће, а у присуству царевог брата од стрица, великог кнеза Димитрија, угледни народни посланик и вођа крајње деснице Владимир Пуришкевић убио је Распућина. „Монархију то није могло спасти, јер је распућински отров почео већ да делује... Да ли има смисла убијати змију када је већ ујела?“ Тако резимира догађај у својим Успоменама угледни десничарски посланик Василије Шуљгин. Па наставља:... „Ми идемо ка понору... Револуција је пропаст; а ми идемо право у револуцију... а и без револуције све се већ брзо распада... — Али

таки смо ми руски политичари. Свргавајући власт, ми нисмо имали смелости или боље рећи спасоносне . плашљивости да помислимо на празнине, које око нас зјапе. Политичка немоћ, и властита и туђа, поново ми је погледала у очи, подругљиво и страшно“.. Овим речима лепо је приказана сва тежина и трагедија ситуације. Царски пар је био потпуно усамљен. Влада је изгубила углед и моћ, позадина се налазила у расулу. Фронт се још држао, али големе масе дезертера и око два милиона заробљеника — то су били знаци врло озбиљне болести активне војске.

ГЛАВА XXIV

Друга руска револуција

Сви су очекивали револуцију, али је она ипак дошла некако изненада. Према причању Родзјанковом цар се већ спремао да именује нову владу, која би уживала поверење народа, аи се у последњи час предомисли и напусти своју резиденцију. Одлазећи у Могилев, у седиште Врховне Команде, цар је оставио министру председнику указ о одгађању Думе. 25. фебруара кнез Гољџин изненада попуни указ, усред већања Думе о апровизацији престонице, у којој су почели штрајкови и нереди по улицама. У ноћи 26/27. председник Думе добио је тај указ. Дума му се није званично одупрла, али, пошто је у граду отпочела анархија и прави грађански рат, а влада се налазила у очигледној парализи, Дума на приватној седници од 27. фебруара изабере »Привремени Одбор« с циљем, да сузбије анархију и да се побрине о личној и имовној сигурности. Следећег дана, пошто су се и трупе побуниле, образован је Савет радничких и војничких депутација. Савет је био очигледно револуционаран. Цар је из Могилева упутио против побуњеника специјални одред старог генерала Иванова, али му железничари нису дали

да се приближи Петрограду. После тога цар је покушао да повери образовање владе Родзјанку, али је то већ закаснило. Петроград је био у револуцији. Цар, који је покушао да продре у Царско Село, нашао се, и против своје воље, у главном стану команданта северног фронта, генерала Руског. Ту, у Пскову, пошто је прикупио мишљења свога начелника штаба и свију заповедника фронта, који су, изузимајући једног, тражили његову абдикацију, цар је дао спремити текст ове абдикације, коју је и предао члану Државног Савета Гучкову и члану Државне Думе Шуљгину, који су му дошли. О овим одсудним часовима пише цар у свом дневнику ово: »2. марта, четвртак. Изјутра ме је посетио Руски и прочитао врло дугачак разговор који је водио на апарату с Родзјанком. По његовим речима, стање је у Петрограду такво да министарство састављено од чланова Думе није у стању ништа да учини, јер се против њих бори есдековска партија у лицу радничког комитета. Потребна је моја абдикација. Руски је послао овај разговор у Главни Штаб Алексејеву, и свима главним командантима на фронту. У 12 часова ноћу стигли су одговори. Ради спасења Русије, и да би војска остала на фронту, ја сам се решио на овај корак. Ја сам пристао, и из Главног Штаба су ми послали пројект манифеста. У вече су из Петрограда стигли Гучков и Шуљгин, са којима сам разговарао, и предао им потписан и поправљен манифест. У један сат по поноћи отпутовао сам из Пскова, са тешким осећањима; око мене издајство, кукавичлук, обмана.«

Док су се у Пскову водили преговори, била је већ именована у Петрограду Провизорна Влада, која је, примивши царску абдикацију, одмах ступила у додир са новим царем Михајлом Александровићем, братом цара Николе II. После дугог размишљања и дискусије, велики кнез Михајло потписао је следећи проглас:

»Тешко бреме поверено ми је вољом мога брата који ми је-предао Императорски Сверуски Престо, у време беспримерног рата и народног врења. Одушевљен, са целим народом, мишљу, да изнад свега стоји добро наше Домовина, примио сам се овога, чврсто решен да само у том случају останем на врховној власти ако тако буде воља нашег народа, који је надлежан свенародним гласањем, преко својих предетавника у Уставотворној Скупштини, да одреди форму владавине, и нове основне законе Руске Државе.«

Великом кнезу Михајлу није било суђено да у Русији «влада; наклоњен више тихом породичном животу, без икаквих политичких амбиција, скроман, он је повучено живео и за време Револуције, док га нису бољшевици ухапсили, интернирали на истоку Русије и једном приликом убили.

Хронолошка шема главних догађаја Фебруарске Револуције изгледа овако:

1. Прва влада кнеза Љвова, од 2. марта до 2. маја; чисто грађанска са једним социјалистом (Керјенским), коалиција кадета и умеренијих елемената.
- II. Друга влада кнеза Љвова, или продужење Прве Владе, али без Гучкова (министар војни) и Миљукова (министар спољњих послова); у њу улазе два социјал-демократа, један народни социјалист и социјални револуционар Чернов (вођ странке и њен главни идеолог), т.зв. »сељачки министар«, који преузима министарство пољопривреде. Ова влада грађанско-социјалистичке коалиције траје од 2. маја до 2. јула, када избија прва акутна криза, услед проглашења аутономије Украјине од стране већине владе, те кабинет Љвова одступа. После угушења бољшевичке буне у Петрограду и дугих и мучних преговора образује се:
- III. Друга коалициона влада или прва влада Керенског, састављена у главном од кадета и социјалиста, која траје до 28. августа; онда у вези са покретом

генерала Корњилова избија дуга криза, и након још дужих и тежих преговора и одуговлачења долази до IV. Треће коалиционе владе, или друге владе Керјенскога, која је трајала до 25. октобра када су је оборили бољшевици («Октобарска Револуција«).

Свака од ових влада била је слабија од своје претходнице, и свака је имала да преживи читав низ мањих али тешких унутарњих криза, које су, уз веома тешку и неповољну спољњу ситуацију, довеле коначно до пропасти провизорне грађанске републике. Главна карактеристика ових влада биле су слабост, односно бескрајне и неограничене политичке слободе за све, које су се претварале у анархију. Све четири владе настављале су рат, иако веома лабаво.

20. и 21. марта Немци су извели један јак напад на положаје руских трупа, које су чувале линију реке Стохода, на месту где су се спајали западни и југозападни фронт. Показало се да је руска војска јако ослабљена, да страже нису будне, да читави пукови неће да се боре. Док су се неке јединице још добро држале, друге су кукавички напуштале положаје без довољно разлога, или су се држале пасивно. Немци су нанели руским трупама тешке губитке, нарочито је много Руса том приликом заробљено. Ова жалосна лекција није послужила као озбиљна опомена Русији. Шта више, дошло је на многим деловима фронта до лудога »братимљења« Руса са Немцима и другим противницима. Руске трупе су биле деморалисане, а Немци су успевали да много штошта сазнаду о стању руских положаја и њихових трупа. Међутим, ипак Русија самим фактом свог учешћа у рату задржавала је на својим фронтима големе масе противника. Овакво, чисто пасивно, вођење ратних операција није давало никакве наде на успех и скори завршетак рата. Савезници су тражили од Русије више активности. Врховни командант, велики кнез Никола Николајевић, кога је приликом

абдикације вратио на његов положај последњи цар, био је одмах од Привремене Владе разрешен дужности. Његов наследник, начелник штаба Врховне Команде, генерал Алексјејев дошао је у сукоб са Привременом Владом и био је стављен на расположење. Њега је заменио главнокомандујући на југозападном фронту, један од најпопуларнијих руских војсковођа Светскога Рата, армиски коњички генерал Брусилов. Брусилов је спадао у ред дворских генерала и миљеника, али је умео вешто да се прилагоди не само либералној и онда либерално-социјалистичкој Привременој Влади, него и бунтовном расположењу својих војника. Ипак, као прави војсковођа, Брусилов је тражио да се отпочне офанзива, ако се не може закључити мир. Министар војни у другој влади кнеза Љвова, Керенски, бацио је сву снагу свога беседничког дара на агитацију међу трупама, у прилог офанзиве. Маса других агитатора радиле су у истоме смислу. 18. и 19. јуна 1917. руске су трупе, поглавито на југозападном фронту генерала Гутора, који је заменио Брусилова, прешле у одлучну офанзиву; нарочито је тежак задатак пао у део трупама армиског генерала Корњилова, једног од легендарних јунака рата. Руска артиљерија, пуцајући невероватном снагом и прецизношћу, рушила је јака утврђења противника и нанела му веома тешке губитке. Руске трупе знатно су напредовале, задобивши велики ратни плен и заробивши масу непријатеља, већином аустро-угарских часника и војника. Али, убрзо је дошло до промене расположења код Руса, и њихова је офанзива била заустављена. Стратегиски значај ове офанзиве био је ипак огroman. Централне силе опет су морале да пребаце масе својих трупа на руски фронт и тиме је положај западних савезника био знатно олакшан. Заменивши на више места непоуздане аустро-угарске јединице одличним немачким трупама, централни савезници су почетком јула прешли у контраофанзиву, опет на југозападном фронту. Неколико руских пукова нису ни бранили своје положаје. Руски фронт био је на више места пробијен и дошло је до

повлачења, а понегде и до бегства руских трупа у потпуном расулу. Генерал Гутор био је смењен, а на његово место би постављен знаменити Корњилов. Чињени су очајни покушаји да се ситуација спасе; отпочета је доста успела офанзива на румунском фронту. Генерал Брусилев био је, као недовољно јака личност, стављен на расположење, а на његово место дође Корњилов, у кога су полагане највеће наде. У Министарству Војном постао је стварно министар, иако званично само заменик министров, терориста Борис Савинков, у кога су такође полагане наде, да ће заједно са Корњиловом завести ред и очувати војску бар од даљег расула. Уместо разговора и агитације почели су примењивати драстичније и много убедљивије мере.

Да би скренула пажњу земље на изванредно тежак положај, Привремена Влада сазове »Државну Скупштину« у Москву, (12. августа) састављену од свију бивших чланова Државних Дума и масе делегата најразноврснијих организација. Ту је водио главну реч Керјенски, али највећа пажња свију беше обраћена врховном команданту. Ствар је домало добила карактер личног сукоба између Председника Владе и Врховног Команданта. Уз првог била је већина социјалистичких, а уз другог либерални и конзервативни елементи. Бојећи се евентуалног ојачања руске војске, Немци су за то време предузели нову офанзиву. У позадини су њихови агенти бацили у ваздух огромна војна слагалишта у Казану, искористивши злочиначку непажњу страже, док је главни удар на фронту био извршен на линији западне Двине до Балтичког Мора. Немачке лађе потпомагале су копнену акцију. Руска војска се повукла готово без борбе; Рига је пала у руке Немаца, који су тамо добили огроман плен. Са великим напором пошло је за руком зауставити руске трупе на другим одбранбеним линијама у правцу према Петрограду. Најближа околина генерала Корњилова убеђивала га је о неопходној потреби корените промене курса:

требало је натерати Привремену Владу или да се покори његовим одлучним мерама или да одмах поднесе оставку. Совјетске организације на фронту и у позадини требало је да буду распуштене, петроградски Совјет, ово легло екстремиста, да буде растеран, а петроградски гарнизон разоружан, фабрике и железнице милитаризоване. Корњилов је веровао да има на својој страни већину Владе са самим Керјенским, али је одједном избио некакав неспоразум, који све досада није, потпуно расветљен, као што нису расветљене и друге појединости целог догађаја, који је влада прогласила Корњиловљевом буном. Несуђени диктатор остао је одједном готово усамљен, јер није нашао озбиљне помоћи ни у војсци, ни у позадини. Неколико заповедника појединих фронтова, односно армија, међу њима и, генерал Дењикин, били су ухапшени одмах, чим су ставили влади до знања да су солидарни са Врховним Командантом. Влада је наредила да се Корњилов смени и ухапси. То је извео бивши врховни командант генерал Алексјејев, коме се Корњилов драговољно предао, да би избегао страхоте грађанског рата. Неколико дана Русијом је управљао директоријум на челу са Керјенским, под јаком контролом централних совјетских организација. Керјенски се прими и врховног заповедништва над трупама. У међувремену влада је распустила парламенат и прогласила републику. Суверена Привремена Влада стварно није имала за собом готово никога. А и Немци нису остали пасивни. Њихова флота загосподарила је на Балтичком Мору. Она је помогла да се поседне Моонзуско острвље. Окупација тог острвља јесте ваљда најжалоснија страница руске ратне историје: огромни деморалисани гарнизон предао се Немцима са одушевљењем. Једино су спасле част руског оружја неколико руских ратних лађа, које су се бориле јуначки и очајно.

Револуција, тако су многи мислили с почетка, била је производ разочарања народа и војске у способности владе да победнички заврши рат. Главна и

прва сврха Револуције, према томе, требала је да буде у снажењу војске и земље, да би се постигла што потпунија победа. Али за циљеве рата маса народна није имала много смисла, и та незаинтересованост маса почела је врло брзо да избија на површину. Да би ово расположење постало активно требало је још само да слободно почну утицати на развој догађаја две чињенице: са једне стране интернационална и пацифистичка пропаганда извесних кругова руских социјалиста, нарочито руске социјалистичке емиграције (од Лењина преко Троцког до Чернова), и са друге стране непосредна акција дефетиста сваке врсте, и Немаца. Ове три ствари: 1) несвесни пацифизам услед крајње заморености маса и војске, 2) свесни пацифизам левог крила руског социјализма, и 3) акција плаћеника и Немаца, — поклапајући се међусобно — стварале су веома неповољне услове за продужење рата. У првим изјавама Привремене Владе истакнути су веома одлучно мотиви борбе до пуне победе и сагласности са савезницима; али већ 3. марта представник петроградског Совјета (социјалдемократски посланик Чејице) отворио је седницу речима: »Нека живи светски пролетаријат! Подигнута је застава међународног пролетаријата!«... Стављена је, дакле, на дневни ред идеја међународне пролетерске солидарности, која је имала да докрајчи рат, не водећи рачуна о груписању ратујућих држава. »Дошло је време,« говорио је петроградски Совјет у прогласу (од 14. марта) на »народе свега света,« »да се поведе одлучна борба против освајачких тежња влада свију земаља, дошло је време да народи узму у своје руке решавање питања о рату и миру.« Додуше, исти Совјет обраћао се и на народе Централне Европе позивајући их да »стресу ланце свог самодржавног уређења.«

И Привремена Влада је под утицајем револуционарних организација и штампе, на првоме месту Совјета, објавила ускоро (28. марта) један проглас на руско грађанство, у коме се о рату говори на овај начин:

»Остављајући вољи народа да, у уској заједници са савезницима, реши сва питања у вези са Светским Ратом и његовим завршетком, Привремена Влада сматра за своје право и за своју дужност, да већ сада изјави да циљ слободне Русије није у владању над другим народима, у одузимању свих њихових националних добара, у насилном освајању туђих територија, него у осигурању сталнога мира на основу самоодређења народа. Руски народ не тражи да ојача своју спољну моћ на рачун других народа, као што му није ни циљ да икога подјарми или понизи. Али? у исти мах, руски народ неће допустити да његова домовина изађе из великог рата понижена и ослабљена«. Привремена Влада, попуштајући у неколико Совјетима, у главном је ипак радила у духу међусавезничке солидарности. Али још истог дана, на Сверуској Конференцији Делегата Радничких и Војничких Совјета, чули су се захтеви, и затим је (30. марта) прихваћена резолуција, у којој се тражило да влада предузме енергичне кораке за остварење мира.

Када је Миљуков, саопштавајући савезницима препис прогласа Привремене Владе од 28. марта, пропратио своје саопштење нотом која констатује »свенародну жељу да се Светски Рат доведе до одлучног краја,« ова је нота изазвала праву буну против Привремене Владе, услед чега је дошло до одступања министра спољњих послова и министра војног, те до коалиције између социјалиста и либералне буржоазије. Тада су се сви социјалисти веома много уздали у штокхолмску Социјалистичку Конференцију, сазвану са програмом: »Борба против измирења странака, обнова класне борбе, захтев да се одмах обуставе непријатељства, и да се мир закључи без аиексија и контрибуција, на основу самоодређења народа.« У званичан програм Прве Коалиције ушло је начело мира »без освајачке политике и кажњавања контрибуцијом...«

Међутим, већина социјалиста и совјета, стицајем прилика, била је принуђена да настави рат. Више него резервисана политика Централних Сила, чак и немачке социјал-демократије, исто као и расположење Антанте, па и већине њених социјалиста, све је то говорило руским социјалистима да треба водити не само активну политику мира него и активну политику рата. Било је јасно, да ће и пријатељи и непријатељи само онда водити рачуна о револуционарној Русији ако она буде војнички јака. Отуд је произашла интензивна акција совјета и владе да се ојача војска и припреми општа офанзива. Услед тога се између владе и социјалистичких странака са једне, и већине народа и војске са друге стране, отварао све дубљи јаз, док незадовољство маса нису одлучно и успешно искористили бољшевици, вешто агитујући против рата.

У вези са проблемом рата и мира стајао је и проблем организације војске, али сви покушаји да се реши ова мало необична »квadrатура круга«; т. ј. да војска буде најслободнија у свету, а да се у исто време покорава дисциплини, остали су потпуно јалови.

Из почетка је изгледало да Привремена Влада ужива опште поверење; у Петрограду се међутим одмах опајало да постоји јака акција социјалистичких елемената совјета, који су били спремни давати поверење Влади само под извесним условима. Такво стање у средишту државе утицало је неповољно на расположење целе земље, па су веома брзо почели да избијају сукоби и у провинцији између три фактора власти: владиних комесара, који су заменили гувернере и вицегувернере и отпуштене среске начелнике, совјета и егзекутивних одбора друштвених организација претежно грађанско-либералног карактера, и совјета радничких и војничких депутираца, у којима су социјалисте водиле прву реч. Овоме треба додати још две чињенице: распуштање старе полиције,

коју није могла да замени на врат на нос створена милиција, и методе нове владе, која није хтела да се служи атрибутима принудне власти него је сву наду полагала у морално начело уверења и поверења. Основни принцип државне управе за Привремену Владу био је: драговољна послушност слободних грађана према влади коју су они сами створили; она — према прогласу од 26. априла — тражи ослонаца не у физичкој него у моралној снази. Овај идеалистички утопизам лепо се види не само из безброј прогласа и решења владе, већ нарочито из говора кнеза Љвова на свечаној седници (27. априла), пригодом годишњице отварања прве Државне Думе; он ту каже између осталог: »...Велика руска револуција заиста је дивна у свом величанственом мирном покрету...« »дивна је сама суштина њене идеје-водиље — слобода руске револуције прожета је елементима светског васељенског карактера.«

Поједине народности и поједине покрајине тражиле су за себе слободу, — неке чак и одвајање (као Финска), или федерацију (Украјинци, Ести, Татари), или бар широке аутономије (Козаци, Сибир), и одвојену војску. Оваки захтеви, понекад ултимативне природе и веома опасни, нарочито с обзиром на рат, угрожавали су животне интересе руске државне целине. Влада је покушавала да одгоди национална питања, као и сва остала важна државна питања, до сазива Конституанте; али у томе није успела. Украјина је добила покрајинску владу, те локални парламенат («Централна Рада»), а формирање свакојаким националних пукова веома је нашкодило руској армији као целини и вођењу рата.

Решење аграрног питања Привремена Влада је у сваком случају хтела да одгоди до сазива Конституанте; а баш у овом питању масе нарочито нису могле ни хтеле да схвате овако одлагање, и аграрна анархија ширила се по целој Русији, почевши од самовољног искоришћавања властеоских ливада

за пашу стоке, па све до паљења и рушења кућа и господарских зграда велепоседника, и убијања самих спахија и других поседника. При том су нарочито јако страдале сеоске фабрике и културне институције, па чак и државна добра и имања самоуправних тела.

У лето и с јесени године 1917. Русија је постала земља без власти, запаљена с једног краја на други пожаром социјалне и националне револуције. Управљачи су били без воље и без снаге, а све су више дизали главе екстремни елементи окупљени око бољшевичких вођа.

Већ сам њихов програм значио је револуцију без компромиса. Његове главне тачке биле су ове: 1) тежња за централистичком организацијом: »Водећи органи нипошто не треба да се стварају на темељу избора«, треба да су образовани од свесних револуционарних вођа, који ће водити покрет, а неће тек ићи иза маса чекајући да ове постану свесне својих интереса; 2) неопходно је не пропустити тренутак револуције, када вође странке треба да приграбе власт у руке, у интересу остварења »диктатуре пролетаријата и сељаштва«; 3) неопходно је употребити тактику грубе силе, да би се запалиле масе и ушао у њих револуционарни ентузијазам; 4) да би се на страну пролетаријата привукла и ситна сељачка буржоазија, туђа социјализму, потребно је дати јој могућност да присвоји себи сву спахиску земљу и имовину; 5) још резолуцијом из године 1906. тражи се, као неопходна, борбена и бојна припрема маса, да би ове могле приступити важном задатку рушења државног, напосе полицајног и војног апарата: 6) напуштајући строго марксистичко схватање, бољшевици су још године 1906. сматрали неопходним »Совјете«, и то не само као искључиво страначке органе радничког пролетаријата него и као основне ћелије нове владе, састављене од заступника револуционарне демократије, »поименце и сељака, војника и морнара.«

Тактички план акције, од самог почетка, замислио је Лењин. Владимир Илић Уљанов, Лењин, рођен је године 1870. у Симбирску, и по своме пореклу припада руској средњој бирократији. Револуционарно расположење јавља се код њега врло рано, а избија снажно на универзитету у Казану, под двоструким утицајем: непосредним, његова старијег брата — народњака-терористе, који је главом платио за своју акцију —, те књишким, нарочито оним Карла Маркса. Његова је наука синтеза руског револуционарног народњаштва и идеја марксизма, које Лењин схвата као теорију и апологију окрутне социјалне револуције. Са радницима имао је Лењин непосредна додирна тачка већ од своје младости. Тада је било у Русији доба цветања легалног књишког марксизма, на ком је пољу Лењин убрзо стекао велико име. Али се још више истакао тајном револуционарном пропагандом међу радницима, која је и довела до стварања социјал-демократске(радничке) странке (1898.). Прогнан из Русије, Лењин је живео неко време у изгнанству, па се године 1905. вратио у Русију, где је додуше остао у позадини, припремајући коначни програм и тактику болшевизма. Након неуспеха прве револуције Лењин је поново напустио отаџбину, те је боравио све до априла године 1917. у иностранству, у сталној борби са мењшевицима и с опортунизмом у својој странци. На интернационалним социјалистичким конгресима ратовао је против реформистичких и патриотских тенденција, а за време рата је највише радио за састанак интернационалних конференција у Цимервалду и у Кинталу. Он је тада добро увидео револуционарне могућности у вези са искоришћавањем ратних недаћа у Русији, па је врло радо прихватио предлог да пође у Русију преко Немачке. Овај је предлог можда потакао сам немачки генерал-штаб; с тога су руски родољуби Лењина и осуђивали као велеиздајника и слугу немачког империјализма. Он је узео на се задатак да изазове међународну социјалну револуцију са сврхом општег

ослобођења. За оваки циљ сва су средства била, по његову уверењу, добра и дозвољена. Он је био човек нечувене душевне снаге и доследности, и невероватне агилности, безобзиран и циничан до крајности, са интуицијом правога револуционара, осим тога и тактичар првог реда, који је умео да повуче и хипнотише масе. Када се почетком априла искрцао из вагона на финској станици у Петрограду, те отишао, праћен клицањем многобројних радника, у од бољшевика поседнуту палату бивше царске љубазнице балерине Кшесинске, почео је са балкона те палаче свакодневно да проповеда своју науку, која је у прво време изгледала сулуда, али се ускоро показала као страшни мотор преврата и рушења, помоћу кога је јучерашњи емигрант-дефетист постао фактични шеф највеће државе на свету и један од вођа и диктатора човечанства.

Знамените »тезе« нове науке, Лењинова Еванђеља, објављене су у »Правди«, дневнику Главног Одбора бољшевика, 7. априла 1917., те су послужиле као први нацрт за програм Октобарске Револуције. Ту се предлаже одлучна акција у прилог мира, и то пошто пото, и против парламентарне републике, Привремене Владе и демократије, а истиче се лозинка »сва власт совјетима.« Аграрна револуција, национализација банака и радничка контрола над индустријом стављају се на дневни ред. Најзад као најактуелнији проблем проглашено је оснивање Треће Комунистичке Интернационале. Подробно излагање ових теза налазимо у каснијој књизи Лењиновој »Држава и Револуција«. (Петроград 1918.)

Занимљиво је, да је и сама »Правда« штампала тада Лењинове »тезе« са резервом, да и не говоримо о другим странкама које су их примиле као пуку лудорију. Лењин је тачно погодио жице у које је требало ударити. Иза захтева за миром захватила је најшире кругове идеја да се има одмах заплени земља и властeosка имовина. А онда је упалила и безобзирна

демагогија: мржња према господи, према официрима, према »буржујима«, и према свему што има неговане руке, што носи »крагну«, и још нарочито према женама у шеширу!... Освета, крвна освета! То се тражило.

Када су видели да им социјалисте неће и не могу дати она на шта они рачунају, најактивнији елементи напуштали су социјалистичке странке, оставивши одборе као штабове без војске, те хрлећи у наручје нових апостола, који су више обећавали, и који као да нису обећавали напразно. Војну организацију ових маса извео је Троцки, који дотле није био у странци. Он је био онај бољшевички заповедник који је извео државни удар 25. октобра.

Готово без борбе пала је Привремена Влада. Исте ноћи, када су побуњени радници и морнари заузели на јуриш Зимску Палату и ухапсили чланове Приремене Владе, на Другом Сверуском Конгресу Совјета бољшевици, који су располагали големом већином, збацили су Привремену Владу и прогласили Републику Совјета. Они саставише своју нову владу — Совет Народних Комесара, скраћено Совнарком — и обратише се свима зараћеним државама са предлогом о хитном закључењу мира. Иза првих вратоломних декрета следиле су други: о поништењу државних унутрашњих и спољњих дугова, о национализацији банака, приватних железница, приватне трговачке морнарице, шума и рудника, спољашње трговине, многих грана велике индустрије, о потчињавању целокупног народног господарства држави, о радничкој контроли у творницама и радњама, о укидању сталешких разлика, о потпуном одвајању цркве од државе, о праву појединих народа, племена и покрајина руске државе на самоодређење, чак и на одвајање од целине, о укидању земстава и градских самоуправа, које су заменили Совјети, о укидању судова и јавних

бележништава, о знатним ограничењима и затим о потпуном укидању слободе штампе, која је касније монополисана у рукама владајуће странке, о растеривању и забрани свију опозиционих странака, о оснивању револуционарних преких судова и изванредних комисија за сузбијање контрареволуције, саботаже и зеленаштва (то су чувене »Че-Ка«), о бирању официра са укидањем војних чинова, ордења и одличја, о замени војске црвеном гардом и тако даље и тако даље. Ми смо дали сумаран каталог најмаркантнијих мера, које су проглашене током првих месеци бољшевистичке револуције.

Власт Совнаркома и локалних његових органа доста се брзо утврдила над већим делом Русије, као и у активној војсци. Првих дана је Керјенски, који је уочи преврата успео да измакне, скупио неке трупе и с њима је покушао да збаци Совнарком, али је ово предузеће врло брзо пропало. Соварком разреши дужности врховног команданта генерала Духоњина, који је примио команду, пошто је Керјенски ишчезао без трага и гласа, и постави за врховног команданта угледног бољшевика, резервног заставника Николу Краленка, гимназиског наставника и публицисту. Криленко са одредом морнара заузео Могилев и Врховну Команду. Иако је Духоњин одустао од борбе, ипак га морнари убише на дивљачки начин.

Међутим се Финска одвоји потпуно од Русије; у Естонској, Лотишкој и Белој Русији учињени су покушаји да се образују самосталне противбољшевичке владе. Неколико покрајина створише своје посебне владе. То су биле: Украјина, Бесарабија, Крим, област Донских Козака; област Кубанских Козака, области козака терских, оренбуршких и уралских, Татарска Република на Волзи и Башкирска на Ками и Белој, све у Европској Русији; у Азиској Русији исто тако су никле автономне покрајине Јерменска, Ђурђијанска, Азербџан, Сибир, области сибирских

козачких војски, Туркестан, Бурјатска Република и т. д. Судбина свију ових нових формација била је у главном, са малим изузецима, слична: свуда је буктао пожар социјалне револуције, локални бољшевици дизали су буне, потпомогнути најчешће од масе демобилисаних војника, који су јурили кућама и од Совнаркома, који је објавио декларацију о праву свију на самоодређење и независност. У ствари Совнарком је одмах почео да сузбија сепаратизам, мешајући се у борбу демократских влада са месним бољшевицима, потпомажући црвене против белих. За неколико месеци Совнарком је, уз помоћ одреда црвених гардиста и ослањајући се на локалне бољшевице, ликвидирао готово све автономне покрајинске владе. Исто тако сверуско политичко средиште, које се почело стварати у Донској Области под заштитом такозване Добровољачке Армије генерала Алексјејева и Корњилова било је уништено, и оба су генерала са својим одредом и гомилом политичара најурени да беже у степе, где су водили страшне борбе са надмоћним непријатељима.

Али још пре него што је почео на више места страшни грађански рат, били су извршени избори за сверуску Конституанту, готово на целокупном од непријатеља неокупираном подручју Русије. У изборима је учествовало више од 36 милиона бирача мушких и женских. Највећи успех су имали социјалисте револуционари, који су добили око 22 милиона гласова и већину мандата; иза њих су бољшевици, са својих девет милиона гласова, престављали само мањину Русије. Од грађанских група донекле су имали успеха, и то само у градовима, кадети. Чим су опазили да су остали у мањини, бољшевици изјавише да је Конституанта преживела, док су раније оптуживали Привремену Владу што одуговлачи са сазивом Конституанте. Видело се одмах да Конституанта неће живети. Покушаји неких социјалистичких и демократских елемената да се окупе за заштиту Конституанте нису успели. Уочи дана кад је Конституанта ипак требала да

се састане, неколико бољшевичких морнара мучки побише болесне и похапшене кадете, чланове Конституанте и бивше чланове Државне Думе и Привремене Владе, лекара д-ра Шингарјова и професора-правника Кокошкина. Разуме се, да су ти морнари остали некажњени. На сам дан састанка Конституанте бољшевичке су трупе пуцале на мирне манифестанте, који су поздрављали уставотворце. Терорисана скупштина ипак је покушала да ради, прогласила је Русију федеративном демократском републиком, али је одбила да призна Совнарком. Исте ноћи, за време дискусије о аграрном питању, растерао је Конституанту један одред морнара, а неколико дана доцније била је формално распуштена.

Бољшевици су дошли на владу са лозинком да ће дати мир, хлеб и слободу. Слободу су једноставно укинули одузевши целом народу његово суверено право; уместо обећаног хлеба настала је у градовима страшна глад и невероватна скупоћа; у погледу мира Централне Силе натераше бољшевице да приме срамотни Брест-литовски Мир. Сем балтичких покрајина од Русије беху одузете Белорусија, Бесарабија (њом су завладали Румуни), Транскавказија и Украјина са Кримом. У свим тим земљама завладаше Немачка и Аустро-Угарска и ефемерне самосталне владе под надзором и туторством окупатора. Немци су добили огромне политичке и економске повластице у Русији, која је уз то платила велику ратну оштету.

Положај бољшевика био је године 1918. изванредно опасан још и за то, што су, услед продирања Немаца у Донску Област, донски козаци успели да се под атаманом Красновим отарасе бољшевика, а добровољци генерала Дењикина, заједно са Кубанцима, очистише од бољшевика Кубанску Област. У исто време бољшевици загазише у рат са чехословачким легијама, које су хтеле разоружати, а које су се бојале да ће бити предане у

руке Централних Сила. Чехословачки покрет био је помаган од различитих елемената руског друштва: сељаци, озлојеђени због реквизиције хлеба, социјалистичка интелигенција и радници, озлојеђени растеривањем Конституанте, грађанство и официри, све се то придруживало Чехословацима, На Волзи је био створен нов фронт против бољшевика од Чехословака и народне војске. Сав Сибир, велик део Средње Азије, источна и југоисточна европска Русија беху збацили бољшевици. Баш у ово време на подручју, које је још остало под њиховом влашћу, бољшевици развише најстрашнији терор. Црвену гарду хитно су заменили добро организованом црвеном армијом, уз сарадњу многих искусних генерала и официра. У подруму куће трговца Ипатијева у Катеринбургу стрељани су цар, царица, престолонаследник, све четири велике кнегињице и неколико службеника и слугу, који су до краја делили судбину својих господара. Више других чланова царске куће стрељано је или у околини Петрограда, на пример гласовити историчар, велики кнез Никола Михајловић, или на Уралу у граду Алапајевску.

Под заштитом чехословачких легија састала се у граду Уфи многобројна скупштина, која је изабрала Сверуски Директоријум од пет лица са есером Авксентијевим, бившим чланом Керјенскове владе на челу, и са генералом Болдирјовим као врховним командантом. Али ускоро изби неслога и размирице на фронту и у позадини народне армије, те су бољшевици освојили поново источну Русију и протерали Сверуски Директоријум из Уфе у Омск; 18. новембра једна група официра ухапсила је директоре, а њихова влада, која се највише ослањала на сибирске демократе, прогласи војног министра Директоријума, одличног морнара, бившег јуначког команданта црноморске флоте, адмирала Колчака врховним управљачем Русије.

Док су се ови догађаји збивали на Истоку, на Западу су Централне Силе капитулирале пред Антантом и отпочело је хитно повлачење са окупираног руског подручја немачких и аустро-угарских чета, јако бољшевизованих и у расулу. Бољшевици су одмах запосели већи део Естонске, Лотишке, Литве и Белорусије. Локалне владе или су побегле, или су се затвориле у своје престонице. У Украјини побуњено сељаштво збацило је од Немаца постављеног »хетмана« генерала Скоропадског и криво је ликвидирало његову владу. Украјински конгрес прогласи независност Украјине, објави рат Совнаркому и свечано изјави да се Украјина над Дњепром уједињује са Украјином над Дњестром т.ј. са источном Галицијом, која се онда одвојила од Хапсбуршке Монархије. Све је ово било кратког века. Бољшевици уђоше у Украјину и готово без борбе заузеше већи део њеног земљишта, са Кијевом и са Одесом. Пољаци, који су обновили своју самосталну државу, освојише украјинске земље Хумску Русију и источну Галицију. У исто време у Украјини, на Криму и у Донској Области бољшевици потукоше у више наврата Дењикинову војску и козаке. Што они нису већ тада пропали коначно, може се објаснити снажном офанзивом адмирала Колчака, који је веома успешно ратовао у источној Русији. Ови Колчаковљеви успеси изазваше највеће напоре бољшевика да се одрже. Низ стратeгиских и политичких погрешака Врховне Команде и владе Колчаковљеве, његове размирице са Чехословацима, који су тежили да се врате кући, и са Антантиним преставницима, замореност његових трупа и, најзад, роварење опозиције, на челу са есерима, — све је то олакшало посао бољшевика, који су од априла године 1919. прешли у контраофанзиву и у низу великих битака победили Колчака. Јануара 1920. Колчак је изгубио велики део свога територија, онда власт и слободу, а најзад и сам живот, пошто су га Антантини представници предали непријатељу.

Док су бољшевици дигли већи део својих снага против Колчака добровољачке трупе генерала Дењикина, донски, кубански и терски козаци обновише офанзиву. Луда политика безумног експериментисања и крвавих насиља, коју су спроводили бољшевици, уздрмала је њихову власт у Украјини. Дењикин и козаци очистили су од бољшевика козачке покрајине и многе великоруске крајеве. Дењикин је већ говорио да ће ускоро заузети Москву. Пораз Колчака дао је бољшевицима могућности да баце све снаге против других противника. Бесмислена борба Дењикина са Украјинцима, која је почела на улицама Кијева, његови покушаји аграрне рестаурације, повратак спахија и њихова дивља освета над сељацима, лоша администрација, покољи Жидова, све је то довело до брзог пропадања целе акције генерала Дењикина.

До марта 1920. бољшевици су сузбили своје многобројне противнике, па и Дењикина у толико, што је он са остацима својих разбијених трупа тражио спаса на Криму, док су масе рањених и босих војника и грађанских бегунаца биле евакуисане у Југославију, у Бугарску, у Мисир и на острва Егејског и Мермерног Мора. Дењикин је дао оставку и као приватан човек отишао у иностранство, поставивши на своје место генерала Врангела. Нови врховни заповедник трупа и гувернер Јужне Русије, управо само Крима, генерал Врангел, и поред опомена Енглеза, који су дотле заједно са Французима помагали Дењикина, решио се да продужи борбу са бољшевицима. Обдарен нечувеном енергијом и великом личном храброшћу, генерал Врангел је успео да поврати ред у војсци, да се учврсти у Криму, да заузме неколико срезова ван њега и да у више махова разбије бољшевичке трупе. Али су успеси Врангелови ипак више зависили од судбине тешкога рата, који су бољшевици водили са Пољацима, удруженим са Петљуриним Украјинцима. Пилсудски и Петљура продреше до Дњепра и заузеше Кијев, али одмах иза тога наступила је

бољшевизација пољских и украјинских трупа и за кратко време бољшевици не само што вратише изгубљене крајеве, него још зауеше и Вилну и нађоше се пред Варшавом и близу Лавова. Опадање дисциплине у бољшевичким трупама и очајни напори пољских патриота и француске војне мисије спасли су Варшаву и Лавов, па и саму Пољску. Бољшевици са невероватном брзином, у потпуном нереду, испразнише Пољску, Галицију, Литву, и делове Беле Русије и Украјине. У Варшави се појави једна група руских политичара, на челу са Борисом Савинковим, који су сањали да у савезу са Пољацима победе бољшевице у самом њиховом средишту. Почело је формирање некакве демократске руске војске, која се онда потчинила Врангелу. Али су дани Врангелове владе били већ избројани. Бољшевици хитно склопише са замореним Пољацима примирје и сва њихова снага би употребљена против Врангела. За неколико дана бољшевици освојише Крим, а Врангел са владом, војском и масом грађана оде у изгнанство. Следеће године бољшевици закључише с Пољском неку врсту Брест-литовског Мира (Ришки Мир, марта 1921.), према коме знатни делови Беле Русије и Украјине припадоше Пољској.

У овој књизи ми нећемо да дајемо преглед и карактеристику бољшевичке управе. У грађанском рату бољшевици су издржали и чак и победили, али цео систем њихов показао се ипак добрим делом као неостварљив. Невероватне жртве нису биле довољне да обезбеде победу бољшевичких начела.

Фебруара и марта 1921., пред буном сељака, радника и кронштатских морнара Лењин је капитулирао и само тако је спасао комунистичку странку. Под лозинком »Натраг ка капитализму« развија се од оног времена такозвана »Нова економска политика« (скраћено »Неп«), која је, после страшне глади године 1921., довела до релативне економске обнове

Русије. Стварају се снаге нове Русије, економске и социјалне. Ниче и нов, оригинални културни живот. Република Совјета налази се на прагу нових промена и можда је близу већ и дан обнове и уједињења велике и праве демократске Русије.